

ETÜT

DERGİSİ JOURNAL



Haziran | June

Sayı | Issue

8

ERZURUM
UNIVERS



İL
İGY

ETÜT DERGİSİ
(Erzurum Teknik Üniversitesi Türkoloji Dergisi)

International Journal of Turcology
Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Dergisi

Issue/Sayı: 8
June/Haziran 2024

ETUT

EISSN: 2757-8615
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK

Trakya University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETGİN

Yıldız Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Engin ÇETİN

Çukurova University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Fatma SEVİNÇ ERBAŞI

Eskişehir Osmangazi University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Gökhan TUNÇ

Anadolu University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ

Karadeniz Technical University TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim TAŞ

Bilecik Şeyh Edebali University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal BAKIR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Meheddin İSPİR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA

Karadeniz Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KACIROĞLU

Erzurum Teknik University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurullah ÇETİN

Ankara University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özkan DAŞDEMİR

Erzincan Binali Yıldırım University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Özlem AYAZLI

Sivas Cumhuriyet University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Rifat KÜTÜK

Atatürk University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Sacit UĞUZ

Hatay Mustafa Kemal University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Selami ECE

Atatürk University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Serpil SÜRMEİ

Ondokuz Mayıs University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz ASLAN

Atatürk University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Aydın EFE

Çankırı Karatekin University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Ekaterina GRUZDEVA

University of Helsinki / FINLAND

Doç. Dr. Halime ÇAVUŞOĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Atatürk University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Yavuz Sinan ULU

Gaziantep University / TÜRKİYE

Contact Publisher:

Assoc. Prof. Dr. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

naim.urkmez@erzurum.edu.tr

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet AKSİN

Firat University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ

İstanbul University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ

Sütçü İmam University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Haluk SELVİ

Sakarya University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa BUDAK

İstanbul University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK

Samsun University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Sezai BALCI

Giresun University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Atatürk University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban ORTAK

Afyon Kocatepe University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Yunus ÖZGER

Bozok University \ TÜRKİYE

Prof. Dr. Zekeriyya KURŞUN

Fatih Sultan Mehmet University \ TÜRKİYE

ALAN EDITÖRLERİ / FIEDLD EDITORS

Prof. Dr. Uğur AKBULUT

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Yakınçağ Tarihi, Yakınçağ Basın Tarihi, Yakınçağ Osmanlı Tarihi,

Yakınçağ Yenileşme Tarihi

Doç. Dr. Mehmed Gökhan POLATOĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Ortaçağ Tarihi, Ortaçağ Avrupa Tarihi, Türk İslam Devletleri Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Metin AYDAR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Yeniçağ Osmanlı Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Genel Türk Tarihi, Orta Asya Tarihi, Türk Halkları ve Toplulukları

Dr. Öğr. Üyesi Musa SEZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Osmanlı İktisat Tarihi, Yeniçağ Balkan Tarihi, Yeniçağ Kent Tarihi,

Yeniçağ Osmanlı Tarihi, Osmanlı Tarihi

Dr. Öğr. Üyesi Seyit YAVUZ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Osmanlı Sahası Klasik Türk Edebiyatı

Dr. Öğr. Üyesi Caner SOLAK

Erzurum Technical University / Türkiye

Türkiye Sahası Yeni Türk Edebiyatı

ABOUT/ HAKKINDA

ETÜT Journal (e-ISSN: 2757–8615) is a peer-reviewed and scientific journal published twice a year in June and December. The journal aims to publish original scientific studies prepared in the fields of the language, literature, history, art of the Turkish world, and Turkish culture in general as high-quality articles under international publication standards. Thus, it aims to contribute to the accumulation and dissemination of scientific knowledge in Turcology, to its reconsideration and processing as actual issues, and to make it a subject of discussion on an international scale. In this context, ETUT Journal also publishes research history, document and text publication, scientific translation and transfer, compilation, letters to the editors, bibliography, chronology, and book introductions that concern the Turkish world, as well as original research articles, prepared under scientific norms and ethical principles. The publication languages of ETUT Journal are Turkish and English. The journal is subject to the rules of "Open Journal Systems," and all refereed articles and articles that are decided to be published after the completion of the publication processes are published with a "DOI" number. The journal charges no fees, is licensed under a Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License and is Open Access.

ETÜT Dergisi (Erzurum Teknik Üniversitesi Türkoloji) e-ISSN: 2757-8615, Haziran ve Aralık aylarında yılda iki defa elektronik olarak yayımlanan bilimsel ve hakemli bir dergidir. Derginin amacı, Türk dünyasının dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ve genel olarak Türk kültürü alanlarında hazırlanan özgün bilimsel çalışmalarını uluslararası yayın standartlarına uygun ve yüksek kalitede makaleler olarak yayınlamaktır. Böylece Türkoloji alanında oluşan bilimsel bilginin birikimine ve yayılmasına, fiilî meseleler olarak yeniden ele alınışına ve uluslararası ölçekte tartışma konusu hâline getirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Bu kapsamda ETÜT Dergisi, bilimsel normlara ve etik ilkelere uygun olarak hazırlanmış özgün araştırma makalelerinin yanı sıra Türk dünyasını ilgilendiren araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, derleme, editörlere mektup, bibliyografya, kronoloji ve kitap tanıtımı da yayımlar.

ETÜT Dergisi'nin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Dergi, "Açık Dergi Sistemleri (Open Journal Systems)" kurallarına tabidir ve yayın süreçlerinin tamamlanması ile basım kararı alınan tüm hakemli makaleler ve yazılar "DOI" numarası alınarak yayımlanır. Dergi hiçbir ücret talep etmemekte, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmakta, Open Access (Açık Erişimli) bir dergidir.

INDEXES / İNDEKSLER



INTERNATIONAL STANDARDS AND INSTITUTIONS COMPLIED IN RESEARCH AND PUBLICATION ETHICS / ARAŞTIRMA VE YAYIN ETİĞİNDE UYULAN ULUSLARARASI STANDART VE KURUMLAR



AIMS AND SCOPE

ETUT is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published twice a year in June and December. The publication languages of the journal are Turkish and English.

ETUT Journal aims to publish original scientific studies prepared in the Turkish world's language, literature, history, art, and Turkish culture in general, as high-quality articles per international publication standards. Thus, it aims to contribute to the accumulation and dissemination of scientific knowledge in Turcology, to its reconsideration and processing as actual issues, and to make it a subject of discussion on an international scale. The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

The target audience of the journal is researchers and experts working in Turcology and related fields.

ETUT is currently indexed in MLA, EUROPUB, ROAD, DRJI, ESJI, CiteFactor, Research Bible, Asos Index SIS.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETUT is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>

Editor in Chief : Assoc. Prof. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : naim.urkmez@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜT; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi'nin açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜT, Derginin amacı, Türk dünyasının dili, edebiyatı, tarihi, sanatı ve genel olarak Türk kültürü alanlarında hazırlanan özgün bilimsel çalışmalarını uluslararası yayın standartlarına uygun ve yüksek kalitede makaleler olarak yayınlamaktır. Böylece Türkoloji alanında oluşan bilimsel bilginin birikimine ve yayılmasına, fiilî meseleler olarak yeniden ele alınıp işlenmesine ve uluslararası ölçekte tartışma konusu hâline getirilmesine katkıda bulunulması hedeflenmektedir.

Derginin hedef kitlesi, Türkoloji ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜT, MLA, EUROPUB, ROAD, DRJI, ESJI, CiteFactor, Research Bible, Asos Index SIS gibi indeksler tarafından taranan ulusal alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜT, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜT yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/en/pub/etutdergisi> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜT'ün içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Assoc. Prof. Naim ÜRKMEZ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : naim.urkmez@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/etutdergisi>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETUT 7, December-Aralık 2023)

- Prof. Dr. Songül ÇOLAK - Doktorant Kübra KABAKCIOĞLU SEĞMEN
Osmanlıda İbadethanelerde Gerçekleşen Hırsızlıklar ve Cezai Yaptırımlar -19. Yüzyılın Sonları ve 20. Yüzyılın Başları-
Examples of Thefts and Criminal Sanctions in Places of Worship in The Ottoman Empire 1-11
Makale Türü: Araştırma Makalesi / Article Type: Research Article
- Doç. Dr. Onur BALCI
Mirjaqip Duwlatov'un Eserlerinden Hareketle Kazak Türkçesinde Hâl Eklerinin İşlevleri
The Functions of Case Endings in Kazakh Based on the Works of Mirjaqip Duwlatov 12-28
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dr. Arş. Gör. Selim HÜSEM
Küba Krizi ve Jüpiter Füzelerinin Türkiye'den Çekilme Kararı
The Cuban Crisis and the Decision to Withdraw Jupiter Missiles from Turkey 29-44
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dr. Öğr. Üyesi Tanju TOKA
Babanzâde Ahmet Naim'in Milliyetçilik Eleştirisi: İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet Özelinde Bir İnceleme
Babanzade Ahmet Naim's Criticism of Nationalism: An Analysis in the Context of İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet 45-58
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Yüksek Lisans Öğr. Fatma Saadet GÖKÇE
Türkiye'deki Müzecilik Anlayışının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi
Examination Of The Understanding Of Museology In Turkey From A Sociological Point Of View 59-68
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Prof. Dr. Hacı Ömer ÖZDEN
Dünü ve Bugünüyle Erzurum Tarih Derneği
Erzurum History Association Past and Future 69-77
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi /Research Article
- Dr. Ezgiül DOĞAN
Bill Leadbetter, Galerius and The Will of Diocletian, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2009
Book Review- Bill Leadbetter, Galerius and The Will of Diocletian, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2009 78-81
Makale Türü/Article Type: Kitap İncelemesi /Book Review



Osmanlıda İbadethanelerde Gerçekleşen Hırsızlıklar ve Cezai Yaptırımlara Örnekler

Examples of Thefts and Criminal Sanctions in Places of Worship in The Ottoman Empire

Songül ÇOLAK



Prof. Dr., Samsun Üniversitesi, Tarih Bölümü,
Samsun, Türkiye.

E-mail: songul.colak@samsun.edu.

Kübra KABAKCIOĞLU SEĞMEN



Doktorant, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih
Bölümü, Türkiye, Samsun,
E-mail: kubrakabakcioglu446@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 21.11.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12.2.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Songül ÇOLAK

songul.colak@samsun.edu.tr

Atrf /Cite this article:

Çolak, S., & Kabakçioğlu, K. (2023).
Osmanlıda İbadethanelerde Gerçekleşen
Hırsızlıklar ve Cezai Yaptırımlara Örnekler.
ETÜT Dergisi, 8, 1-11.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Başkasına ait olan bir malın, mülkün, sahibinin rızası ve bilgisi dışında, meşru olmayan yollarla elde edilmesi hırsızlıktır ve kanunen cezai yaptırım gerektiren bir fiildir. Cezai yaptırımlar ise suçun işleniş şekli, zamanı, çalınan eşyanın türü gibi pek çok faktörle yakından ilişkilidir. Hırsızlık suçu çoğunlukla özel mülke, şahsi mallara yönelik gerçekleştirildiği gibi bazen de kamu mallarına yönelik işlenirdi.

Çalışmada 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti içerisinde görülen hırsızlık suçunun kutsal mekânlara yönelik olan ayağı ele alınmıştır. Bu bağlamda farklı dinlere (Müslümanlık, Hristiyanlık, Yahudilik) mensup ibadethanelerden camii, kilise ve havralardan çalınan eşyalar, suç ve suçlunun takibi meselesi Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden (BOA) temin edilen belgelere dayanılarak örnek olaylar üzerinden incelenmiştir. İncelemede camilerden, seccade, kurşun, avize, saat, lihye-i saadet çekmecesini gibi eşyaların; kiliseden İncil, çan, şamdan, ruhban kıyafeti; havradan ise gümüş parçalar ve nakit paraların çalındığı görülmüştür. Faillere uygulanan cezalar ise suçu tanımlayan pek çok faktöre bağlı olarak belirlenmiş, bu durum çalışmanın akışı içerisinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hırsızlık, Camii, Kilise, Havra

Abstract

It is an illegitimate act of acquiring property belonging to someone else, without the owner's consent or knowledge, and is subject to legal penalties. Criminal sanctions can be explained by many factors such as the method of the crime, its time, and the type of stolen goods. The crime of theft was committed against many private and personal property, and sometimes against public property.

In the study, the crime used in the Ottoman Empire in the late 19th and early 20th centuries was taken into consideration. In this context, items stolen from places of worship of members of different religions (Muslim, Christianity, Judaism), mosques, churches and synagogues, crimes and criminals are tracked through case studies obtained from the Presidential State Archives Directorate Ottoman Archive (BOA). In the examination, accessories from the mosques such as prayer rugs, lead, chandelier, clock, lihye-I felicity darwer; Bible, bell, candlestick, clergy clothes from the church; it is seen that silver pieces and cash were stolen from the synagogue. The penalties for failure were determined depending on many factors of the crime and were evaluated within the scope of this situation analysis.

Keywords: Ottoman State, Theft, Mosque, Church, Synagogue

Giriş

Hırsızlık, Osmanlı belgelerinde geçen haliyle “*sirkat*”, Arapça kökenli bir kelimedir. Başkasına ait olan bir şeyin habersizce ve gizlice alınmasını ifade eder (Devellioğlu, 2011: 1116). Eski Türkçe’de bu eylemin karşılığı “*ugrulama*”dır (Bardakoğlu, 1998: 385). Kutsal kitaplarda bu suçun işlenmesi men edilmiş, işleyenlere ağır cezalar ön görülmüştür. Mesela -uygulanması belli şartlara bağlı olmakla beraber- Kur’an’da geçen: *Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir* (Maide süresi V/38) ifadesi net bir şekilde hırsızlığı yasaklarken, İncil’de; *Hırsızlık yapmadan, tümüyle güvenilir olduklarını gösterebilir. Böylece kurtaracağımız Tanrı’yla ilgili öğretiyi her yönden çekici kılınlar* (Titus 2/10) denilerek suç öğütü engellenmeye çalışılmıştır. Tevrat’a bakıldığında söz konusu suçun bedelinin işleyen açısından daha ağır olduğu söylenebilir. Şöyle ki; *Bir adam öküz ya da davar çalıp boğazlar ya da satarsa, bir öküz karşılık beş öküz, bir koyuna karşılık dört koyun ödeyecektir* (Çıkış 22/ 1) hükmü hırsızlara verilen cezanın çalınan malın misliyle ödetilmesini, *Hırsız çaldığının karşılığını kesinlikle ödemelidir. Hiçbir şeyi yoksa hırsızlık yaptığı için köle olarak satılacaktır* (Çıkış 22/3) hükmü ise suçlunun malı yoksa köle olarak satılmasını vurgulamaktadır. Talmud hukukuna göre ise hırsızlık olayı Şabat (Cumartesi) günü gerçekleşmiş ise suçluya ölüm cezası verilmesi dahi söz konusu olabilmektedir (Bardakoğlu, 1998: 384).

Kutsal kitaplarda yasaklanan bu fiilin her coğrafyada, her toplumda ve her çağda varlığını devam ettirdiğine şüphe yoktur. Fakat bu suçun, insanların ibadet etmek, manen doyuma ulaşmak ve toplumsal birliktelik için gittikleri, kendilerini güvende ve korunaklı hissettikleri mabetlerde gerçekleşmiş olması düşündürücüdür. Öte yandan kutsal kitaplardaki hırsızlığı yasaklayan hükümler göz önünde bulundurulduğunda ibadethanelere yönelik *sirkatin* ağır cezai yaptırım gerektirdiği fikri akla gelmektedir. Bununla beraber Üçok’un belirttiği gibi: *Çalınan malın bir başkasının malı olması, hırsızlık suçunun en önemli unsurlarından biri olduğu için çalınan malda hırsızın en küçük bir payı bile olsa işlenmiş olan eylem hırsızlık sayılmaz. Bunun için henüz paylaşılmamış ganimet veya devlete ait olan malları çalmak Hadd cezası ile cezalandırılmazlar...* di (Üçok, 1947: 143).

Belgelerde incelenen hırsızlık olayları doğrudan Osmanlı Devleti’ndeki müslim ve gayrimüslim vatandaşları ilgilendirmektedir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin özel hukuka giren -evlenme, boşanma ve miras gibi- durumlarda kendi cemaat kurallarına uyma serbestliğine sahip olduklarını, kamu düzenini ilgilendiren hususlarda ise devletin belirlediği kurallara uymakla yükümlü bulduklarını göz ardı etmemek gerekir (Konan, 2015: 180).

Esasında Osmanlı Devleti’nde hırsızlığa ve verilen cezalara yönelik kaleme alınmış akademik çalışmalar mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Ömer Menekşe tarafından 1998’de yapılan; *XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Hırsızlık Suçu ve Cezası* başlıklı doktora tezidir. Yine Ahmet Erdoğan’ın 2019 tarihli *Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609)* başlıklı doktora çalışması da dikkate değerdir. Bu çalışmalarda suçun tanımı, suçu oluşturan unsurlar, hırsızlığın tarihçesi, İslam hukuku açısından hırsızlık ve cezasının kapsamı, Osmanlıda genel hatlarıyla suçlar ele alınıp yorumlanmıştır.

Bu makalede ise Osmanlıda genel suçlardan sayılan hırsızlığın ibadethaneler özelinde ele alınması ve suçun işlenmesiyle ortaya çıkan durumun örnekler üzerinden değerlendirilmesi hedeflenmiştir. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nde yer alan ibadethanelerden camiye, kiliseye ve havraya yönelik yapılan hırsızlık eylemleri, verilen cezalar Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi’nden (BOA) elde edilen örnek olaylar üzerinden irdelenmiştir.

1. Dini Mekânlardan Çalınan Eşyalar ve Verilen Cezalar

1.1. Camilerde Hırsızlık

Bütün ibadethaneler mensupları için manen huzur duyulan, mistik havası olan, dokunulmaması ve korunulması gereken ayrıcalıklı, sosyalleşme yerleridir. Müslümanlar için bu misyonun merkezi camiler ve mescitlerdir.

Daha önceden de belirtildiği üzere Müslümanların kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de *Maide sûresinin V/38’inci* ayetinde kadın ve erkeklerden hırsızlık yapanların ellerinin kesilmesi yani hadd cezası uygulanması emredilmektedir. Kur’an’ın bu kesin hükmü ile bütün hırsızlıkların hadd ile cezalandırılması beklense de, gündelik yaşam içerisinde vuku bulan herhangi bir hırsızlık olayının cezalandırılması bir malın koruma altında olup olmadığını belirten *hurz* kavramıyla doğrudan alakalı olmuştur. Bu kavram malı koruma veya saklamaya yarayan ev, dükkân, kasa gibi kapalı mekânları ifade etse de esasında mescid, yol ve resmi daireler gibi umuma açık yerleri de kapsamaktaydı. Fiilin camii gibi kamuya ait bir alana yönelik işlenmesi, failinde temelde bu mal üzerinde hakkının olması ve hırsızlık esnasında olay yerinin korunuyor olup olmaması, bekçinin varlığı ya da

yokluğu verilecek cezayı etkilemiştir. Bununla beraber mezhepler ve âlimler arasında da hürz kavramının yorumlanmasında farklılıklar olduğunu da belirtmek gerekir (Bardakoğlu, 1998: 388-389)¹.

Araştırmayla alakalı olarak Osmanlı Devleti'nde camii ve caminin bir parçası olan medrese, muvakkithane gibi kamuya ait yerlerden gümüş avize, ayakkabı, saat, kurşun ve halı seccade gibi nesnelere çalındığı belgelere yansımıştır. Çalışmanın merkezini 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında ibadethanelere yönelik hırsızlıklar oluşturmakla beraber, 18. yüzyılda da bu minvalde hırsızlık olaylarının yaşandığı görülmektedir. Bu konuda Laleli Camisinde gerçekleşen hırsızlık örnek olarak gösterilebilir. Bizzat Sultan III. Mustafa tarafından Laleli'de yaptırılan (1760-1764) bir camide (Çobanoğlu, 2003: 86)² vuku bulan olayda çalınan eşyanın niteliği ve verilen ceza dikkat çekicidir. Olay, söz konusu camiden gümüş bir avizenin çalınmasını içermektedir. Anlaşıldığına göre suça teşebbüs eden şahıs Derviş Ahmet isimli bir dilencidir ve belgede bu kişinin *seele* (dilenci) zümresinden³ (Uludağ, 1994: 300) olduğu belirtilmektedir.

Şöyle ki söz konusu şahıs, III. Mustafa camisindeki büyük gümüş bir avizeyi yerinden kırıp çalmaya çalışırken İsmail adlı camii hizmetlisi (*kayyum*) tarafından görülmüş, bu hizmetlinin üzerine bıçakla saldırmış ve darp etmiştir. Olay büyüyünce diğer hizmetliler yetişip, suçlu Derviş Ahmet'i yakalayarak cezalandırılmak üzere Ağa Kapısı'na göndermiştir. Anlaşıldığına göre hırsız Derviş, verilecek cezadan paçayı kurtarmak için akli ehliyetinin olmadığını yani deli olduğunu gösteren tavırlar sergilemiş; ancak cezadan kurtulamamıştır. Hırsıza evvela kürek cezasının verilmesi öngörülmüş ve uygun olup olmadığı dönemin hükümdarı III. Selim'e sorulmuştur. Evrakın başına düşülen: *Kaymakam paşa o sariki Laleli çarşusuna asın ibret-i âlem için yazılı şerhten III. Selim'in verilen cezayı hafif bulduğu ve idam cezasını emrettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Sultan'ın emri gereğince suçlu öldürülmüştür. Çalınmaya teşebbüs edilen avizenin akıbetine bakıldığında; olay esnasında hasar gören bu eşyanın yerine konulmak üzere tamire havale olunmasına karar verilmiştir* (BOA. Hat. 267-15527).

Yukarıda izah edilen bu örnek İstanbul'da yaşandı. Fakat İstanbul dışında da bu türden hırsızlık olaylarının vuku bulduğu görülmektedir. Bu bağlamda bir örnek Yalvaç'ta gerçekleşen hadiseyi içermektedir. Belgeye yansıdığı haliyle Gelegermi köyünden olan Büberci Ali isimli şahıs Çarfesaray(?) köyü camisinin içinden 400 guruş değerinde olduğu belirtilen beş adet kilimi habersizce almıştır. Fakat yine belgeden anlaşıldığına göre bu şahıs sadece camii hırsızlığı yapmakla kalmamış hanelere girerek muhtelif eşyalar da çalmıştı. Hatta köy sakinlerinden bazılarının gündüz vakti hayvanlarını dahi kaçırmıştı. Sorgulaması esnasında suçunu itiraf eden Büberci Ali'nin hırsızlıklarını nasıl icra ettiğinin izleri de sürülebilmektedir. Buna göre hırsız Ali, Çeltik köylü Kuşaklıoğlu Mehmet'in evine gece vakti pencereden girerek bir miktar akçe ve eşya bulunan sandığı almıştır. Bu işi yalnız yapmadığını dile getirerek Ahmet ve Bekir adlı arkadaşlarının isimlerini vermiştir. Fakat Ahmet beraat etmiş, Bekir ise eceliyle vefat ettiğinden dahli olup olmadığı anlaşılamamıştır. Hem camiden kilim çalarak kamuya yönelik suç işleyen ve hem de özel mülkiyete musallat olan Büberci Ali yargılanmış;

Kânûn-ı cezânın iki yüz yirminci maddesinde kapalı ve dîvâr ile mahdûd olan mahallerin duvarını delerek veya nerdüban ile aşarak veya alet-i mahsûsa ile kapısını açarak hırsızlık edenler muvakkaten küreğe konulur

hükmünce, 16 Ocak 1866 tarihinden itibaren dört seneliğine bulunduğu yerde küreğe konulmasına ve eşyaların sahiplerine iade edilmesine karar verilmiştir (BOA. MVL. 735-31).

Kararda görüldüğü üzere Büberci Ali geçici olarak kürek cezası almıştır. Cezasının geçici olması 1858 ceza kanunnamesine göre anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim bu kanunnameye göre (md. 217-230) olayın gece vakti işlenmesi, hırsızların iki veya daha fazla olması, içlerinden en az birisinin silahlı bulunması, evin herhangi bir yerinin duvarının yıkılarak, merdivenle veya kapının bir âletle açılarak girilmesi, kötü muamelede bulunulması ve silah gösterilmesi gibi beş hal en ağır hırsızlık suçu sayılmakta ve cezası müebbet kürek olarak belirlenmekteydi. Bu şartlarda olmayan hırsızlıklara ise ağırlığına göre muvakkat kürek, çeşitli hapis ve para cezaları öngörülmekteydi (Akgündüz, 2016: 11). İncelenen olayda bu beş halin gerçekleşmediği, mesela hayvaların gündüz vakti çalındığı ve silahın olmadığı anlaşılmaktadır.

¹İmam Malik, hırsızlık suçu ister özel meskende isterse hazine gibi umumi bir yerde işlenmiş olsun, eğer bu mekânlar koruma altında (hürz) ise faile hadd cezası uygulanması gerektiği görüşündedir. Ebû Hanîfi ise mescidin ancak bekçiyle hürz haline geldiği, günlük kullanılan eşyanın çalınması durumunda hırsıza kural olarak hadd cezasının verilemeyeceği, bekçi bulunduğu halde hırsızlık olmuşsa ancak o zaman hadd uygulanabileceğini belirtmiştir (Bardakoğlu, 1998: 389).

²Bu yapı Sultan III. Mustafa tarafından (1760-1764) yılları arasında yaptırılan külliye camii, imaret, çarşı, dükkânlar, çeşmeler, sebil, türbe, medrese, han ve mumhânenen oluşmaktadır. Muvakkithâne buraya sonradan ilâve edilmiştir (Çobanoğlu, 2003: 86).

³Dilencilik bir meslek, dilenmek de bir geçim yolu olarak kabul edilmemekle beraber başlangıçtan beri İslâm toplumunda çeşitli sebeplerle dilenenler ve bu yolla geçimlerini sağlayan zümreler olduğu görülmüştür (Uludağ, 1994: 300).

Konuyla alakalı diğer bir örneği -günümüzde de yaygın olan- camii cemaatinin ayakkabılarının çalınması oluşturmaktadır. Belgeye göre Beyrut'ta Asur Mahallesi'nde ismi verilmeyen bir camiden ayakkabı çalınmıştır. Kovuşturma neticesinde olayın 12 Ekim 1912 tarihinde Hamaslı Ali denilen bir şahıs tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Beyrut Divan-ı Harp Örfi'si, camiden ayakkabı çalan Hamaslı Ali ile alakalı olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazısında -kanununun 230. Maddesi (Gökçen, 1989: 157)⁴ gereğince -altı (6) aylık hapis cezası öngörmüştür. Merkezden gelen yazıda bu kararın onandığı ve tasdik edildiği; ...*Kanûn-ı cezânın iki yüz otuzuncu maddesi mûcibince altı mah müddetle hapsine dâir Beyrut Divân-ı Harb-i Örfisince verilmiş karar tasdik edilmiştir. İş bu irâde-i seniyyenin icrâ'sına Harbiye Nezâreti me'mûrdur. Fi 10 Şevvâl [1]330 ve Fi 9 Cemâzî-yel-âhir [1]328 ifadesinde görülmektedir* (BOA. DH. H. 21-79).

Belgelerde dikkat çeken bir diğer hırsızlık çeşidini Üsküdar Yeni Cami'nde 5 Temmuz 1867 tarihinde gece vakti üç kilimin, Mushaf'ın ve lihye-i saadet çekmecesinin (Bozkurt, 2009: 2)⁵ çalınması oluşturmaktadır. Olayın faili Safranbolulu Rençber İsmail adlı bir şahıstır. Araştırma neticesinde yakalanan İsmail, suçunu itiraf etmiş, ...*camii şerîf-i mezkûrun temür parmaklığı olmayan penceresinden leylen girüb...* eşyaları çaldığını kabullenmiştir. Hırsız İsmail suçu yalnız işlemediğini bir köşkte bekçilik yapan Kastamonulu Hasan adlı arkadaşından yardım aldığını, hatta çaldıkları eşyaları köşkün bir duvarına sakladıklarını belirtmiştir. Olay adliyeye intikal ettiğinde ise zanlı İsmail ilk sorgusunda söylediklerini, ...*hîn-i derdestinde kendisi darb edildiği cihetle keyfiyeti kerhen îkrar ve ifâde de bulunmuş[tum]...* diyerek reddetmiş, darp edildiğine ve baskı altında yalan söylemek zorunda kaldığına vurgu yapmıştır.

Oysa ki başka tanıklarca da zanlı İsmail'in saat sekiz civarında olay yerinde görüldüğü bildirilmişti. Başka seçeneği kalmayan İsmail'in durumu kabullenmesi ve eşyaları sakladığı yeri ifşa etmesi ile suçu sabit kılınmıştı. Neticede ...*kânûnnâme-i hümayûnunun iki yüz yirmi ikinci maddesi...* uyarınca cezalandırılmıştır (BOA. MVL. 1039-17).

Buna benzer bir suçun 24 Şubat 1890 tarihinde Orta köy, Kılıç Ali Paşa ve Karabaş camilerinde işlendiği görülmektedir. Bu defa çalınanlar oldukça kıymetli eşyalardır. Lihye-i saadetler ve Hafız Osman hattıyla yazılı bir Mushaf'tır. Olay esnasında caminin hizmetlilerinin görevlerinin başında bulunmadıkları görüldüğü gibi, belgede geçen: *cevâmi'-i şerîfeyi bir takım çoluk çocuğa ve nâ-ehl adamlara bırakmalarından* ifadesinden buranın daimi bir şekilde korunaklı olmadığı tedbirsiz davranıldığı anlaşılmaktadır. Camilerin hademeleri vazifeleri başında bulunmadıklarından ve camileri bir takım çoluk çocuğa ve ehil olmayan adamlara bıraktıklarından hırsızlık meydana gelmişti. Bundan dolayı kaybolan Mushaf ve lihye-i saadetlerin derhal buldurulması; ...*mütecasirleri haklarında muâmele-i lâzimenin icrâsı...* yani cesaret edenlerin haklarında gereğinin yapılması öngörülmüştür (BOA. İ.DH. 1170-91481). İsmi verilmeyen suçlunun yakalanıp yakalanmadığı bilinmiyor; ancak çalınan malların bulundurulduğu, işlerinin başından ayrılarak bu işe sebebiyet veren camii görevlilerinin uyarıldıkları, sıkı sıkıya tenbihlendikleri ve azarlandıkları anlaşılmaktadır.

Müslümanlar için namazın demirbaşı sayılan seccadelerin hırsızlık kapsamı dışında kaldığını düşünmek imkânsızdır. Nitekim seccadelerin çalınmasıyla alakalı belgelere yansıyan pek çok vaka olmakla beraber dikkat çeken İstanbul Koska'da, Hekim Çelebi Camii'nde yaşanan olaydır (BOA. Z.B. 336-126). Öncelikle burada çalınan üç seccadeden bir tanesi elvan denilen renkli kıymetli cinstendir ve çalan kişide Aleksan veled-i Musak Beşe adlı bir şahıstır. Belgeye göre 17 Aralık 1908 tarihinde caminin müezzini Osman Efendi, Musak Beşe'yi kaybolan seccadelerden elvan seccadeyi bedestende satmakta iken yakalamış, fail seccadenin şahsına ait olduğunu söylemişse de suçu sabit görülerek tutuklanmıştır.

Bunun gibi Şehzadebaşı'nda 30 Mayıs 1907'de Hoşkadem Camii'nin kabristan kapısı sökülerek içeriye girilmiş, iki adet sarı, bir adet kırmızı toplamda üç adet çiçekli seccade çalınmıştır (BOA. Z.B. 26-50)⁶.

Keza Acı Hamam'da Hoca Rüstem Camii'nde buna benzer hırsızlık yaşanmıştır. Bu defa camii müezzini Niyazi Efendi'nin kardeşi ve aynı zamanda çalışanı olan Fehmi Efendi, bir adet seccade çalarak bedestende satmış, pişman olarak tekrar geri satın almış ve kaçmıştır. Bütün bu olanları kardeşi müezzini Niyazi Efendiye ağzından

⁴Dönemin ceza kanunnamesinin 230. maddesinde, 216 ve 229. maddeler arasında düzenlenen hırsızlık ve yankesicilik gibi hırsızlık suçlarını işleyen kişilere üç aydan bir yıla kadar hapis cezasının verilmesi öngörülmüştür (Gökçen, 1989: 157).

⁵Hz. Muhammed'in saç ve sakalından günümüze ulaşan telleri İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Mukaddes Emanetler Dairesi ile dünyanın çeşitli yerlerindeki camii ve evlerde "lihye-i saadet, lihye-i şerif, sakal-ı şerif" adı altında muhafaza edilmektedir. (Bozkurt, 2009: 2)

⁶Belgede Sivas Valisi olarak geçen Reşid Paşa'nın konağını gece vakti Erzurumlu Ahmed b. Kurban açmaya çalışırken fark edilmiş, yakalanacakken firar etmiştir. Fakat sonrasında daha önceden hırsızlıktan sabıkası bulunan bu şahsın birkaç gün öncesinde Hoşkadem Camii'nden çalınan seccadelerin faili olduğu düşünülmüştür. Bekçilerce yakalanan Erzurumlu Ahmed b. Kurban'ın ikametgâhi içinde araştırma yapılmış ve eşinin desteğiyle yakalanmıştır (BOA. Z.B. 26-50).

kaçırmasıyla olay aydınlanmış, seccade yerine konulmuştur (BOA. Z.B. 336-119)⁷.

Belgelerde dikkat çeken bir diğer hırsızlık çeşidini caminin parçası olan medreselerin kubbelerinden çalınan kurşun oluşturmaktadır. Kurşun, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde altından ve gümüşten sonra gelen değerli bir madendi (Tızlak, 1997: 710)⁸. Değerine binaen hanların, camii içerisinde bulunan medreselerin çatılarında yer alan kurşunlar, hırsızların hedefi olmuştur. Mesela; İstanbul'da Yazmacı esnafından Yeniköylü Mihail, 31 Ekim 1860 tarihinde Vali'de Hanının üstünden kurşun çalmış, suçunu kabul etmiş, -"Kanûn-ı Cedîdin 230. maddesince"- üç ay hapsine karar verilmiştir (BOA. MVL. 841-96). Yine 13 Mayıs 1908 tarihinde İstanbul'da harap halde bulunan, İbrahim Paşa medresesinin kubbesi ismi meçhul bir şahıs tarafından sökülüştür (BOA. ZB. 336-20).

Kurşun hırsızlığına sıkça maruz kalan bir mekânın da Nuruosmaniye Camii alanında bulunan medrese ve diğer yapılar olduğu görülmektedir. Belgeden, bunun temel sebebinin binalardaki bakımsızlık ve tedbirsizlik olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki 22 Temmuz 1905 tarihinde Nuruosmaniye komiserliğinden bildirilen yazıda daha önce yaşanan olaylara binaen gerekli tedbirlerin alınması ve tamirlerin yapılması istenmektedir. Yine yazıdan anlaşıldığına göre camii içerisinde bulunan medrese ve imaretin üzerine kolaylıkla çıkılabilmekte, suyuolcuları için ayrılan merdivenden hatta dışardan kireçhane tarafında yer alan alçak bir duvardan hırsızlara davetiye çıkarır gibi geçilebilmekteydi. Böyle bir durumda söz konusu yerlerde kurşun çalınmasının ardı arkası kesilemeyeceğinden merdivenin kaldırılması ve kireçhane tarafındaki duvarın tamir edilerek, imaret ve medrese kurşunlarının korunması talep edilmiştir (BOA. ZB. 66-82).

Yukarıda, camide işlenen hırsızlıklara ilişkin yapılan örneklemeler dışında muvakkithanelerden saat çalınması gibi ilginç sayılabilecek olaylar da yaşanmıştır. Mesela; 12 Temmuz 1865 yılında Ayasofya Camii'nin muvakkithanesi'nden bir takım saatler çalınmıştır. Belgeye göre, askeriye mensup ve Balıkesirli olduğu anlaşılan Mehmet adlı şahıs tutuklanmış, askeri kanununa uygun bir cezaya çaptırılmıştır (BOA. MVL. 867-5).

Camiye yönelik daha büyük çaplı bir soygunun Kayseri'de 16 Mayıs 1879 tarihinde gerçekleştiği görülüyor. Belgeye yansıdığı haliyle Cami-i Kebir diye adlandırılan büyük bir caminin muvakkithanesi'nden 50 kadar saat ve ne olduğu belirtilmeyen bir takım eşya çalınmış, olayın aydınlatılması için Muvakkit Mehmet Efendi büyük çaba sarf etmiştir. Nitekim merkeze çektiği pek çok telgrafnamede hırsızların bulunamamasından sitayişle bahsetmiş, *hükümetin idaresizliğinden meydana çıkarmadıklarına sızlanmağa mecbûrum* (BOA. ŞD. 1335-29) diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir. Muvakkit Mehmet Efendi'nin suçlunun bulunması konusundaki hassasiyetini ve ısrarını, töhmet altında bulunmaktan kurtulmak istemesiyle açıklamak mümkündür. Başka bir ifadeyle Mehmet Efendi hem toplumsal hem hukuki bir baskıya maruz kalmaktan çekinmiştir.

1.2. Kiliselerde Hırsızlık

Arşivde yer alan belgelerden Osmanlı'daki Gayrimüslim halklardan Hristiyanların ibadetgâhı olan kiliselere yönelik hırsızlık suçlarının izleri sürülebilir.

Elazığ'ın, Maden kasabasında, Ermeni kilisesinde gerçekleşen bir hırsızlık olayı Müslüman ve Hristiyan tebayı karşı karşıya getirmesi hasebiyle dikkat çekicidir. 28 Aralık 1895 tarihinde kilisede çan çalınmasını istemeyen azatlı redif askerler kilise yönetimine önce sözlü tehditte bulunmuşlar, ardından çanı bulunduğu yerden kaçırmışlardır. Esasında kilisede çan çalınmasına rediflerin neden karşı çıktığının sebebinin İslahat ve Tanzimat Fermanıyla beraber genişletilen gayrimüslim hakları çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Nitekim 19. yüzyıla kadar kilise, havra ve manastırların yeniden inşası ve tamiri; çan çalma gibi konularda çeşitli kısıtlamalara tabi olan gayrimüslim halk, yeni haklar elde etmişlerdi. Bu hakların Müslümanlarca kabullenilmesinin kolay olmayacağı şüphesizdir. Özellikle çan ve tahta çalmak (BOA. A.} MKT. DV. 35-15)⁹ gibi dini ritüellerin harekete geçirilmesine alışmak ve şahit olmak Müslümanlar için zor olacaktır. Kaldı ki belgede geçen: *..mezkr çan sirkat olunub âsâyişin yeniden ihlâl edilmek istenildiği istihbâr edilmekle* ifadesinden taraflar arasında asayişin bozulmasından endişe edildiği, *...bulunan süvâri 'asker-i şâhânedan otuz neferin mülâzım mâ'iyetiyle seri'an Maden'e gönderildiği ma'rûzdur* ibaresinden de böyle bir ihtimale karşı tedbir alındığı anlaşılmaktadır. Suçluların takibinden ziyade probleme geniş kapsamlı yaklaşan Osmanlı yönetimi meseleyi redif askerlerinin: *...ahâliyi-i mahalle ile lüzûmundan ziyâde ihtilâtle, yerli hükümüne girmeleri gibi...* sakıncalarda, yani buldukları yerde halkla fazla iç içe olmalarında

⁷Hırsızlık suçunun meydana gelmesinden dört gün sonra biraderi Fehmi kendisine istemsizce hatasını itiraf etmiş, seccadeyi bedestende sattığını ve aldığı miktarı itiraf etmiş, 19 Mayıs 1909 tarihinde adliyeye sevk edilmiştir (BOA. Z.B. 336-119).

⁸Askeri alanda top dökümünün ana malzemesi olarak kullanılırken, sivil alanda da çatı kaplamanın sağlam bir malzemesi olarak görülmüştür (Tızlak, 1997: 710).

⁹Mesela Divriği Kazasına bağlı bir köyde 18 Ocak 1848 tarihinde kiliselerde tahta çalan Hristiyanlar, bu ayinlerini camiye yakın yerlerde icra etmeye kalkınca Müslüman halk rahatsız olmuş ve merkeze şikâyetle bulunmuşlardır (BOA. A.} MKT. DV. 35-15).

ve yakınlaşmalarında görmüştü. Tedbir olarak ise ...*müstelzem olmasına nazaran bunların aralık aralık tebdîl-i mevki ve me'mûriyetleri...* gerekli bulunmuştu (BOA. A.) MKT. MHM. 637-2).

Bir diğer örnek ise Lokofçalı Salih ve Âdem isimli şahısların Nefçe adlı köyde bulunan kilisenin kapısını kırarak mevcut eşyaları çalmalarıdır. 29 Mart 1853'de gerçekleşen olayda suçlular yakalanmış ve çalınan eşyalar yerine konulmak üzere Niş metropolitine iletilmiştir. Belgeden Âdem ve Salih'e ağır bir cezanın verildiği, yedi sene pranga cezası ile cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır (BOA. A.) MKT. DV. 119-51).

Buna benzer bir diğer olay Dersim Sancağı'nın Çemişgezek nahiyesine bağlı Sekerek köyünde bulunan Ermeni kilisesinde yaşanmıştır. 9 Mayıs 1862 tarihinde kilisede gerçekleşen ve birtakım eşyaların çalındığı bu olayın faili, Dersim Sancağı'na bağlı bir aşiretten olduğu belirtilen Uzunoglu Mehmet'tir. Uzunoglu Mehmet'in sorgulamasında öncelikle suçun hangi vakitte işlendiği üzerine yoğunlaşmış, suçun gündüz ya da gece olup olmadığı netleştirilmeye çalışılmıştır. Zira olayın vuku bulduğu vakit, verilecek cezayı etkileyen bir faktördür (Akgündüz, 2016: 11). Belgeye göre suç gece işlendiği takdirde ceza kanununun 222. maddesine göre fail üç yıl, gündüz olması halinde altı ay ile cezalandırılacaktır. Sorgusunda suçunu itiraf eden Uzunoglu Mehmet bu filli gece işlediğini ifade etmiş ve bu doğrultuda üç sene hapsine karar verilmiştir (BOA. MVL. 642-38)¹⁰.

Kilise içindeki kutsal malzemelerin çalındığı bir başka olay Bozok'un Kızılkoca kazasına bağlı Meğaroğlu köyünde 22 Eylül 1862 tarihinde yaşanmıştır. Bu defa suçlunun yakalandıktan sonra Kızılkoca kaza müdüriyetinde verdiği ifadesi de görülebilmektedir. Şöyle ki yukarıda belirtilen tarihte Osman adlı bir şahıs Hristiyanlarla meskûn Meğaroğlu köyüne gidip Ermenilere ait bir kiliseye geceleyin girerek, bir cilt İncil kitabı, bir harvani (*sözlük*), bir şamdan ve iki ruhban feracesi almıştır. Aynı gece hırsızlığını Karabet adlı bir şahsın evine girerek devam ettirmiştir. Bu şahsın evinden de sekiz peşkir, bir dizlik, üç-dört yazma, dört duhan kesesi, dört akçe kesesi, iki çift çorap, bir mintan (*gömlük*), bir ayakkabı, bir kantar, yelek, bir çuval, bir beşlik altın, beyaz akçe vs. çalmıştır.

Fail Osman'ın -kendi ifadesine göre- yakalanma süreci şöyle gelişmişti: Hırsızlığı gerçekleştirdiğinin ertesi günü kaçak haldeyken yolda uyuya kalmış ve köylüler tarafından yakalanarak Kızılkoca kaza müdürüne getirilmişti. İlk etapta çalınan eşyalar sahiplerine iade edilmişti. Suçu silahsız, yalnız başına ve isteyerek yaptığı anlaşılan Osman'a kanununun 222. maddesine üç sene hapis cezası verilmişti. Suçu belirleyen faktörler arasında belgede geçen: ...*böyle leylem âdem oturur mahalde veya mabette hırsızlık eden şahsın üç sene müddetle hapis olunması ...* (BOA. MVL. 639-89) ifadesinden vaktin gece olmasının etkili olduğu görülmektedir.

1.3. Havralarda Hırsızlık

En klasik tanımlamayla havra, Yahudi cemaatinin kutsal mekânıdır. Bu mekâna yönelik arşivde yapılan suç taramasında bulunan ve örnek olarak değerlendirilen belgelerden bir tanesi 1 Şubat 1864 tarihlidir. Anlaşıldığına göre olay Ankara'da bir havrada vuku bulmuştur ve fail Yahudi Kemal adlı bir şahıstır. Mezkûr Yahudi Kemal hırsızlığı gerçekleştirdikten sonra İzmir'e kaçmış; ancak burada zabıta tarafından yakalanmıştır. Çalınan eşyalar Yahudi Kemal'in sakladığı yerden alınmış ve iade edilmek üzere haham başıyla irtibata geçilmiştir.

Yahudi Kemal, sorguya alındığında suçu yalnız işlemediğini, ortakları olduğunu ifade etmiş ve Ankara sakinlerinden iki şahsın ismini vermiştir. Bunlardan biri Manyaloğlu Andon ve bir diğeri ise bu şahsın kayını Dimitri'dir. Bu iki kişinin de suçta dâhli olduğu anlaşılmıştır. Yazışmalardan görüldüğü kadarıyla İzmir'de yakalanan Yahudi Kemal -sıkı bir kontrol altında- Ankara'ya gönderilmiştir (BOA. MVL. 659-39). Kovuşturmanın kapsamlı bir şekilde yapıldığı, bu bağlamda evvela zanlı olarak görülen kuyumcu Andon'un, ayrıca havranın hahamı Salamon'un, havranın odabaşısıoğlu kuyumcu Oseb'in, kürkçülük yapan Agop'un bilgisine başvurulduğu görülmektedir.

Soruşturmaya göre Yahudi Kemal Ankara'da bulunan bir havraya girmiş içeride bulunan bazı gümüş parçaları alarak kaçmıştır. Havraya zorlamayla girmemiştir; çünkü belgeden anlaşıldığına göre havranın anahtarı adet olduğu üzere bir pencerenin kenarında tutuluyordu. Dolayısıyla Kemal kolayca anahtarı alıp içeriye girmiş gümüşlerin saklı olduğu odaya geçerek biraz uğraş ile sürgüsünü kırmış, 25 kıyye yani yaklaşık 32 kilo gümüşü almış ve kaçmıştır. İlk uğrak yeri kürkçü Agop'un yanı olmuştur. Daha önceden tanışıklığı olan, kendisini tüccar olarak tanıttığı ve hatta kürk yaptırdığı anlaşılan Agop'a, Mısır'dan temin ettiği elindeki gümüş malları satabileceği kuyumcu önermesini istemiştir. Önerilen kişi kuyumcu Andon'dur. Nitekim hırsız Kemal onun dükkânına götürülmüştür. Dükkânını güvenli görmeyen Andon, onları kendi evinde kabul etmiş, olaya bu şekilde

¹⁰...*Uzunoglu Mehmed'in buna cesâreti leylem olmadığı halde târîh-i habsinden itibaren altı mâh ve leylem olduğu takdirde kanûn-ı cezânın iki yüz yirmi ikinci maddesi hükmünce tevfiқан üç sene müddetle hapsi husûsu...* (BOA. MVL. 642-38)

dâhil olmuştur.

Belgelerde detaylı bir şekilde anlatılan bu olay neticesinde Yahudi Kemal, 1858 tarihli ceza kanununun 222. maddesi hükmünce: *ma'bedden eşyâ sirkat idenlerin üç sene müddetle haps olunması gereği* üç yıl hapisle cezalandırılmıştır. Andon'a ise gümüşlerin büyük bir kısmını sattığından bedelinin ödetilmesi ve beş ay kadar ceza verilmesi ön görülmüş, Dimitri ise olaya dahil açıklığa kavuşturulamadığından ceza almamıştır (BOA. MVL. 699-23).

Havra konulu çalışmanın diğer bir örneğini Trablusgarp'a bağlı Hums sancağında Mısırata'ya bağlı Bedir köyünde bulunan havrada gerçekleştirilen hırsızlık oluşturmaktadır. Bu olayı enteresan kılan meselenin uluslararası bir boyuta taşınmasıdır. Şöyle ki Şubat 1897'de gerçekleşen olayda havraya kim olduğu belirtilmeyen şahıslarca girilerek bir miktar nakit ve eşya çalınmıştır. Faillerin bir kısmı tutuklanırken şüpheli görülen bazı kişiler ise yakalanamamış, takibi emredilmiştir. Durum böyle iken ecnebi Yahudilerden bazı kişiler işi büyüterek Londra'ya müracaatla işin aydınlatılmasını istemişlerdir. Trablusgarp vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnameden adı bir suç olayının fazlasıyla abartılarak, uluslararası bir meseleye dönüştürülmesinin Osmanlı yönetimini ziyadesiyle rahatsız ettiği görülebilmektedir. Nitekim havrada hırsızlık olayı gerçekleşir gerçekleşmez aldığı emir doğrultusunda kaymakam olay mahalline gitmiş, suçluların bir kısmı yakalanarak adliyeye teslim edilmiştir. Olaya ilişkin belgede geçen:

...vukû'at bundan 'ibâret iken Trablusgarp sükkanlarından ve teba'â-ı ecnebiden bazı Yahudiler işi 'izâmı ile Londra'ya mürâca'at ve İngiltere başvekilinden de sûal-i keyfiyet olunmasıyla bura ceneral konsolosunun vilayetten istîzâhı üzerine hakikat hâli beyan olunmuş ve anın tarafında o yolda cevab itâsı tabii bulunmuş ise de bu gibi adi vukuâtın mübalağalı surette Bab-ı Ali'ye aksettirilmesi...

ifadesi için Londra'ya aksettirilmesinin Osmanlı tarafında yarattığı tedirginliği ortaya koymaktadır (BOA.HR.TH.189-85). Hatta olay İngiltere'nin dışında İtalya'ya kadar telgrafla bildirilmiş ve onlarda işe dâhil edilmiştir. Basit bir hırsızlık vakasının uluslararası bir hüviyete sokulmaya çalışılması İngiltere'nin Osmanlı yönetimindeki Yahudilere takındığı hamilik tavrıyla açıklanabilir.

Sonuç

Çalışmada Osmanlıdaki ibadethanelerden camilere, kiliselere ve havralara yönelik gerçekleştirilen hırsızlık olayları ele alındı. Dikkat çeken, bu suçun Tanrı'nın evi sayılan ve dokunulmaz kabul edilen kutsal mekânlarda yaşanmasıydı. Kuran-ı Kerim'de, İncil'de ve Tevrat'ta hırsızlığı yasaklayan hükümlerin mahiyeti göz önünde bulundurulduğunda ibadethanelerde gerçekleştirilen hırsızlığın daha ağır cezai yaptırım gerektirdiği fikri akla gelmekteydi. Fakat Osmanlı Devleti'nde kamuya ait alanlarda gerçekleşen hırsızlıklarda hırsızında temelde bu mal üzerinde hakkı bulunduğu varsayılır ve bu da cezayı hafifletici bir faktör olarak görülürdü. Araştırma kapsamında Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden elde edilen örnek olaylar üzerinde yapılan araştırmada, bu anlayışın çoğunlukla uygulandığı görülmüştür. Ancak Laleli'de III. Mustafa camisinde gerçekleşen hırsızlık suçunda olduğu gibi idamla sonuçlanan olaylarda yaşanmıştır. Nitekim bu olayda gümüş avize çalan bir şahıs önce kürek ile cezalandırılmış; fakat sonradan bu ceza padişahın emriyle idama dönüştürülmüştür.

Bununla beraber hırsızlık esnasında bekçinin varlığı ya da yokluğu, vaktin gece veya gündüz olması, hırsızların sayısı, içlerinden en az birisinin silahlı olması, evin herhangi bir yerine duvarı yıkarak, merdivenle veya kapıyı bir âletle açarak girmeleri, kötü muamelede bulunmaları ve silah göstermeleri cezayı etkileyen diğer faktörlerdi. Bu hâllerde yapılan hırsızlık, en ağır hırsızlık suçu sayılmakta ve cezası müebbet kürek olarak belirlenmekteydi. Bu şartlarda olmayan hırsızlıklara ise ağırlığına göre muvakkat kürek, çeşitli hapis ve para cezaları öngörülmekteydi.

İbadethanelerden çalınan eşyaların neler olduğu noktasından bakıldığında ise camilerden -günümüzden pek farklı olmayacak türde- ayakkabı, seccade, Mushaf ve belki sıra dışı sayılacak şekilde kurşun, lihye-i saadet çekmecesinin, kiliselerden bu mekâna ve Hristiyanlığa özgü İncil, şamdan, ruhban feracesi gibi eşyaların çalındığı görülmüştür. Havralardan ise -incelenen örnek belgelere göre- gümüş ve nakit paranın alındığı tespit edilmiştir.

Şüphesiz bu örnekleri arttırmak, genişletmek ve dönemin dini, sosyo-ekonomik hayatına dair çıkarımlar yapmak mümkündür. Bu meyanda çalışmanın sonraki araştırmalara fikir vereceği ve katkı sunacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

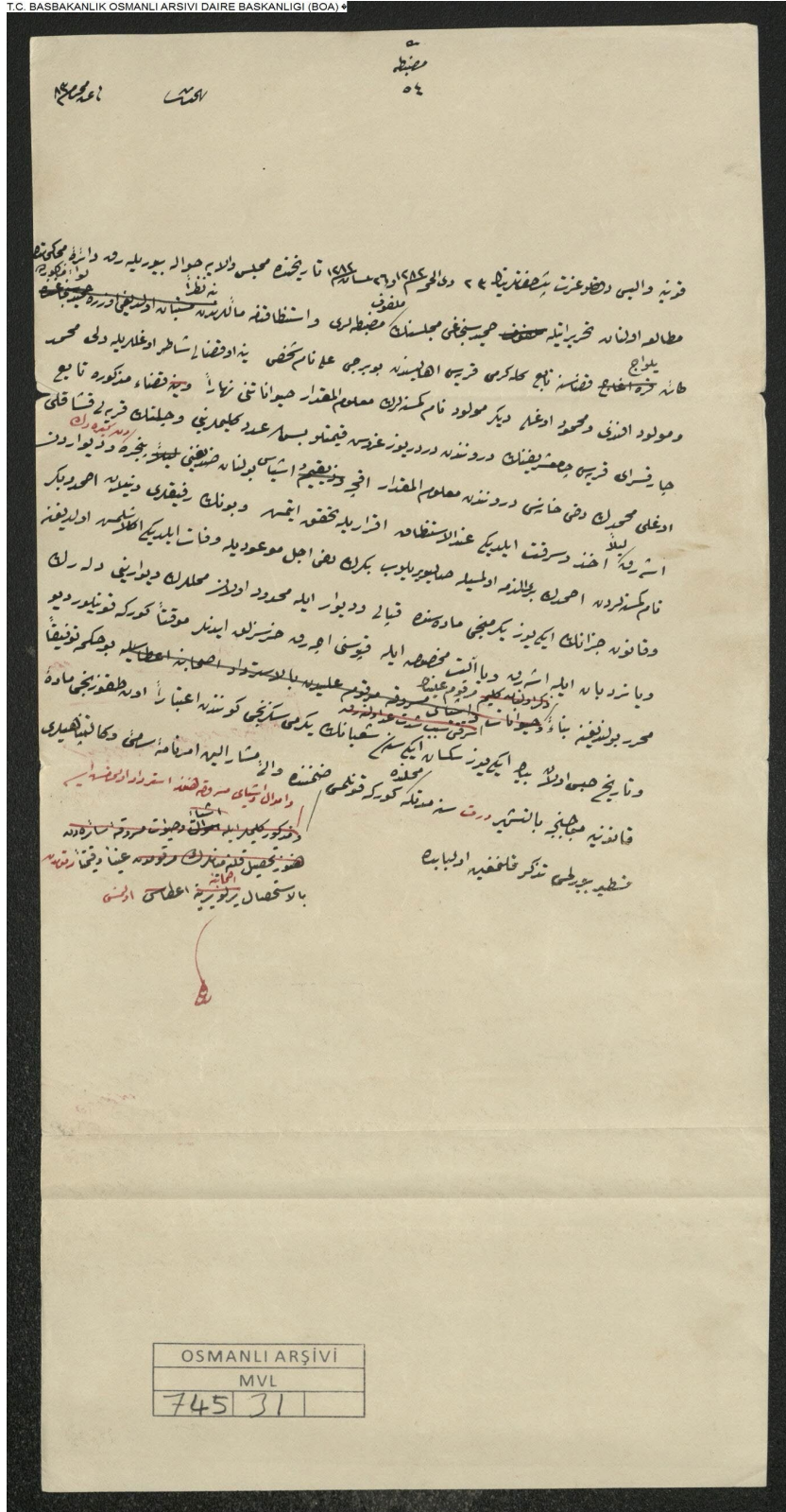
- BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı. (A.) MKT.DV). 35-15,119-51.
 BOA. Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı. (A.) MKT. MHM). 637-2.
 BOA. Meclis-i Vala. (MVL). 639-89, 642-38, 659-39, 699-23, 735-31, 841-91, 867-5,1039-17.
 BOA. Meclis-i Vala. (DH.H). 21-79.
 BOA, Hatt-ı Hümayun. (Hat). 267-15527.
 BOA. Hariciye Nezareti (Tahrirat). (HR. TH). 189-85.
 BOA. İrade Dahili. (İ.DH). 1170-91481
 BOA. Şûra-yı Devlet Evrakı. (ŞD). 1335-29.
 BOA. Zabtiye. (Z.B). 26-50,66-82,336-20,336-119,336-126.

İnceleme ve Araştırma Eserler

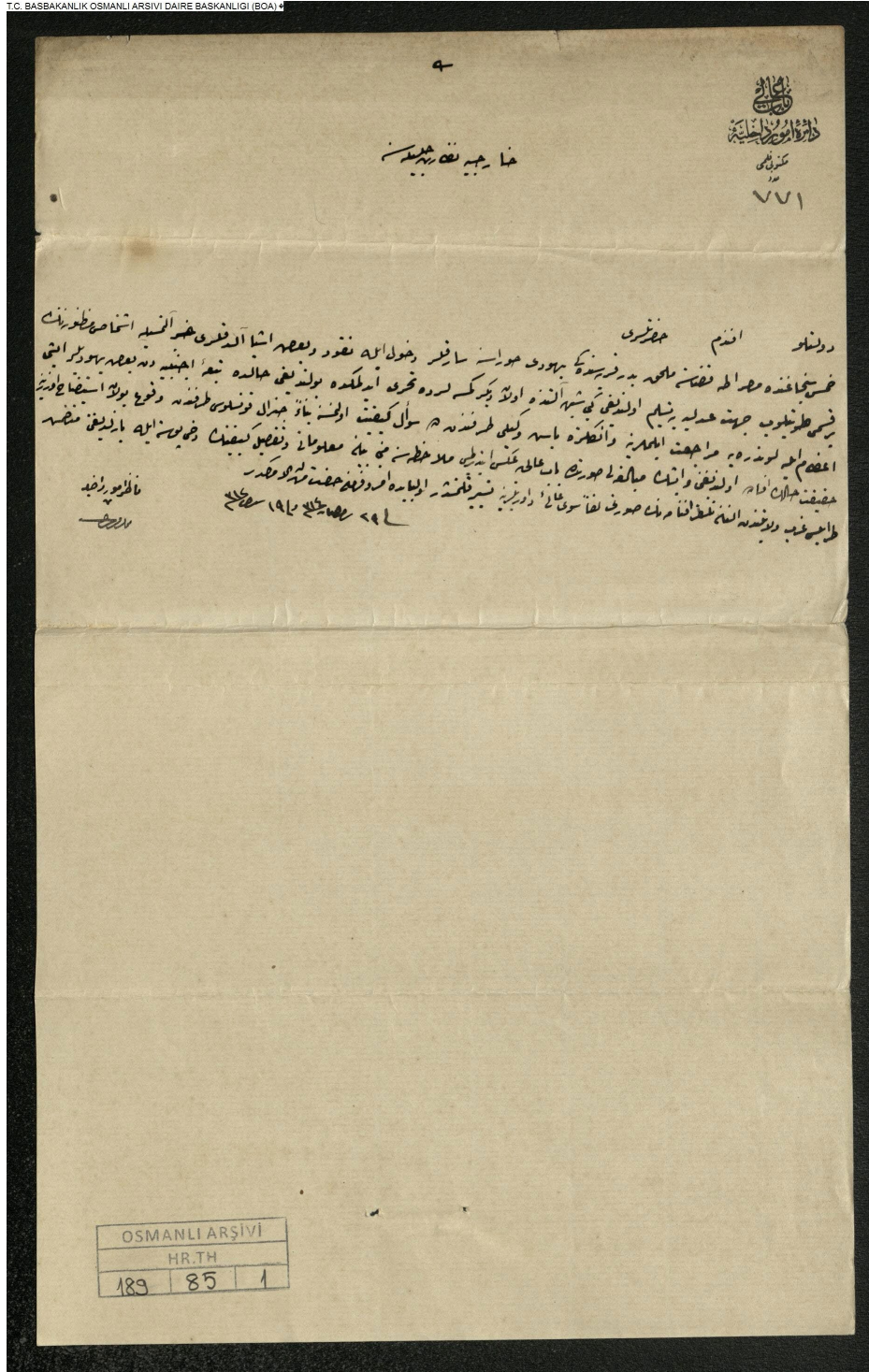
- Akgündüz, S. N.(2016). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunun Kaynakları", *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (8), 1-16.
- Bardakoğlu, A. (1998). "Hırsızlık", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 17, 384-396.
- Bozkurt, N. (2009). "Sakal-ı Şerif", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 36, 2-3.
- Çobanoğlu, A. V. (2003). "Lâleli Külliyesi", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27, 86-89.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydan Yayınevi.
- Erdoğan. A. (2019). "Suç ve Ceza: Osmanlı Toplumunda Bireysel Suçlar ve Cezalar (1559-1609)", [Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Sivas.
- Gökçen, A. (1989). Osmanlı Ceza Hukuku ve Tanzimat Dönemi Ceza Kanunları.
- Konan, B. (2015). "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme", *AÜHFD*, 64/1, s. 171-193.
- Menekşe, Ö. (1998). "XVII. ve XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hırsızlık Suçu ve Cezası", [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Tızlak, F. (1997). "XX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten* (229), 703-718.
- Taşkın, F. (2020). "Filistin'deki Britanya Gölgesi (1838-1918): Yahudi Devletine Giden Süreçte İngiliz Politikası", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi* (11), 74-88.
- Uludağ, S. (1994). "Tasavvuf", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9. 300.
- Üçok, C. (1947). "Osmanlı Kanunnamelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, 126-146.

Ekler

Ek1: [Büberci Ali'nin dört sene küreğe konulması (BOA. MVL. 735-31)]



Ek2: Mısırta kazasına bağlı Bedir karyesindeki Yahudilerin Londra'ya müracaatı (BOA.HR.TH.189-85)



HR.TH.00189.00085.001

Yazar Katkıları: Fikir-60/40; Tasarım-60/40; Denetleme-60/40; Kaynaklar-60/40; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi 60/40; Analiz ve/ veya Yorum-40/60; Literatür Taraması- 60/40; Yazıyı Yazan-40/60; Eleştirel İnceleme-60/40

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - 60/40; Design- 60/40; Supervision- 60/40; Resources- 60/40; Data Collection and/or Processing- 60/40; Analysis and/or Interpretation- 60/40; Literature Search- 60/40; Writing Manuscript- 40/60; Critical Review- 60/40

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval:-



Mirjaqıp Duwlatov'un Eserlerinden Hareketle Kazak Türkçesinde Hâl Eklerinin İşlevleri

The Functions of Case Endings in Kazakh Based on the Works of Mirjaqıp Duwlatov

Onur
BALCI



Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sivas-Türkiye,
E-mail: onur.balci.ctl@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 23.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 22.3.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Onur BALCI
onur.balci.ctl@gmail.com

Atrf /Cite this article:
Balci, O. (2023). Mirjaqıp Duwlatov'un Eserlerinden Hareketle Kazak Türkçesinde Hâl Eklerinin İşlevleri. *ETÜT Dergisi*, 8, 12-28.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Mirjaqıp Duwlatov, yirminci yüzyıl başındaki Kazak edebiyatının en büyük müelliflerinden biridir. Şiir kitapları, romanı, tiyatro eseri, hikâyeleri, gazete yazıları ve çeviri eserleri ile arkasında büyük bir edebi külliyat bırakmıştır. Mirjaqıp Duwlatov'un eserlerinde yazı dili olma sürecindeki Kazak Türkçesinin tüm özelliklerini görmek mümkündür. Yazar, bir yandan edebî dili kullanmış bir yandan da halkın ağızında yaşayan Kazak Türkçesini canlı bir şekilde işlemiştir.

Hâl ekleri, temel olarak ismi fiile bağlayan eklerdir. Ancak bu temel işlevlerinin dışında hâl eklerinin pek çok farklı işlevi de bulunmaktadır. Hatta hâl ekleri, ekler içinde en işlevsel eklerdendir, demek yerinde olacaktır. Bu çalışmada Duwlatov'un eserleri taranarak eserlerde tespit edilen hâl eklerinin işlevleri üzerinde durulmuştur. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesi gramerlerindeki hâl ekleri kategorisi incelenmiş, bu gramerlerdeki görüşler değerlendirilmiştir. Eserlerdeki görüşlerden hareketle yönelme, belirtme, bulunma ve ayrılma hâl eklerinin işlevleri ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Sonuç kısmında hâl eklerinin tespit edilen işlevleri değerlendirilmiştir. Hangi hâl ekinin kaç işlevinin tespit edildiği verilmiş, Duwlatov'un eserlerindeki hâl eklerinin Türkiye Türkçesinin hâl eklerinden farklı işlevleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mirjaqıp Duwlatov, Kazak Türkçesi, Hâl Ekleri, Eklerin İşlevleri

Abstract

Mirjaqıp Duwlatov is one of the greatest authors of Kazakh literature of the early twentieth century. He left behind a large literary collection with his poetry books, novel, theatre work, stories, newspaper articles and translation work. In Mirjaqıp Duwlatov's works, it is possible to see all the features of Kazakh in the process of becoming a written language. On the one hand, the author used the literary language, on the other hand, he vividly processed the Kazakh living in the mouth of the people. Case endings are basically suffixes that connect the noun to the verb. However, apart from these basic functions, case suffixes have many different functions. In fact, it would be appropriate to say that case suffixes are among the most functional suffixes. In this study, Duwlatov's works were scanned and the functions of the case endings detected in the works were emphasised. The category of case endings in Kazakh and Turkish grammars were analysed and the views in these grammars were evaluated. Based on the opinions in the works, the functions of dative, accusative, locative and ablative suffixes were analysed under separate headings. In the conclusion, the identified functions of case endings were evaluated. It is given how many functions of which case endings are determined, and the functions of the case suffixes in Duwlatov's works different from the case endings of Turkish are emphasised.

Keywords: Mirjaqıp Duwlatov, Kazakh, Case Endings, Functions of Suffixes

Giriş

Mirjaqıp Duwlatov (1885-1935), yirminci yüzyıl başındaki Kazak edebiyatının önemli simalarından biridir. Kaleme aldığı *Oyan Qazaq!* 'Uyan Kazak!' kitabındaki şiirleri halk arasında âdeta bir destan gibi okunmuş olan yazar, Kazak edebiyatının ilk romanı olan *Baqıtsız Jamal*'ın (Talihsiz Cemal) dışında, tiyatro, hikâye türlerinde eserler yazmış, bunların yanında *Türk Tili* 'Türk Dili' isimli Türkiye Türkçesi/Azerbaycan Türkçesi-Rusça bir sözlük telif etmiştir. Tüm bu eserlere ek olarak çoğunluğu *Qazaq* gazetesinde olmak üzere pek çok gazete yazısı da yayımlamıştır.

Elli yıllık ömrünün uzun bir kısmı hapislerde, sürgünlerde geçen Duwlatov, bu duruma rağmen çok velut bir yazardır. Edebî eserlerinin dışında, eser tanıtımları, okuma kitabı, matematik kitabı yazmış; üç kanun metnini de Kazak Türkçesine çevirmiştir¹.

Duwlatov, büyük bir şair, iyi bir nesir ustasıdır. Onun dilinde yeni yeni yazı dili olan Kazak Türkçesinin bütün özellikleri görülürken bir yandan da uzun yıllar Türkistan coğrafyasındaki Türk halklarının ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinin etkileri görülür. Duwlatov, Kazak Türkçesi literatüründe *kitabiy til* 'kitabi dil' olarak adlandırılan bu dili ustaca kullanmıştır. Kitabi dil olarak adlandırılan edebî dilin özellikleri daha çok yazarın edebî eserlerinde görülmektedir. Gazete yazılarında ise canlı, akıcı, halkın anlayabileceği bir Kazakça kullandığını görmek mümkündür.

Bu çalışmada, Duwlatov'un edebî eserleri ve gazete yazıları taranmış, bu eserlerdeki hâl ekleri ve bu eklerin işlevleri tespit edilmiştir.

1. Kazak Türkçesi Gramerlerinde Hâl Kategorisi

Hâl kategorisi Kazak Türkçesi gramerlerinde *septik kategoriyası* adıyla tanımlanmakta ve anlatılmaktadır. Bu kategori, Kazak Türkçesi terminolojisine Kazak Türkçesinin ilk grameri olan ve Axmet Baytursınulı tarafından kaleme alınan *Til Qural* isimli kitapla birlikte girmiştir. Axmet Baytursınulı, üç ciltlik eserinin ikinci cildi olan *Til Qural-Qazaq Tilinin Sarfı 2-Jıldıq* 'Dil Kitabı-Kazak Dilinin Sarfı-2. Yıl İçin' isimli eserinde bu konuyu ele almıştır. Baytursınulı (2013: 107), çekim eklerinin hâl ekleri ve çokluk eki olmak üzere iki türlü olduğunu dile getirerek hâl eklerinin *ilik jalğaw* 'ilgi eki', *barıs jalğaw* 'yönelme eki', *tabıs jalğaw* 'belirtme eki', *jatis jalğaw* 'bulunma eki' ve *şığıs jalğaw* 'ayrılma eki' olmak üzere beş çeşit olduğunu ifade etmiştir. Çağdaş Kazak Türkçesi gramercileri de Baytursınulı'nın izinden gitmiş, onun saydıklarına, yalın hâli (*ataw*) ve vasita hâlini (*kömektes*) eklemiştir.

İsayev (2007: 120), hâl kategorisini şu şekilde tanımlamaktadır: "Cümlede kelimelerin arasında çeşitli söz dizimsel ilişkileri göstererek eklendiği kelimeye türlü dil bilgisel anlam yükleyen, kelime ile kelimeyi bağlamada büyük rol oynayan, ismin edimbilimsel ekleşme sistemlerinden biri hâl sistemidir." Yazar (2007: 122), ismin hâllerini *ataw* (yalın), *ilik* (ilgi), *barıs* (yönelme), *tabıs* (belirtme), *jatis* (bulunma), *şığıs* (ayrılma) ve *kömektes* (vasita) olarak göstermiştir.

Isqaqov (1991: 56), bu kategori ile ilgili "Durum ekleri aracılığıyla isimler cümledeki fiillerle, edatlarla ve diğer isimlerle çeşitli ilişkiler kurar." dedikten sonra *eñbek* 'emek, çaba' sözü örneklemeyle bu hâl eklerini örneklemiştir. Isqaqov'un *eñbek* örneklemeyle verdiği örnekler şunlardır: *eñbekten* 'emekten', *eñbek* 'emek', *eñbektı* 'emeği', *eñbekke* 'emeğe', *eñbekte* 'emekte', *eñbegim* 'emeğim', *eñbekpen* 'emek ile'. Yazarın teklik birinci şahıs iyelik ekli örneği vermesi, Kazak Türkçesi gramer geleneğinde hâl eklerinin, kelimenin iyelikli ve iyeliksiz çekimlerinin verilmesi ile alakalıdır. Cümlelerinin devamında yazar şunları kaydeder: "Bu ekler, *eñbek* sözcüğünü bütün cümlelerde fiil unsurları ile bağlar. Buna rağmen *eñbekten*, *eñbektı*, *eñbekke*, *eñbekte*, *eñbekpen* kelimelerinin anlamları farklıdır. Çünkü bu kelimelerin yapıları farklıdır." (1991: 56-57). Görüldüğü üzere yazar, örneklendirmesinde ilgi ekini kullanmamıştır. Ancak ismin hâllerini sayarken *ataw* (yalın), *ilik* (ilgi), *barıs* (yönelme), *tabıs* (belirtme), *jatis* (bulunma), *şığıs* (ayrılma) ve *kömektes* (vasita) hâllerini saymıştır.

Oralbay (2007: 107), hâl kategorisinin isimleri, cümledeki başka sözlerle bağlama hizmetini gören kategori olduğunu ifade etmiş, hâl kategorisindeki yapıların cümlede çeşitli söz dizimsel vazifeleri yerine getirdiğini dile getirmiştir. Yazar, hâl kategorisinin söz dizimi ile alakasını şu şekilde ifade etmiştir: "Hâl kategorisinde bulunan kelimelerin söz dizimsel vazifesi ilim âleminde tamamen tanınmaktadır. Bu nedenle hâl kategorisinin vazifesi söz dizimi ile alakalı olarak değerlendirilir. Hâl kategorisi cümledeki kelimeleri bağlama vazifesini yerine getiren,

¹ Duwlatov'un hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ospanova, G. ve Balci, O. (2021). Mirjaqıp Duwlatov'un Edebî Eserleri. Çanakkale: Paradigma Yayınları; Arıkan, M. (2008). "Mirjaqıp Duwlatov'un Hayatı ve Eserleri". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 5 (4), 102-121.

isimle ismin, isimle fiilin ilişkilerini bildiren, söz dizimine hizmet eden kategoridir.” Oralbay da diğer yazarlar gibi ismin yedi hâli olduğunu dile getirmiştir.

Janpeyisov vd. (2002: 456), hâl eklerinin eklendiği sözcükleri gramer açısından değiştiren ekler olduğunu ifade ederek diğer gramerlerde olduğu gibi ismin yedi hâli olduğunu ifade etmişlerdir.

Orazbayeva vd. (2005: 237), ismin hâl kategorisini, cümledeki kelimelerin birbiri ile ilişkisini, bağlantısını temin eden kategori olarak tanımlamış, diğer gramerlerdeki gibi yedi hâl kategorisinden bahsetmişlerdir.

2. Türkiye Türkçesi Gramerlerinde Hâl Kategorisi

Türkiye Türkçesi gramerlerinde hâl/ durum ekleri genellikle benzer şekillerde ele alınmıştır. Yazarların bu konu ile ilgili görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kononov (1956: 78), hâl kategorisini, sözcüğün diğer sözcüklerle ilişkisine bağlı olarak aldığı biçim olarak tanımladıktan sonra Türkçede yalın hâl (*osnovnoy padej*), ilgi hâli (*roditel'nyy padej*), yönelme hâli (*datel'nyy padej*), belirtme hâli (*vinitel'nyy padej*), bulunma hâli (*mestnyy padej*), ve ayrılma hâli (*isxodnyy padej*) olmak üzere altı hâlden bahseder. İlgi ekinin Rusçadaki kullanımı Türkçeden farklıdır. “Rusça dilbilgisinde ilgi hâli kendi içerisinde konu olarak kaynak durumunu (*исходный падеж*) da barındırır. Bu nedenle ilgi hâlinin kullanım alanı oldukça geniştir.” (Taşbaşı Mutlu, 2011: 305). Kononov, Rusçadaki bu durumu Türkiye Türkçesine de uyarlamıştır.

Ergin (2005: 226-228), ismin hâllerinin kelimenin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumla ilgili olduğunu belirttikten sonra ismin hâlleri olarak yalın hâl, ilgi hâli, yapma hâli, yaklaşma hâli, bulunma hâli, uzaklaşma hâli, vasıta hâli, eşitlik hâli, yön gösterme hâlini göstermiştir. Ergin (2005: 229), hâl eklerini şu şekilde özetlemiştir: “1. Genitif eki (ismi isme bağlar, ikinci derecede bir hâl ekidir), 2. Akkuzatif ekleri (ismi doğrudan doğruya fiile bağlar, fiil nesnesini yapar, tipik bir hâl ekidir), 3. Datif, lokatif, ablatif ekleri (ismi fiile bağlar, fiilin yerini gösterirler), 4. Instrumental, yön, eşitlik ekleri (ismi fiile bağlar, fiil şartlarını gösterirler, zarf yaparlar, işlek degillerdir, yapım eki hâlini almışlardır.)” Görüldüğü gibi Ergin, esasen belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma eklerinin asli hâl eki olduğunu ifade etmektedir.

Banguoğlu (2004: 326), ismin hâllerini, isimlerin başka kelimelerle olan ilişkilerine göre bulunduğu hâller olarak tanımlamış, diğer gramerlerden farklı olarak bu hâllerin söz dizimindeki işlevliklerine göre iççekim hâlleri ve dışçekim hâlleri olarak ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Yazar, iç çekim hâllerini *kim hâli*, *kimi hâli*, *kime hâli*, *kimde hâli*, *kimden hâli*, *kimin hâli*; dışçekim hâllerini *kimle hâli*, *kimce hâli*, *kimli hâli*, *kimsiz hâli* olarak göstermiştir.

Bilgegil (2009: 172), ismin beş hâlde bulunduğunu ifade eder. Bunlar: *yalın hâl*, *-i hâli*, *-den hâli*, *-de hâli*, *-e hâli*. Yazar, üniversitelerde genitif ve instrumental eklerinin de hâl eki sayıldığını belirtmiştir.

Ediskun (1999: 55), ismin durumları ile ilgili şunları kaydetmektedir: “İsimler cümle içindeki görevlerine ve genellikle fiile olan ilgilerine göre ya yalın durumda bulunurlar ya da *-i*, *-e*, *-de*, *-den* çekim eklerinden birini alırlar. Cümledeki görevlerine ve fiile olan ilgilerine göre isimlerin bulunabilecekleri bu beş durumdan her birine ismin hâli denir.” Görüldüğü üzere Ediskun, eşitlik, vasıta ve ilgi eklerini durum ekleri içinde saymamıştır.

Gencan (1971: 75) da Ediskun gibi ismin yalın veya *-i*, *-e*, *-de*, *-den* hâlleri olmak üzere beş hâlinin bulunduğunu ifade etmiştir.

Atabay, Özel ve Kutluk (2003: 34-35), ad durumlarını “tümcenin dilbilgisi yönünden düzenlenmesine, özellikle tümce içindeki adların görevinin belirlenmesine yarayan dilbilgisi öbeği” olarak tanımlamışlar ve adların *yalın durum*, *belirtme durumu*, *yönelme durumu*, *kalma durumu*, *çıkma durumu*, *tamlayan durumu* olmak üzere altı durumu olduğunu ifade etmişlerdir. Yazarlar bu durumlara ek olarak eşitlik durumunu da listeye eklemişlerdir.

Korkmaz (2009: 266-325), ad çekimini “adların birbiri veya fiiller ile olan ilişkisini belirleyen durum gösterme kavramını karşılamak üzere belirli eklerle birleşerek aldıkları şekillerdir.” şeklinde tanımlamış adların durumları olarak *yalın*, *ilgi*, *yükleme*, *yönelme*, *bulunma*, *çıkma*, *vasıta* ve *eşitlik* durumlarını saymıştır.

Deny (2012: 174-175), yalın hâl itibara alınmazsa Türkiye Türkçesinin ad çekiminin beş durumdan ibaret sayılabileceğini belirtmiş, *ilgi*, *yükleme*, *yönelme*, *ayrılma* ve *bulunma* hâllerini ismin hâlleri olarak saymıştır. Yazar, +CA hâlinin de bu sıralamaya dâhil edilebileceğini belirtmiştir.

Delice (2008: 21), isim çekim ekleri olarak *belirtme*, *ayrılma*, *kalma* ve *yönelme* eklerini göstermiştir. Yazar, başka bir çalışmasında Türkiye Türkçesi gramerlerindeki hâl ekleri hakkındaki görüşleri değerlendirmiş ve görüşünü yinelemiştir (2019: 60).

Yapılan değerlendirmelere bakılınca Bilgegil’in, Ediskun’un, Gencan’ın, Delice’nin Türkçenin bulunma, ayrılma, yönelme ve belirtme hâli ekleri olmak üzere dört hâl ekine sahip olduğu görüşü noktasında birleştiği

görülmektedir. Ergin de ilgi ekinin ikinci derecede bir hâl eki olduğunu, vasıta, yön ve eşitlik eklerinin yapım eki hüviyeti kazandığını belirterek hâl ekleri noktasında bu yazarlarla birleşmektedir. Kononov, Rusçadaki ilgi ekinin bir hâl eki olması sebebiyle bu ekin Türkiye Türkçesinde de bir hâl eki olacağı düşüncesiyle ilgi hâlini de bir hâl olarak değerlendirmiştir. Bu ek dışarıda tutulursa Kononov da Türkçede dört hâl eki olduğunu gösterir.

Kazak Türkçesi gramercileri neredeyse birbirinin aynısı olarak bu lehçede yedi hâl olduğundan bahsederler. Kazak Türkçesinin ilk grameri olan *Til Qural'* da Baytursınulı, Rus gramerciliğinin etkisiyle ilgi ekini bir hâl eki olarak saymış, diğer gramerciler de onu takip etmiştir. Çağdaş Kazak Türkçesi gramercilerinde yalın ve vasıta hâlleri de hâl kategorisi içinde değerlendirilmiştir.

Hâl eklerinin temel işlevi ismi, temel cümlede, yan cümlede veya iç cümlede yüklem olan fiile bağlamaktır. Bu bağlamda ilgi eki belirtili ve zincirleme isim tamlamalarında, ilgi öbeğinde ismi isme bağladığı için bu eki bir hâl eki olarak değil de tamlayan eki yani öbeği kurucu ek olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Türkiye Türkçesinde vasıta hâli olarak gösterilen biçim birim bir çekim edatıdır. Durum, Kazak Türkçesinde de aynıdır. Kazak Türkçesinde vasıta hâli olarak gösterilen yapı, isim+çekim edatı yapısındaki çekim edatı öbeğidir. Kazak Türkçesinde kullanılan *men(en)*, *ben(en)*, *pen(en)* edatları Türkiye Türkçesindeki *ile* edatının karşılığıdır.

Vasıta hâli, Eski Türkçede *+(l)n* eki ile karşılanmaktadır (Tekin, 2016: 110; Gabain, 2007: 64). Bu ek, Karahanlı Türkçesinde (Hacıeminoğlu, 2003: 31), Harezmi Türkçesinde (Toparlı ve Vural, 2007: 40), Kıpçak Türkçesinde (Güner, 2020: 203), Eski Oğuz Türkçesinde (Özkan, 2000: 117), kalıplaşmış olarak Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 2009: 83) bulunmaktadır. Bu nedenle tarihî Türk lehçelerinde bu eki bir hâl eki olarak kabul etmek mümkündür. Ancak bugün bu ekin bildirdiği anlam, hem Kazak Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde çekim edatı ile karşılanmaktadır.

Bu çalışmada, araştırmacıların hâl eki olduğu konusunda ittifak ettiği yönelme, bulunma, ayrılma ve belirtme hâli ekleri esas alınmış ve bu eklerin işlevleri üzerinde durulmuştur.

3. Duwlatov'un Eserlerinde Hâl Eklerinin İşlevleri

3.1. Yönelme Hâli Ekinin İşlevleri

Bu ek, temel işlevi eylemin yönünü bildirmek olan ektir. Yönelme hâli eki, Kazak Türkçesinde *+GA* ve iyelik eklerinden sonra *+A* biçimindedir (Biray vd., 2015: 83). Bu ekin işlevleri ve bu işlevlerin örnekleri şöyledir:

3.1.1. Eylemin Yönünü Bildirme

Bu işlev, yönelme hâli ekinin temel işlevidir. Bu işleviyle yönelme hâli eki, eylemin, işin, oluşun, kılışın gerçekleşme yönünü bildirmektedir. Bu işleviyle kullanıldığında yönelme hâli eki almış olan kelime temel yüklem, yan cümlenin yüklemine veya iç cümlenin yüklemine dolaylı tümleci olur.

Örnekler

"Sıyrımdı jalğız sağan bildiremin./ Aytpağan munan burın bir kisige." (OQ, 29) 'Bundan önce hiç kimseye anlatmadığım sırrımı sana bildiriyorum.'

"Bay oğan eş narse bermey, ket, joğal, dep aqıradı." (OQ, 163) 'Zengin, ona hiçbir şey vermeden, git kaybol, diye bağırıyor.'

"Endi bul şenewnikter bizdiñ dinimizge, atadan mura bolıp kele jatqan ädet-ğurpımızğa, bizdiñ moldalarğa ğana tiyisti neke mäselesine de aralasa bastadı, diniy kitaptardı tutqınğa aldı." (ŞJ-2, 29) 'Şimdi bu bürokratlar bizim dinimize, atadan miras olarak gelen örfümüze âdetimize, sadece bizim mollaları ilgilendiren nikâh meselesine de karışmaya başladılar, dinî kitapları yasakladılar.'

"Är kemedan Amerikağa jetkenşe negrlerdiñ üşten biri, keyde jartısı ölip bitse de, qojalardıñ körgeñ paydasında qıysap joq edi." (ŞJ-2, 66) 'Her gemiden Amerika'ya ulaşınca kadar zencilerin üçte biri, bazen de yarısı ölse de sahiplerinin gördüğü faydanın haddi hesabı yoktu.'

3.1.2. Zarf İşlevi

Yönelme hâli ekinin bu işlevinin çeşitli türleri bulunmaktadır.

3.1.2.1. Temsil İşlevi: Yönelme hâli ekinde en yoğun gözlemlenen işlevlerden biridir. Bu durumda yönelme hâli eki temsil işleviyle kullanılmakta ve genellikle *için*, *az da olsa*, *ötürü/dolayı* edatlarının yerine kullanılmaktadır.

Örnekler

"Okuwağa emes jurttıñ bəri qumar." (OQ, 7) 'Halkın hepsi okumaya hevesli değil.'

"Ötken qıs şaruwağa jeñil bolğandıqtan mal küyli, biye işti bolıp..." (OQ, 8) 'Geçen kış çiftçiliğe müsait olduğu için

hayvanlar semirmiş, kısaraklar gebe kalmış...'

"Mämbettiñ bolıstıǵın özine **äperüwge** kelgen şıǵar, dep ärqaysısı öz oyındaǵısın aytıp..." (OQ, 8) 'Membet'in yöneticiliğini kendisine almak için gelmiş olmalı, diye herkes kendi fikrini söyleyince...'

"- Särseke **könjilge** solay ekeni durıs ta ǵoy, läkininde şariyǵatta balaǵa tulım qoyuw durıs emes." (OQ, 11) 'Serseke, bu şekilde olması gönül için doğrudur belki ama şeriatta oğlana örgü örmek doğru değildir.'

"Axmetjannıñ moldasınan **oqıtuwǵa** eki şaqırım jerge Jamal barıp-kelip jüre almaydı." (OQ, 11) 'Ahmetcan'ın hocasından okumak için Cemal iki kilometrelik yere gidip gelemez.'

"Munıñ qılǵan jumısı- Medinede qazaq şakirtteri üşin bir ülken medrese **salıwǵa** aqşa jıymaq." (ŞJ-2, 101) 'Bunun yaptığı iş, Medine'de Kazak öğrencilere büyük bir medrese yapmak için para toplamak.'

"**Osıǵan** tabatın amalıñ bar ma?" (OQ, 186) 'Bunun için bulacağına çare var mı?'

"Ayqaptıñ 3-5 nömirlinde A. Baytursınulı qazaqşa **jazuwǵa** tärtip körsetip, oquwşılardıñ sınına salǵan, köpşilik unatsa, sol tärtippen älippe bastırmaqşı eken." (ŞJ-2, 54) 'Aykap'ın 3. ve 5. sayılarında A. Baytursınulı Kazakça yazımı için bir düzen göstererek okuyucuların eleştirisine sunmuş, çoğunluk beğenirse bu düzenle alfabe bastıracaktı.'"

"Keleşek künniñ qanday bolaşaǵın **bilüwge** tarix anıq qural boladı." (ŞJ-2, 58) 'Gelecek günlerin nasıl olacağını anlamak için tarih önemli bir araçtır.'

"**Ziyaratqa** är jerden xalıq köp keletin bolǵan soñ, ol jerde sawda aşılp, kişkene qışlaq birte-birte zorayıp, şaharǵa aynaldı." (ŞJ-2, 88) 'Ziyaret için her yerden çok fazla insan geldiğinden orada ticaret başlamış ve küçük kışlak yavaş yavaş büyüyerek şehre dönüşmüş.'

"Töre **qızmetke** razı ma?" (ŞJ-1, 201) 'Bey hizmetten ötürü razı mı?'

3.1.2.2. Zaman Bildirme İşlevi: Yönelme hâli eki almış sözcük, yüklem zamanını da bildirebilmektedir. Ekin bu işlevi, özellikle zaman zarfı olabilen sözcüklerin üzerine geldiğinde ortaya çıkar.

Örnekler

"Şıqqan jumısı bul jerde emes Qarasuw stanitsiyasındaǵı Xoxol qalasına baradı eken, munda qonaq bolıp tınıǵıp **keşke** jöneledi." (OQ, 8) 'Çıkan işi burada değil, Karasu istasyonundaki Hohol şehrine gidiyormuş, burada misafir olup dinlenip akşama yola çıkacak.'

"Özimiz bir awılda jeti-segiz üymiz, bes **ayǵa** jıyırma bes som aqşa beremiz." (OQ, 12) 'Biz bir köyde yedi sekiz haneyiz, beş ay için yirmi beş som veririz.'

3.1.3. Sorumluluk Yükleme: Ekin bu işlevi, nadir görülen işlevlerden biridir.

Örnek

"-Eki düniyede Jamaldıñ obalı **saǵan** bolsın, biy bolmaq tursın patşa bolatın bolsañ da Jamaldı neǵıp sonday jamanǵa qıyıp bermekşi bolasıñ?- dep közinen jas töǵip üyden şıǵıp ketti." (OQ, 16) 'Eki cihanda da Cemal'in günahı senin boynuna olsun, bey olmak şöyle dursun padişah bile olacak olsan Cemal'i nasıl böyle bir kötüyü kıyıp da vereceksin, diye gözünden yaş dökerek evden çıkıp gitti.'

3.1.4. Öbek Kurma İşlevi

Yönelme hâli eki, bazı öbeklerde kurucu ek işlevini yerine getirmektedir.

3.1.4.1. Yönelme Öbeği Kurma İşlevi: Yönelme hâli eki, kısaltma öbeklerinden biri olan yönelme öbeğini kuran ek olarak da işlev görmektedir. Bu durumda ek, öbeğin yardımcı unsuru olan birinci kelimeye eklenmektedir.

Örnekler

"K. joldas Semey uwezinen **qızmetke jaqsı, urıǵa raqımsız** atanǵan biylerdiñ biri sanaladı." (OQ, 180) 'Yoldaş K., Semey ilçesi tarafından hizmeti iyi hırsıza acımasız beylerden biri olarak tanınır.'

"Ol zeketti äytewir beretin bolǵan soñ biz **xalıqqa paydalı** orınǵa jumsalsa deymiz..." (ŞJ-1, 256) 'O zekâti öyle ya da böyle verdikten sonra biz keşke halka faydalı yere kullanılsa, diyoruz.'

"**Qazaqtıñ tariyxına tiyisti** sözder, materiyaldar jazıp basqarmaǵa jiberüwşi bolsa, qazaqtıñ tariyxın jazǵanda paydalanıp turaşapız." (ŞJ-2, 62) 'Kazakların tarihi için gerekli sözler, materyaller yazıp yönetime gönderir ise Kazakların tarihini yazarken faydalanacağız.'

3.1.4.2. İki Durumlu Öbek Kurma İşlevi: Bu ek, isim+ayrılma hâli eki/ isim+yönelme hâli eki yapısındaki öbeği kurma işlevini yerine getiren iki hâl ekinden biridir. Bu öbek, bazı sözdizimi kaynaklarında kısaltma öbekleri içinde sayılırken bazı kaynaklarda ayrı bir öbek olarak değerlendirilir.

Örnek

"Ağaç üydiñ keñ bir bölmesine **törinen esigine** şeyin xalıq tolğan edi." (OQ, 21) 'Ağaç evin geniş bir odasına başköşesinden kapısına kadar halk dolmuştu.'

"Jamal da erinbey qıssalardı **basıman ayağına** şeyin oqıp tastawşı edi." (OQ, 14) 'Cemal de erinmeden kıssaları başından sonuna kadar okur idi.'

"**Künnen-künge** awırladı mağıyşat." (ŞJ-1, 53) 'Maişet gündün güne ağırlandı.'

3.1.4.3. Fiil Öbeği Kurma: Bu ek, Kazak Türkçesinde deyimleşmiş fiil öbeklerinin kurulmasında da kullanılmaktadır. İsim+yönelme hâli eki/ yardımcı fiil yapısındaki bu fiil öbeklerinde yönelme hâli eki öbeğin asli unsurunu yardımcı unsura bağlama işlevini yerine getirir.

Örnekler

"Egin salındar, şkol aşındar, ulıqtarıñdı sıylap buyruqtarın **ornına keltiriñder**, dep nasixat ayttı." (OQ, 9) 'Ekin ekiniz, okul açınız, büyüklerinize saygı gösterip emirlerini yerine getirin, diye nasihat verdi.'

"Tärtipti medrese joq bul qazaqta,/ **Saladı** sabilerdi tek **azapqa**." (OQ, 61) 'Bu Kazaklarda düzenli medrese yok, çocukları sadece azaba salırlar.'

"Anaw küñgi Kötibaydıñ meni boqtağanın aytqanım joq, onı aytqanda bäleme bolatın edi, ne qılayın. Xasenniñ **köñiline qaradım**." (OQ, 9) 'O gün Kötibay'ın bana küfrettiğini söylemedim, bunu söyleseydim, fena olacaktı, ne yapayım. Hasan'ı kıramadım.'

"Sap akşadan tört jüz tenge jumsalıp şarğa tüsken uwaqıtta Nurpeyiske on toğız şar, Sarsenbayğa on tört şar şığıp bizdiñ jaña talap **bosqa şıqtı**." (OQ, 15) 'Nakit olarak dört yüz tenge harcandıktan sonra seçim zamanında Nurpeyis'e on dokuz Sarsenbay'a on beş oy çıkınca bizim yeni talebimiz boşa çıktı.'

3.1.4.4. Çekim Edatı Öbeğinde İsimleri Edatlara Bağlama: Yönelme hâli eki, çekim edatı öbeğinde asli unsur olan ismi yardımcı unsur olan çekim edatına bağlayabilir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde +A *kadar*, +DAn *beri* gibi, isimlere hâl eki ile bağlanan edatlar için birleşik çekim edatı tabiri de kullanılmaktadır.

Bu işlev, yönelme hâli ekinin işlek işlevlerinden biridir. Kazak Türkçesi gramerlerinde çekim edatlarının isimlere bağlanması anlatılırken yalın hâli isteyen edatlar, yönelme hâli isteyen edatlar gibi bir tasnife tabi tutulurlar (Orazbayeva vd, 2005: 388-389). Kazak Türkçesinde bazı isimler, bazı edatlara yönelme hâli eki ile bağlanırlar.

Örnekler

"...bul **uwaqıtka şeyin** sabır etip edim." (OQ, 10) '...bu zamana kadar sabretmiştim.'

"**Keşke taman**" (OQ, 33) 'Akşama doğru.'

"Bul müsäpirlerdiñ **baqıtsızdığına qarısı** bir küni Ğali tösekten awırıp turdı." (OQ, 38) 'Bu zavallıların talihsizliğinin üzerine bir gün Ali yataktan hasta uyandı.'

"Sabaqqa mezgilimen jüretin balanıñ da ertenği ayaz esinen **köpke deyin** şığıatın emes." (OQ, 156) 'Derse vaktinde giden çocuğun da sabahki ayaz uzun müddet aklından çıkmadı.'

3.1.5. Edat Türetme

Yönelme hâli eki, bulunma hâli eki gibi, isimlerle birleşerek onların edat gibi kullanılmasını sağlamaktadır. Bu işlevi, Türkiye Türkçesindeki *adıma*, *yerine* gibi edat olarak kullanılan adlarda da görmek mümkündür. Duwlatov'un eserlerinde bu işleve sadece *birge* 'birlikte' kelimesinde rastlanmıştır. Bu kelimedeki ekin kalıplaştığı da görülmektedir.

Örnek

"Sarsenbaymen **birge**" (OQ, 12) 'Sarsenbay ile birlikte'

3.1.6. Kip Kurma İşlevi

Bu işlev, yönelme hâli ekinin Türkiye Türkçesinde görülmeyen işlevlerinden biridir. Yönelme hâli eki Kazak Türkçesinde *kerek* 'gerek' *tiyis* 'gerek, gerekli' gibi kelimelerle birleşerek gereklilik kipi kurmakta, eki alan sözcük bu kipi kuran yapının bir unsuru hâline gelmektedir. *Kerek*, *tiyis* gibi kelimeler Kazak Türkçesi gramerlerinde *mindettilik mağınalı modal* 'sözder' 'zaruret anlamlı kiplik sözcükler' içinde değerlendirilmektedir (Orazbayeva vd., 2005: 412; Janpeyisov vd., 2002: 577).

3.1.6.1. -(U)w+ğA+tiyis/ kerek Yapısındaki Gereklilik Kipinin Kurulmasında: Bu ek, *mastar eki+yönelme hâli eki/ tiyis* veya *kerek* kiplik sözcükleri yapısındaki gereklilik kipini kurmak için kullanılmaktadır.

Örnekler

"Başlı bolğan bala yağni qorğawşı balalardıń işinde pısıq mıqtırağı **boluwğa kerek.**" (OQ, 164) 'Yönetici olan çocuk, yani koruyucu olan çocukların içinde daha atik, sağlam olmalı.'

"Älbette, adamğa jan berilip, dünüyejüzinde jürütwe ğumır berilgen soñ, ol ğumır jep-işip, uyuqtap turuwğa ğana **bolmawğa kerek...**" (ŞJ-2, 111-112) 'Elbette insana can verilip, yeryüzünde yaşamak için ömür verildikten sonra, bu ömür yalnızca yemek, içmek ve uyumak için olmamalı.'

"Alım ärkimniñ malının az-köbine qaray **bölinüwge tiyis emes pe?**" (ŞJ-1, 248-249) 'Vergi herkesin malının azlığına çokluğuna göre bölünmek zorunda değil mi?'

"Balqıyanı Qızılısw elinin bolısnoy sotı **tergetwe tiyis.**" (ŞJ-1, 262) 'Balkıya'yı Kızılısu bölgesinin yönetim mahkemesi sorgulamalı.'

3.1.6.2. -Ar+ğA+kerek Yapısındaki Gereklilik Kipinin Kurulmasında: Bu ek, *sıfat-fiil eki+yönelme hâli eki/kerek* kiplik sözcüğü yapısındaki gereklilik kipinin kurulmasında da kullanılmaktadır. Bu çekim bugünkü Kazak Türkçesinde sık kullanılan yapılardan değildir.

Örnekler

"Qazaq balaların barınşa bir tärtip, bir emlemen jazılğan jeñilirek kitaptarmen **oqtarğa kerek**, onıñ üşin şäkirtter qıs medresede keñesip, başqa jerdegi serikterimen xat arqılı, gazet arqılı aqıldasıp, birinğay **bolarğa kerek.**" (ŞJ-2, 96) 'Kazak çocuklarının hepsini bir düzende, aynı imla ile yazılan daha basit kitaplar ile okutmak gerek, bu nedenle öğrenciler kışın medresede anlaşmalı, başka yerdeki arkadaşlarıyla mektup aracılığıyla, gazete aracılığıyla fikir alışverişinde bulunmalı ve tek düzen olmalı.'

"Osınday erkin uwaqıtta qazaq xalqı jurnal üstinde keñesip jazğa şeyin iyä qala boluwğa, iyä burınğıday köşpelilikte qaluwğa tizgindi **mıqtap qoyarğa kerek.**" (ŞJ-2, 44) 'Böyle bir boş zamanda Kazak halkı dergi üzerinden fikir alışverişinde bulunarak yaza kadar ya şehir olmak konusunda ya da önceki gibi göçebelikte kalmak konusunda dizgini sağlamca tutmak zorundadır.'

3.2. Bulunma Hâli Ekinin İşlevleri

Bu ek, temel olarak yüklem bildirdiği fiilin nerede gerçekleştiğini göstermektedir. Kazak Türkçesinde bu ek +DA şeklindedir. Ekin işlevleri şu şekilde gösterilebilir:

3.2.1. Eylemin Yerini Bildirme

Bu işlev, bulunma hâli ekinin temel işlevidir. Ek, bu işlevle kullanıldığında bu eki alan kelime temel yüklem veya yan cümlelerin yüklemine dolaylı tümleci olur.

Örnekler

"Oquwşılar! Xıkayamızdağı oqıyğalar **joğarıda** ayılmış Särsenbaydıñ üy işindegi kisilerden bastalğanı sebepti anıq anlatpaq üşin Särsenbaydıñ kim ekendiğın hem nendey kisi ekendiğın jazamın." (OQ, 9) 'Okuyucular! Hikâyemizdeki olaylar yukarıda anlatılan Sersenbay'ın ev halkından başladığı için açıkça anlatmak adına Sersenbay'ın kim olduğunu ve nasıl biri olduğunu yazacağım.'

"Sol söziñ jüregimniñ **tükpirinde**,/ **Kewdemde** janım barda şığar ma esten?" (OQ, 128) 'O sözün yüreğimin köşesinde, bedenimde canım varken akıldan çıkar mı?'

"Bul jaña nizam boyınşa aşılatuğın äbtehiy **mektepterde** tağılum ğumumı häm mäjbürli bolaşaq edi." (ŞJ-2, 39) 'Bu yeni kanuna göre açılacak okullarda öğretim genel ve mecburi olacaktı.'

3.2.2. Eylemin Zamanını Bildirme

Bu ek, zaman bildiren sözcüklerin üzerine geldiğinde eylemin zamanını bildirmekte, bu eki alan kelime temel yüklem veya yan cümlelerin yüklemine zarf tümleci olmaktadır.

Örnekler

"**Sol arada** jumısı bar joq bolsa da tamaşağa jüzdey kisi jıynalıp qalğan edi, xalıqtıñ qazırğı äñgimesi 'naçalnik ne jumısqa keldi eken? Bälki bıyılğı Satıbaldıñ arızı şığıp qalğan bolar ma?' desti." (OQ, 8) 'O arada işi olan olmayan yüzlerce kişi toplanmıştı. Halk şimdi, başkan neden geldi acaba? Belki de Satıbaldı'nın bu yılki şikâyeti neticelenmiştir, dediler.'

"(...) özi oqığan bala, **qazırde** on-on birge kelse kerek." (OQ, 16) '(...) o, okumuş bir çocuk, şimdi on on bir yaşına gelmiş olmalı.'

"Men kâpil **sonda** jaman bolmasına,/ Turmasam qolıñdı äkel aytqan şartta-ay." (OQ, 48) 'O zaman kötü olmayacağına ben kefilim, verdiğim sözde durmazsam ordunu al da gel.'

"*Mıñ jeti jüz otız bir sanasında,*/ Biz kirdik Russiyanın fanasına." (OQ, 58) 'Bin yedi yüz otuz bir yılında biz Rusya'nın himayesine girdik.'

"*Ayağında solarıñ köbi qaştı.*" (OQ, 140) 'Sonunda onların çoğu kaçtı.'

"*Burn, jerdiñ erkin şağında jüz elüw eki jüz şaqırım jerlerge jaylap ketedi eken.*" (OQ, 155) 'Önceleri toprakların özgür olduğu zamanlarda yüz elli iki yüz kilometre uzaklıktaki yerlere yaylamaya giderlermiş.'

"*2 aprel'de Qazan şaharında noğaydıñ ataqtı aqını Ğabdolla Toqayev opat boldı.*" (ŞJ-2, 76) '2 Nisan'da Kazan şehrinde Nogayların ünlü şairi Abdullah Tukay vefat etti.'

3.2.3. İsmi Sıfata Dönüştürme

Bulunma hâli eki, sıfat yapan +KI eki ile birlikte ismi sıfata dönüştürmektedir.

Örnekler

"*ğalamdağı xikmattan*" (OQ, 6) 'âlemdaki hikmetten'.

"*jaylawdağı elge*" (OQ, 8) 'yayladaki halka'.

"*Oquwşılar! Xıkayamızdağı oquyğalar joğarıda aytilmiş Särsenbaydıñ üy işindegi kisilerden bastalğanı sebepti anıq anlatpaq üşin Särsenbaydıñ kim ekendigin hem nendey kişi ekendigin jazamın.*" (OQ, 9) 'Okuyucular! Hikâyemizdeki olaylar yukarıda anlatılan Sersenbay'ın ev halkından başladığı için açıkça anlatmak adına Sersenbay'ın kim olduğunu ve nasıl biri olduğunu yazacağım.'

3.2.4. Miktar Zarfı İşlevi

Bu işlev, ekin nadir işlevlerinden biridir.

Örnek

"*Fatixolla baydıñ bul elde alatın eki mıñ tengege nesiyesi bar ğoy...*" (OQ, 36) 'Fatiholla Bey'in bu yerde alacak iki bin tenge kadar borcu var...'

3.2.5. Öbek Kurma

Bu ek, kısaltma öbeklerinden bulunma hâli öbeğini kuran ek olarak da kullanılmaktadır.

Örnek

"*Härkim öz qolında barına jomart bolğanı sekildi, men de öz mağlumatımşa biyşara xalqımızğa fayda keltirmek ämlhiylä uşbu risäläni jazdım.*" (OQ, 47) 'Herkesin kendi elinde olana cömert olması gibi ben de kendi bilgimce çaresiz halkımıza faydalı olmak amacıyla işte bu risaleyi yazdım.'

3.2.6. Edatın Anlamını Pekiştirme

Bu ek, Türkiye Türkçesindeki işlevlerinden farklı olarak edatların üzerine gelerek onların anlamlarını pekiştirmektedir.

Örnekler

"- *Särseke Köñilge solay ekeni durıs ta ğoy, läkininde şariğatta balağa tulım qoyuw durıs emes.*" (OQ, 11) 'Serseke, bu şekilde olması gönül için doğrudur belki ama şeriatta oğlanın saçını örmek doğru değildir.'

"*Egerde Ğalimen qaşa qalsa kim tilektes, järemdes boların oylağanda, öziniñ şeşesi Şolpannan başqa heşkim közine körinbedi.*" (OQ, 28) 'Eğer Ali ile kaçarsa kimin yanında olacağını kimin yardımcı olacağını düşününce aklına annesi Şolpan'dan başkası gelmedi.'

3.2.7. Edat Türetme

Bu ek, isimlerin üzerine gelerek onların edat olarak kullanılmasına sebep olmaktadır. Ekin bu işlevine Türkiye Türkçesinde de rastlanmaktadır.

Örnekler

"*Üş jarım ayda Jamal muğalimniñ ijağatı, öziniñ ötkir zeyini sayasında xat tanıp jazarlıqtay boldı.*" (OQ, 13) 'Üç buçuk ayda Cemal, öğretmenin çabası, kendi keskin zekâsı sayesinde okuyup yazacak kadar öğrendi.'

"*...sol tünnen bastap bılay Jamal xaqında Şolpan Särsenbaymen heş närse söylespeytin boldı.*" (OQ, 21) '(...) o gecedan itibaren Cemal hakkında Şolpan Sersenbay ile hiçbir şey konuşmaz oldu.'

"*Malıñnıñ arqasında bir şattan.*" (OQ, 55) 'Malın sayesinde bir kere mutlu ol.'

"*Jolında sonday qızdıñ qıyar em bas*" (OQ, 24) 'Böyle bir kızın yolunda can verir idim.'

3.2.8. Zamire Dönüştürme

Bu ek, +KI eki ile birleşince isimleri zamire dönüştürmektedir.

Örnekler

"Meniñ dawısmıñ jaqsı-jamanın qaydan bildi **mundağılar**, ä dep awızımdı aşıp körgenim joq." (ŞJ-1, 266) 'Benim sesimin iyi veya kötü olduğunu nereden bildi bunlar, a diye ağzımı açmadım.'

"**Oñtüstiktegiler** (kuldar köp bolğan) jaña zakonğa bağıñğısı kelmegen." (ŞJ-2, 73-74) 'Güneydekiler (kölelerin çok olduğu bölge) yeni kanuna uymak istemiyorlar.'

3.2.9. Mastar Eki İle Birlikte Şimdiki Zaman Eki Kurma

Türkiye Türkçesinde daha çok resmî kullanımlarda görülen -mAktA yapısındaki şimdiki zaman eki, Kazak Türkçesinde de mevcuttur. Çağdaş Kazak Türkçesinde -(U)wdA biçiminde kullanılan bu ek, özellikle yazı dili olma sürecinin başında Kazak Türkçesinde -MAktA olarak da kullanılmıştır.

3.2.9.1. -MAktA Yapısındaki Şimdiki Zaman Ekinde: Bu yapı, özellikle Çağatay Türkçesinin ve Tatar Türkçesinin etkisiyle kullanılmış bir yapıdır. Kazak Türkçesi terminolojisinde *kitabiy til* 'kitabi dil' olarak tanımlanan bu özellikler Abay, Duwlatov, Baytursınulı gibi yazarların eserlerinde sıklıkla karşılaşılan özelliklerdir.

Örnekler

"Äwelde jerimizben kirip edik,/ **Turmaqta** ğadıldiktñ sayasında." (OQ, 58) 'Toprağımıza önceden yerleşmiştik. Adalet sayesinde yaşamakta.'

"Jılına pälän somğa jaldadım dep,/ Küni tüni balaların **oqıtmaqta**./ Otırsa molda sordıñ qolın bosap, /Bir iske eptep qana **jumsamaqta**." (OQ, 61) 'Yılığına şu kadar soma anlaştım diyerek gece gündüz çocukları okutmakta. Molla işini bitirip biraz otursa ona başka iş vermekteler.'

"Jerdi küydirip turğan istiq künde, jan şıdamastıq awada qul beyşara basın kötermesten ekken eginderin orıp, jerin jırtıp, damılsız **jürmekte**." (ŞJ-2, 69) 'Toprağı yakan sıcak güneşte, canın dayanamayacağı havada zavallı köle başını kaldırmadan ektiği ekinleri biçip, toprağı sürüp aralıksız çalışmakta.'

"Meni tez öltirip tastamasa jarar edi, **demekte**." (ŞJ-2, 71) 'Beni çabucak öldürüvermese iyi olur, diyor.'

3.2.9.2. -(U)wdA Yapısındaki Şimdiki Zaman Ekinde: Bu ek, çağdaş Kazak Türkçesinde özellikle edebî eserlerde ve basın yayın dilinde kullanılan bir ektir.

Örnekler

"...jas jürekteri damılsız **soğuwda** edi." (OQ, 31) '...genç yürekleri aralıksız çarpıyordu.'

"Endi bul şenewnikter qazaq dalasına mıñdağan mujiqtardı jer awdarıp, qazaqtardıñ suwı men şuraylı jerlerin tartıp **äperüwde**." (ŞJ-2, 29) 'Şimdi bu bürokratlar, Kazak bozkırına binlerce Rus köylüsünü sürgün ederek Kazakların suyu ile bereketli topraklarını ellerinden alıyorlar.'

3.2.10. Sıfat-Fiil Ekleri İle Zarf-Fiil Eki Oluşturma

Kazak Türkçesinde bulunma hâli eki, -GAn ve -Ar sıfat-fiil ekleri ile birleşerek -GAndA ve -ArdA zarf-fiillerinin teşekkülünde işlev görmektedir. Kazak Türkçesi gramerlerinde gösterilen zarf-fiil ekleri şunlardır: -A/-y, -p, -GAll, -GAnşA, -MAstAn, -Islmen, -MAylnşA (Janpeyisov vd., 2002: 517; Orzabayeva vd., 2005: 342; Sızdıqova, 2012: 86). Ancak -GAndA ve -ArdA ekleri de Kazak Türkçesinin zarf-fiil eklerindedir. Bu eklere Duwlatov'un eserlerinde sıkça rastlamak mümkündür.

3.2.10.1. -GAndA Zarf-fiil Ekinde: Ölçünlü Türkiye Türkçesinde bulunmayan ancak özellikle doğu grubu Anadolu ağızlarında ve Oğuz lehçelerinden Türkmen Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde -AndA olarak kullanılan bu ek, Kazak Türkçesinde sıkça kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Bu eki alan kelime, yüklem gerçekleştirilme zamanını bildirir. Bazen bu ekin unsurları arasına iyelik ekleri de girebilmektedir.

Örnekler

"Egerde Ğalimen qaşa qalsa kim tilektes, jârdemdes boların **oylağanda**, öziniñ şeşesi Şolpannan başqa heşkim közine körinbedi." (OQ, 28) 'Eğer Ali ile kaçarsa kimin yanında olacağını, kimin yardımcı olacağını düşününce aklına annesi Şolpan'dan başkası gelmedi.'

"Qazaqtardıñ bir-birimen **kezdeskende**, dala saltı boyınşa 'Mal-jan, bala-şağan aman ba?' dep sälemdesüwi de osı maqsatqa säykes." (ŞJ-2, 34) 'Kazakların birbiriyle karşılaştıklarında bozkır kanununa göre, malın canın evlatların esen mi, diyerek selamlaşmaları da bu maksada uygundur.'

"Bostandıq surap sotqa arız berip pe ediñ? - **degenimde** qız tömen qarap, bögeñkirep, aqırın: -Joaq, dedi." (OQ, 182) 'Özgürlük isteyip mahkemeye dilekçe vermiş miydin, dediğimde kız aşağıya bakıp duraksayarak sonunda; -Yok,

dedi.’

3.2.10.2. –ArdA Zarf-Fiil Ekinde: –ArdA zarf-fiil eki de tıpkı –GAndA zarf-fiil eki gibi sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinden müteşekkil bir ektir. Çok sık olmasa da Duwlatov’un eserlerinde rastlanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Bu zarf-fiilin gazete yazılarından ziyade edebî eserlerde kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Örnekler

“Anaw küngi janbası qurttap jürgen kök qozını äkel, üyge **kirgizerde** keskesin alıp tasta! Uqtıñ ba?- dedi.” (OQ, 12) ‘Ö günkü kuyruğu kurtlanmış boz kuzuyu getir, eve girerken sargısını alıp at, anladın mı, dedi.’

“Ölimge basın baylatıp-/ **Jibererde**, janım-aw,/ Janaşır jaqın, qayda ediñ?” (OQ, 137) ‘Ölüme başını bağlatırken, ey canım, akrabalar, yakınlar, neredeydiniz?’

3.3. Ayrılma Hâli Ekinin İşlevleri

Ayrılma hâli ekinin temel işlevi, özellikle yüklem bildirdiği iş, oluş ve kılışın çıkış noktasını, kaynağını bildirmektir. Ancak ekin kullanım özellikleri bağlamdan dolayı değişebilmekte, ek, farklı işlevleriyle kullanılabilir.

Ayrılma hâli eki Kazak Türkçesinde +DAn; m, n, ŋ ünsüzlerinden sonra ise +nAn biçimindedir (Koç ve Doğan, 2004: 205).

Bu ekin işlevlerini Duwlatov’un eserleri özelinde Kazak Türkçesinde şu şekilde tespit etmek mümkündür:

3.3.1. Kaynak İşlevi

Bu işleviyle ayrılma hâli eki eylemin kaynağını, çıkış noktasını bildirmektedir.

Örnekler

“Osılay **şejireden** körinedi.” (OQ, 6) ‘Şecereden böylece görünür.’

“Jäne de töreniñ bir xat xabarı sol: **Qazaqtan** soldat alınbaydı, biraq mujktar sekildi qala bolam deseñ 15 destina jer beriledi, dedi.” (OQ, 9) ‘Yine de başkanın bir haberi de şu: Kazaklardan asker alınmayacak, ancak çiftçiler gibi yerleşik düzende olacağım dersin 15 dönüm arsa verilecek dedi.’

“Bekjan **naçal’nikten** tağı ne estigenin söyley bastağanda älgi toptanıp otırğan xalıqqa bir jigit şawıp kelip (...)” (OQ, 9) ‘Bekjan, başkandan başka ne duyduğunu söylemeye başladığında toplanmış bulunan halka doğru bir genç koşarak gelip (...)’

“Sol minutta-aq awıldıñ adamdarı jıynalıp, Qalampır bayıbişe **sabadan** qımız quya bastap, Särsenbay da Jamalğa –Tur, qarağım, moldakeñe mal äkel! dep ämir etti.” (OQ, 12) ‘O anda köy halkı toplanmış, Kalampır Hanım kırbadan kırmız koymaya başlamıştı. Sersenbay da Cemal’e –Kalk, yavrum, hocana koyun getir, diye emir verdi.’

“1821 jılı **qazaqtan** Tentek töre degen şığıp Türkistandı Qoğan biylewinen qutqaramın dep, 12 miñ adammen Sayramğa barıp jıynalğan eken.” (ŞJ-2, 90) ‘1821 yılında Kazaklardan Tentek Töre isimli biri çıkmış ve Türkistan’ı Hokand’ın yönetiminden kurtaracağım diyerek 12 bin adam ile Sayram’a giderek toplanmış.’

3.3.2. Zarf İşlevi

Bulunma hâli eki alan kelime, cümlelerde yüklem zarf tümleci olabilmektedir. Bu ek, eklendiği kelime veya öbeğe zaman, sebep gibi anlamlar yükleyebilmektedir.

3.3.2.1. Zaman Bildirme İşlevi: Bu eki alan kelime, yüklem bildirdiği işin, oluşun, kılışın zamanını bildirebilmektedir.

Örnekler

“Qurman degen atanıñ awılı **jıladağıdan** jaylawğa erte şığıp edi.” (OQ, 8) ‘Kurman Ata’nın köyü yaylaya her yıl olduğundan daha erken çıkmıştı.’

“- Särsenbay, kuwanış qayırılı bolsın, alla **uzağınan** süyindirsin, äyel bala demeyiz! desti.” (OQ, 9) ‘Sersenbay, bu mutlu haber hayırlı olsun, Allah ebediyen sevindirsin, kız çocuğu diye üzülmeysin, dediler.’

“Ğali, **äwelden** noğayşa kiyinip jüretin (...)” (OQ, 37) ‘Ali eskiden beri Nogay gibi giyinirdi (...)’

“Bay, erten **tañsäriden** jürem, beretininiñizdi beriniz.” (ŞJ-1, 247) ‘Beyim, seher vaktinden yola çıkacağım, vereceğinizi veriniz.’

3.3.2.2. Temsil İşlevi: Bu eki alan kelime, yüklem sebebinin de bildirebilmektedir. Bu durumda bu eki alan kelimeyi (...)+DAn dolay, (...)+DIğI için şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmak mümkündür.

Örnekler

“Ötken qıs şaruwağa jeñil **bolğandıqtan** mal küyli, biye işti bolıp (...)” (OQ, 8) ‘Geçen kış çiftçiliğine müsait olduğu için hayvanlar semirmiş, kısraklar gebe kalmış (...)’

“Üş **teñgeden** ölmepiz./ Kel, mirzalar, berelik.” (OQ, 115) ‘Üç tengeden ölmeyiz, gelin efendiler, verelim.’

“Qazaq arasında joğarıda aytilğan awruw ölgen maldıñ iyä etin **jegennen**, iyä sonı soyıp **buzğannan** bek awır awruwolarğa kırıptar boladı.” (ŞJ-2, 118) ‘Kazaklar yukarıda söylenen hastalık ile ölen hayvanın ya etini yemekten ya da bunu kesip parçalamaktan pek ağır hastalıklara giriftar olur.’

3.3.2.3. Durum Zarfı İşlevi: Bu eki alan kelime, bazen durum zarfı olarak da kullanılmaktadır.

Örnek

“Tün bolıp oyın bastalıp manağı jigit äwelgi planı boyınşa öleñin **äbden** jattap alıp Jamaldıñ qasında otıradı.” (OQ, 16) ‘Gece olunca eğlence başlamış, bu delikanlı az evvelki planına göre şiiri tamamen ezberlemiş biçimde Cemal’in yanında oturuyordu.’

3.3.2.4. Miktar Zarfı İşlevi: Bu eki alan kelime, miktar zarfı olarak da kullanılabilir.

Örnek

“Atasınan artıq däuwet qalmasa da berirek kelgen son malı da jaqsı bolıp, julqısı **jüzdenden** asıp, eki jüz üş jüzdenden qoy da bitip qatardağı maldı üyiniñ birine qosılıp edi.” (OQ, 9) ‘Babasından çok mal mülk kalmasa da daha sonraları malları da iyi çıkmış, yilkısı yüzü geçmiş, iki yüz üç yüz koyun da yetişince civardaki zenginlerin arasına katılmıştı.’

3.3.2.5. Vasıta İşlevi: Bu ek nadir de olsa, eklendiği kelimeye *aracılığıyla* anlamı katmaktadır. Bu durumda eki alan kelime, yüklem bildirdiği eylemin vasıtasını bildirmektedir.

Örnek

“**Apannan** ağama aytqızıp körıp edim, qızdı bala deytin emes eken göy... Betime de tüzüw qaramaytın boldı.” (SJ-1, 273)

“Annem vasıtasıyla diyeceğimi babama iletmeye çalıştım. Kız çocuğunu, evladı yerine koymuyor... Yüzüme de bakmaz oldu.”

“Julqaydar qızı tuwralı öz **qolınnan** 300 som äperdim.” (ŞJ-1, 293) ‘Julqaydar’ın kızı için kendi elimle 300 som gönderdim.’

3.3.3. Yer Bildirme İşlevi

Bu eki alan kelime, yüklemdeki iş, oluş veya durumun yerini gösterebilir. Bu işlev, ekin temel işlevlerinden biridir.

Örnekler

“**Manayınan** joğal tez.” (OQ, 146) ‘Çabuk önünden kaybol.’

“Jarmuxamet **esikten** kire külimdep azıraq entige söylep: - Äy, sen ne bildiñ? Oqudıñ ba? dedi.” (OQ, 178) ‘Jarmuxamet, kapıdan girerken gülümseyerek biraz nefes nefese konuştu, - Ey, sen nereden bildin, okudun mu, dedi.’

3.3.4. Öbek Kurma İşlevi

3.3.4.1. Çekim Edatı Öbeğinde İsimleri Edatlara Bağlama İşlevi: Bazı çekim edatları isimlere ayrılma hâli eki ile bağlanmaktadır. Kazak Türkçesi gramerlerinde *şığıs septiğın menşeretin septewlikter* ‘ayrılma hâli eki ile bağlanan edatlar’ olarak ifade edilen bu edatların örneklerine Duwlatov’un eserlerinde bolca rastlamak mümkündür.

Örnekler

“**Munan keyin** köp uwaqt ötkizbey Särsenbay bir qız ayttırdı.” (OQ, 10) ‘Bundan sonra çok vakit geçirmeden Sersenbay bir kız istetti.’

“Balalar, men endi **munan artıq** ömir sürgim kelmeydi, meniñ ölgim keledi...” (OQ, 162) ‘Çocuklar, ben daha fazla yaşamak istemiyorum, ben ölmek istiyorum.’

“Biraz **söyleskennen keyin** Särsenbay şäkirtpen kelisip, üyine alıp qayttı.” (OQ, 12) ‘Biraz konuştuğundan sonra Sersenbay, talebe ile anlaşarak alıp evine döndü.’

“Aqmoladağı gorodskoy şkolada **2-3 jıldan beri** oqıp jür eken.” (ŞJ-2, 97) ‘Akmola’daki şehir okulunda iki üç yıldan beri okuyormuş.’

“Axmet Baytursinovtıñ jazuw tärtibin **unatatınınnan başka** qosarım minaw: qazaq älippesine f menen x da kirse eken.” (ŞJ-2, 55) ‘Ahmet Baytursinov’un yazı düzenini beğenmekle birlikte buna ekleyeceğim şudur: Keşke Kazak alfabetesine f ile x da girse.’

3.3.4.2. İki Durumlu Öbek Kurma: Bu ek, *isim+DAn/ İsim+A* yapısındaki öbeğin birinci unsuruna eklenerek öbeğin kurulmasında rol oynamaktadır.

Örnek

"Ağaç üydiñ keñ bir bölmesine **törinen esigine şeyin xalıq tolğan edi.**" (OQ, 21) 'Ağaç evin geniş bir odasına başköşesinden kapısına kadar halk dolmuştu.'

"Jamal da erinbey qıssalardı basıman **ayağına şeyin oqıp tastawşı edi.**" (OQ, 14) 'Cemal de erinmeden kıssaları başından sonuna kadar okur idi.'

3.3.4.3. Ayrılma Hâli Öbeği Kurma: Bu ek, *isim+ayrılma hâli eki/ yalın isim* yapısındaki ayrılma hâli öbeğinin yardımcı unsurunu asli unsura bağlayabilmektedir. Bu durum, Kazak Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Aynı zamanda Türkiye Türkçesinde *üçte bir, beşte iki* gibi oran bildiren yapılar, bulunma hâli eki ile kurulurken buna benzer yapıların Kazak Türkçesinde ayrılma hâli eki ile kurulduğunu görmek mümkündür.

Örnekler

"Endi bul şenewnikter bizdiñ dinimizge, **atadan mura** bolıp kele jatqan âdet-ğurpımızğa, bizdiñ moldalarğa ğana tiyisti neke mâselesine de aralasa bastadı, diniy kitaptardı tutqınğa aldı." (ŞJ-2, 29) 'Şimdi bu bürokratlar bizim dinimize, atadan miras olarak gelen örfümüze âdetimize, sadece bizim mollaları ilgilendiren nikâh meselesine de karışmaya başladılar, dinî kitapları yasakladılar.'

"**Tawdan ülken tastan awır sekildi(...)**" (ŞJ-2, 42) 'Dağdan büyük, taştan ağır gibi (...)'

"Bügin Aziya kartasının **törtten birine iye bolıp turğan qanşa** milliyon qazaqtıñ tariyxı kömeski qalıp ta turğan jayı bar." (ŞJ-2, 60-61) 'Bugün Asya haritasının dörtte birine sahip olan milyonlarca Kazak'ın tarihi belirsiz bir şekilde durmakta.'

"Âr kemededen Amerikağa jetkenşe negrlerdiñ **üsten biri**, keyde jartısı ölip bitse de, qojalardıñ körgen paydasında qıysap joq edi." (ŞJ-2, 66) 'Her gemiden Amerika'ya ulaşınca kadar zencilerin üçte biri, bazen de yarısı ölse de sahiplerinin gördüğü faydanın haddi hesabı yoktu.'

3.3.4.4. Belirtili/ Zincirleme İsim Tamlamasında Tamlayan Eki İşlevi: Bu durum, Türkiye Türkçesinde de mevcut olan bir durumdur. Ayrılma hâli eki, belirtili isim tamlamalarında veya zincirleme isim tamlamalarında tamlayan eki işleviyle kullanılabilir. Ekin bu işlevine nadiren rastlanmaktadır.

Örnek

"Közim körgen **oqıyğalardan bir-ekewin** jazayın." (ŞJ-2, 105) 'Gözümle gördüğüm olaylardan bir ikisini yazayım.'

"(...) komitet **ağzalarından eki ökili** kelsin dedi." (ŞJ-2 300) '(...) komite üyelerinin iki temsilcisi gelsin, dedi.'

3.3.5. Örtülü Özne Oluşturma

Örtülü özne, edilgen çatılı fiillerde ortaya çıkan ve *tarafından* edatıyla tamamlanan veya +CA eki alan ve işi yapan olarak değerlendirilen öznedir. Bu özne, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazak Türkçesinde +DAn eki olarak da ortaya çıkabilmektedir. Bu durumun Duwlatov'un eserlerinde bir örneğine rastlanmıştır.

Örnek

"K. joldas Semey **uwezinen** qızmetke jaqsı, urığa raqımsız atanğan biylerdiñ biri sanaladı." (OQ, 180) 'Yoldaş K., Semey ilçesi tarafından hizmeti iyi, hırsıza acımasız beylerden biri olarak tanınır.'

3.3.6. Karşılaştırma İşlevi

Ekin bu işlevine Duwlatov'un eserlerinde nadiren rastlanır. Bu işlevin iki örneği tespit edilebilmiştir.

Örnekler

"Bul sözdiiñ mağınası siz **aytqannan**,/ Menimşe, bolsa kerek tereñirek." (OQ, 113) 'Bence, bu sözün anlamı sizin söylediğinizden daha derin olmalı.'

"Jawlasarmız, tınarmız,/ **Baldan** tätti turarmız,/ Sonda seni quwarmız,/ Qara jürek, qandı köz." (OQ, 146) 'Savaşırız dururuz, baldan tatlı yaşarız, şimdi seni kovarız kara kalp, kanlı göz.'

3.3.7. Edat Türetme İşlevi

Ayrıma hâli eki, yönelme ve bulunma hâli ekleri gibi edat olarak kullanılan adlar türetmektedir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *yüzünden* kelimesi ile örneklendirilebilecek yapıya benzer yapıları Duwlatov'un eserlerinde de görmek mümkündür.

Örnekler

"Biraq mal **jağınan** könili xoş bolsa da (...)" (OQ, 9) 'Ancak mal bakımından gönlü hoş olsa da (...)'

"Marxamätşilik **jüzinen** men mazmunanın köz jasın qurğatıp, basıma erik berip qıyanattan qorğasañız eken." (OQ, 33)

'Merhametiniz ile ben zavallının gözyaşını dindirip bana özgürlük vererek lütfen beni zulümden koruyunuz.'

3.3.8. Mensubiyet Bildirme

Bu ek, bir nesnenin nereye ait olduğunu, bir kişinin nereli olduğunu da bildirebilmektedir.

Örnek

"*Aqtaşı Yusuf Narımbay balasınan Qaraman Qoğabay degen jesir almaq.*" (OQ, 170) 'Aktaşı Yusuf Narımbay'ın evlatlarından Karaman Koğabay isimli dulu almak istiyor.'

"*Aqtaşı-Qaramannan jüz qaralı adam bar eken.*" (OQ, 171) 'Aktaşı ve Karaman (köylerinden) yüz kadar insan varmış.'

3.3.9. Hedef Bildirme

Bu ek, eylemin neye yönelik yapıldığını da gösterebilmektedir.

Örnek

"*(...) qolımnan qayta qayta spasibo dep ustadı.*" (OQ, 8) '(...) tekrar tekrar elimden, teşekkür ederim, diyerek tuttu.'

3.3.10. -MAs Sıfat-Fiil Ekiyle Zarf-Fiil Eki Oluşturma

Bu ek, -MAs sıfat-fiil eki ile birleşerek Türkiye Türkçesine -mAdAn olarak aktarılabilecek -MAstAn zarf-fiil ekini kurmaktadır. Bu zarf-fiil, eki Kazak Türkçesinde sıklıkla kullanılan eklerden biridir.

Örnekler

"*Ol tüni awılınay, vıbornaylar uyıqtamastan qızmetinde bolıp, tañerten awıldan oqşawırak jerde tigilip qalğan bir aq üy bir qonır üy körindi.*" (OQ, 8) 'O gece bey ve yardımcıları uyumadan çalıştılar. Sabah köyden biraz dışarıda dikilen bir ak otağ bir boz otağ göründü.'

"*Jürgizdi avtomobil at jekpesten, Ämiri qolda bolıp teris ketpesten.*" (OQ, 53) 'Yönetimi insan elinde olduğu için ters gitmeden, at koşmadan otomobili hareket ettirdi.'

"*Ülken kisi bolğış Nurmaştıñ köñiline qaramastan, däl murnına tüsti.*" (OQ, 159) 'Büyük adam olmaya hevesli Nurmaş'a bana mısın demeden tam burnunun üstüne düştü.'

"*Ol zaman üş jüz birge aralasıqan, Bağımıp eş padişahqa qaramastan.*" (OQ, 49) 'O zaman üç cüz hiçbir padişaha tabi olmadan iç içe yaşamış.'

3.4. Belirtme Hâli Eki

Hâl ekleri içinde çok fazla işlevi olmayan tek ek, belirtme hâli ekidir. Bu ek, temel olarak cümlenin nesnesini bildirir ve belirtme hâli öbeği kurar.

Bu ek, Kazak Türkçesinde +nI, +DI şeklindedir. Teklik ve çokluk üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra +n biçiminde kullanılmaktadır.

Bu ekin işlevleri şunlardır:

3.4.1. Cümlenin Nesnesini Gösterme

Bu işlev, belirtme hâli ekinin temel işlevidir.

Örnekler

"*Meni jeti jasımda atam qazaq qurpınşa bir qazaqqa malğa satqan eken, bul künde kâmil jasqa tolıp körsem küyewim özime unamağandığı sebepti hâim atam ıqtıyarsız bermekşi bolğan sebepti özimniñ süygen jigitimnen qaşıp keldim.*" (OQ, 32-33) 'Beni yedi yaşında babam Kazak âdetine göre bir Kazak'a mal karşılığında satmıştı, bugün olgun yaşıma ulaştığımda kocamın bana yakışmaması ve babamın beni isteğim dışında vermesi sebebiyle sevdiğim delikanlı ile kaçıp geldim.'

"*Köziydi aş oyan qazaq köter bastı, Ötkizbey qaranğıda beker jastı.*" (OQ, 46) 'Karanlıkta hayatı boşuna geçirmeden gözünü aç, uyan Kazak, başını kaldır.'

"*Üyrensin balaların öner, ğılım, Ötkizbey oyun oynap beker künin.*" (OQ, 75) 'Evlatların hayatını boşuna oyun oynayarak geçirmeden hüner, ilim öğrensin.'

"*Neşe türlü bu zamanda ğılım bar, Üyrenüwge paydalsın qıl talap.*" (OQ, 90) 'Bu zamanda ne çeşit ilim varsa faydalısını öğrenmeyi talep et.'

"*Tırısқан шақыруға jurtti jarıqqa.*" (OQ, 126) 'Halkı aydınlığa çağırmaq için uğraştı.'

"*Azamattıñ mindeti eldi qorğaw, Töngeli tur basına küşti tolğaw.*" (OQ, 133) 'Vatandaşın görevi memleketi

korumaktır, başına büyük bir dert gelmek üzeredir.’

“*Bul mâsele tez şeşile qoymaydı, aldımın mundağı jataqtardı köndirüw kerek, onan keyin ruqsat aluw kerek, aqşa jıynaw kerek.*” (ŞJ-1, 268) ‘Bu mesele çabuk çözülmeyecek, öncelikle buradaki fakirleri inandırmalı, ondan sonra izin almalı, para toplamalı.’

“*Bir xalıqtıñ turmısın tüp-tamırınan buzıp özgertüw (köşpelilikten otırıqşılıqqa, otırıqşılıqtan köşpelilikke şıqqan sekildi) oñay is emes.*” (ŞJ-2, 44) ‘Bir halkın hayatını kökünden bozup değiştirmek (göçebelikten yerleşik hayata, yerleşik hayattan göçebeliğe geçirmek gibi) kolay iş değildir.’

“*Amerikanı munan tört jüz jil burın Xristofor Kolumb degen bir batır kapitan tapqan.*” (ŞJ-2, 64) ‘Amerika’yı bundan dört yüz yıl önce Kristof Kolomb adındaki kahraman bir kaptan bulmuş.’

3.4.2. Belirtme Hâli Öbeği Kurma

Belirtme hâli öbeği, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazak Türkçesinde de çok kullanılan bir öbek değildir. Bu nedenle Duwlatov’un eserlerinde de bu öbeğe çok rastlanmamaktadır. Yapılan taramalarda tespit edilen öbeklerin biçim birimleri *isim tabanı+belirtme hâli eki/ fil tabanı+Ar sıfat-fiil eki+Ilk isimden isim yapım eki* şeklindedir. Bu yapıların ikinci unsuru Türkiye Türkçesine aktarılırken -AcAk gelecek zaman sıfat-fiili ile aktarılmıştır.

Örnekler

“*Keleşek üşin basqa jurttarmen qatar ulttığımızdı, teñdigimizdi saqtarlıq qılğan häm qılıp turğan köñil jubanarlıq bir isimiz joq.*” (ŞJ-2, 136) ‘Gelecek için başka memleketlerle birlikte milliyetimizi, eşitliğimizi koruyacak ve korumakta olan gönlümüzü avutacak bir işimiz yok.’

“*Bizde kewdemizdi qağarlıq mektep-medreseler joq.*” (ŞJ-2, 150) ‘Bizde göğsümüzü kabartacak mektep, medreseler yok.’

“*Biraq bul dawıstar uyuqtağandı oyatarlıq, tas köñildi jibiterlik, adasqandı jolğa salarlıq dep aytuwğa bolmaydı.*” (ŞJ-2, 188) ‘Ancak bu sesler için uyuyanı uyandıracak, taş gönlü yumuşatacak, yoldan çıkanı yola getirecektir demek, mümkün değildir.’

“*(...) bizdiñ tömengi jazğanımızdıñ kemin toltırarlıq, qatesin körseterlik bilgenderi bar qazaq-qırğız azamattarı, osı maqalanı oqığannan keyin keşiktirmey jazuwların ötinemiz.*” (ŞJ-3, 85) ‘(...) bizim aşağıda yazdığımızın eksikliğini tamamlayacak, hatasını gösterecek bilgileri olan Kazaklar ve Kırgızların bu makaleyi okuduktan sonra geciktirmeden yazmalarını rica ediyoruz.’

Sonuç

Hâl eklerinin temel işlevi, isimleri fiile bağlamaktır. Hem Kazak Türkçesi gramerlerinde hem de Türkiye Türkçesi gramerlerinde hâl ekleri işlenirken bu husus üzerinde durulmuştur.

Kazak Türkçesi gramerleri hâl kategorisini anlatırken ismin yedi hâlimden bahseder. Bunlar: *Ataw* (yalın), *ilik* (ilgi), *barıs* (yönelme), *tabıs* (belirtme), *jatis* (bulunma), *şığıs* (ayrılma) ve *kömetes* (vasıta) hâlleridir. Türkiye Türkçesi gramerleri de genel itibarıyla yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik ve yön gösterme hâllerini ismin hâlleri olarak göstermişlerdir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde ismin hâlleri olarak gösterilen eşitlik hâli ve yön gösterme hâli, Kazak Türkçesi gramerlerinde ismin hâlleri arasında gösterilmez. Aynı dilin iki lehçesi üzerine yazılan gramerlerdeki farklılıklar, esasen, bakış açısından kaynaklanan farklılıklardır. Bu çalışmada yönelme, ayrılma, bulunma ve belirtme hâli ekleri hâl eki olarak kabul edilmiş ve bu eklerin işlevleri üzerinde durulmuştur.

Mirjaqip Duwlatov, Kazak Türkçesinin en önemli müelliflerinden biridir. Neredeyse bütün edebî türlerde kalem oynatmış, Kazakçayı çok güzel bir şekilde kullanmıştır. Onun eserlerinde çağdaş Kazak Türkçesinde bulunmayan bazı edebî dil özellikleri de görülmektedir. Duwlatov’un eserlerinde görülen bu işlek dil, kendini hâl eklerinin kullanımında da göstermektedir. Duwlatov, hâl eklerini kısa ve özlü anlatımın bir unsuru olarak kullanmıştır.

Duwlatov’un eserlerinde kullanılan hâl eklerinin işlevleri, Türkiye Türkçesindeki işlevlerle benzerlikler göstermektedir. Bu bağlamda yönelme hâli ekinin 11, bulunma hâli ekinin 12, ayrılma hâli ekinin 17, belirtme hâli ekinin 2 işlevi tespit edilmiştir.

Duwlatov’un eserlerinde görülen hâl eklerinin Türkiye Türkçesindeki işlevlerinden farklı işlevlerinin olduğu da gözlemlenmiştir. Yönelme hâli ekinin edat türetme, kip kurma işlevleri; bulunma hâli ekinin edatların anlamını pekiştirme, sıfat-fiil ekleri ile zarf-fiil eki oluşturma; ayrılma hâli ekinin, örtülü özne oluşturma, sıfat-fiil ekleri ile zarf-fiil eki oluşturma işlevleri Türkiye Türkçesinde görülmeyen işlevlerdir. Belirtme hâli ekinin ise Türkiye Türkçesinden farklı bir işlevi bulunmamaktadır.

Kısaltmalar

OQ: Duwlatov, M. (2003). Oyan Qazaq, Roman, Öleñ-Jırlar, Ängimeler. Almatı: Atamura.

ŞJ-1: Duwlatov, M. (2003). Altı Tomdıq Şıǵarmalar Jıynaǵı-1. Almatı: Mektep.

ŞJ-2: Duwlatov, M. (2003). Altı Tomdıq Şıǵarmalar Jıynaǵı-2. Almatı: Mektep.

ŞJ-3: Duwlatov, M. (2003). Altı Tomdıq Şıǵarmalar Jıynaǵı-3. Almatı: Mektep.

Kaynaklar

- Arıkan, M. (2008). "Mirjaqıp Duwlatulı Hayatı ve Eserleri". Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 5 (4), 102-121.
- Atabay, N., Özel, S. ve Kutluk, İ. (2005). Sözcük Türleri. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Banguoğlu, T. (2004). Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baytursınulı, A. (2013). Axmet Baytursınulı Altı Tomdıq Şığarmalar Jıynağı-III. A. S. İsimaqova (Ed.), Almatı: El-Şejire.
- Bilgegil, K. (2009). Türkçe Dilbilgisi. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Biray, N., Ayan, E. ve Ercilasun, G. (2015). Çağdaş Kazak Türkçesi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Delice, İ. (2008). Sözcük Türleri. Sivas: Asitan Kitap.
- Delice, İ. (2019). "Türkçede Kaç İsim Durumu Vardır?". Y. Ulutürk Sarıkaya (Ed.), 6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı. Ankara: Asos Yayınları, 49-62
- Deny, J. (2012). Türk Dil Bilgisi. (Çev.: A. U. Elöve). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Eckmann, J. (2009). Çağatayca El Kitabı (Çev.: G. Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ediskun, H. (1999). Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ergin, M. (2005). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basım/Yayımlar/Dağıtım.
- Gabain, A. V. (2007). Eski Türkçenin Grameri. (Çev.: M. Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gencan, T. N. (1971). Dilbilgisi. İstanbul: Fen Fakültesi Basımevi.
- Güner, G. (2020). Kıpçak Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Iskakov, A. (1991). Qazirgi Qazaq Tili-Morfologiya. Almatı: Ana Tili Yayınları.
- İsayev, M. (2007). Qazirgi Qazaq Tili. Almatı: Öner.
- Janpeyisov, E., Husayın, K., Jünisbek, Ä., Oralbayeva, N. İsayev:, Ayğabilulı, A. (...) Wäliyev, N. (2002). *Qazaq Grammatikası*. Astana: Qazaq Respublikası Mädeniyet, Aqqarat jäne Kelisim Ministrliğı.
- Koç, K. ve Doğan, O. (2004). Kazak Türkçesi Grameri. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskova: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oralbay, N. (2007). *Qazirgi Qazaq Tiliniñ Morfologiyası*. Almatı: JŞC İnjuw-Marjan Poligrafiya Firması.
- Orazbayeva, F. Ş., Sağıdolda, G., Qasım, B., Qobılanova, A., Esenova, Q, İsabekova, U.(...) Köpbayeva, J. (2005). *Qazirgi Qazaq Tili Okuw Quralı*. Almatı: Prints.
- Ospanova, G. ve Balci, O. (2021). *Mirjaqıp Duwlatov'un Edebî Eserleri*. Çanakkale: Paradigma Yayınları.
- Özkan, M. (2000). Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Sızdıqova, G. (2012). *Qazirgi Qazaq Tili Morfologiyası*. Almatı: Qazaqstan Respublikası Bilim Jäne Ğılım Ministrliğı.
- Taşbaşı Mutlu, A. (2011). "Rusça ve Türkçedeki İlgî ve Bulunma Hallerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi". Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 46, 301-312.
- Tekin, T. (2003). Orhon Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. ve Vural, H. (2007). Harezmi Türkçesi. Ankara: Öncü Basım.

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -



Küba Krizi ve Jüpiter Füzelерinin Türkiye'den Çekilme Kararı

The Cuban Crisis and the Decision to Withdraw Jupiter Missiles from Turkey

Selim

HÜSEM



Arş. Gör., Dr. Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul-Türkiye
E-mail: husem.selim@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 26.1.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 19.4.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Selim HÜSEM
husem.selim@gmail.com

Atf /Cite this article:

Hüsem, S. (2024). Küba Krizi ve Jüpiter Füzelерinin Türkiye'den Çekilme Kararı. *ETÜT Dergisi*, 8, 29-44.

Bu çalışma Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı'nda hazırlanan "Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri Askeri İlişkileri (1945-1991)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Soğuk Savaş döneminde ABD'nin Türkiye politikası SSCB karşısında stratejik üstünlük sağlayabileceği bir müttefiklik üzerineydi. Türkiye ise yakın coğrafyasındaki tehditler karşısında NATO ve ABD'nin askeri ve diplomatik garantilerine güvenmekteydi. NATO ülkelerindeki askeri tesisler ise bu güvencelerin somut işaretleri gibi görülse de ABD'nin SSCB'ye karşı kullandığı önemli kozlardı. Aynı dönemde SSCB, ABD ile yaşadığı diplomatik krizlerde Türkiye'ye yönelik tehditlerde bulunmuştu. Küba Krizi ve Jüpiter Füzeleri meselesi bu iki durumun bir arada yaşandığı en somut örnekti. Eisenhower'ın başkanlığı döneminde Türkiye'ye konuşlandırılması planlanan ve Kennedy'nin ilk döneminde tamamlanan Jüpiter Füzeleri, SSCB tarafından güvenliğine tehdit olarak algılanmıştı. Sovyetler tarafından desteklenen Küba yönetimine ABD anakarasını tehdit edecek menzile sahip füzelерin verilmesiyle çok taraflı bir krizin kapısı açılmıştı. Bu çalışmada ABD ve SSCB'nin güvenlik müzakerelerinde Türkiye'nin rolü ve tavrı incelenmektedir. Jüpiter Füzeleri Kennedy yönetiminin politika değişikliği ile tartışmalı hale gelmiş olsa da kriz boyunca ABD'nin Türkiye ile ilişkilerini zedelemek adına gösterdiği çaba resmi yayınlar, basın ve olayı ele alan araştırma eserlerinden yararlanılarak anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Soğuk Savaş, Diplomasi, Kriz, Dış Politika, Güvenlik

Abstract

During the Cold War, US policy towards Turkey was based on an alliance that could provide strategic superiority over the USSR. Turkey, on the other hand, relied on the military and diplomatic guarantees of NATO and the United States against threats in its immediate geography. The military installations in NATO countries were seen as concrete signs of these guarantees, but they were also important trump cards for the US against the USSR. At the same time, the USSR threatened Turkey in its diplomatic crises with the USA. The Cuban crisis and the Jupiter missile issue were the most concrete examples of these two situations together. The Jupiter missiles, planned for deployment in Turkey during Eisenhower's presidency and completed during Kennedy's first term, were perceived by the USSR as a threat to its security. The Soviet-backed Cuban government received missiles with a range that could threaten the US mainland, opening the door to a multilateral crisis. This study analyses Turkey's role and position in the security negotiations between the US and the USSR. Although the Jupiter missiles became controversial with the change in policy of the Kennedy administration, the US efforts to damage relations with Turkey throughout the crisis are explained by using official publications, the press and research works on the event.

Keywords: Cold War, Diplomacy, Crisis, Foreign Policy, Security

Giriş

Küba 1950'li yılları iç savaş ile geçirmiştir. Fidel Castro, 1 Ocak 1959 tarihinde Küba Devlet Başkanı General Fulgencio Batista'yı devirmiş, ertesi gün hükümetinin kurulduğunu ilan etmişti. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başlangıçta bu yeni yönetime ılımlı yaklaşmış olsa da Castro, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) yakın olmayı tercih etmiştir.

Devrimden sonra ABD yardımına ihtiyaç duymadığını ilan eden Castro ülkede bir dizi devletleştirme faaliyeti gerçekleştirmiştir. Bunlardan en önemlileri ihraç edilen şeker karşılığı SSCB'den alınan petrolün işlenmesini reddeden Amerikan menşeli rafinerilerin devletleştirilmesiydi. Dönemin ABD Başkanı Eisenhower, Küba'nın rafineri hamlesine Küba'dan şeker ithalatını kısıtlayarak cevap vermiştir. ABD'nin olası iktisadi hamlelerini öngören Küba yönetimi Çin Halk Cumhuriyeti ile şeker satışına dair anlaşma imzalamıştır. Ayrıca SSCB ile karşılıklı ilişkilerini de olabildiğince geliştirmiştir. Eisenhower'ın Küba'dan şeker ithalini kısıtlaması bu ülkedeki 1,8 milyar Amerikan Doları değerindeki ABD varlığına el konulmasına sebep olmuştur. Bu ilk gerginlik şeker ithalatının kısıtlanmasından tamamen durdurulmasına kadar uzamıştır. Ayrıca Küba yönetimi 13 Şubat 1960'da SSCB ile ticaret ve ekonomik yardım antlaşması imzalamıştır. Küba'nın Sovyet etki alanına bu derece kapılmasına karşılık ABD Kongresi, bu ülkeye destek olacak devletlere yardımlarının durdurulacağını ilan etmiştir (Öymen, 2003: 205; Pehlivanoglu, 2003: 38-39). Birleşik Devletler'in en önemli müttefiklerinden olan Türkiye Cumhuriyeti de yardımlardan faydalanmaktaydı ve Küba ile herhangi bir yakınlık kurması düşünülemezdi.

Küba-Füze Krizi veya olayın Türkiye'ye bakan yüzü ile Jupiter füzeleri krizi Soğuk Savaş'ın iki kutbunun güvenlik anlayışı hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Bu çalışmada amaç ABD ve SSCB'nin birbirlerinin yakın coğrafyasına girme hamleleri karşısında yaratılan gerginlikte Türkiye'nin konumu ve tavrı ile bu iki ülkenin güç yarışındaki denge halinin incelenmesidir. Buradan yola çıkarak Soğuk Savaş'ın Türk basınında oluşturduğu yansıma da ele alınacaktır.

1. ABD-Küba Gerginliği

Küba'da Castro yönetiminin kurulması ve Sosyalist ülkelerle yakınlaşması Amerika Birleşik Devletleri için önceden görülmemiş bir tehdit kaynağı yaratmıştır. Avrupa'da veya Uzak Asya'da yaşanan güvenlik problemleri ile ilgilenmiş olan ABD yönetimi ilk defa anakarasına yönelik bir tehlike ile karşı karşıya kalmıştır.

Fidel Castro her ne kadar komünist bir devrim ile iktidara gelmiş olsa da kendisini bir komünist olarak tanımlamamaktaydı. Nisan 1959'daki ABD gezisi sırasında katıldığı NBC Televizyonu yayınında ne kendisinin ne de kardeşi Raul Castro'nun komünist olmadığını söylemiştir. Buna rağmen ziyaret sırasında ABD Başkanı Eisenhower, Fidel Castro ile görüşmemiştir. Kısa bir süre sonra SSCB'nin önemli isimlerinden SSCB Bakanlar Kurulu Birinci Başkan Yardımcısı Anastas Mikoyan'ın Küba'yı ziyaret etmesi Castro yönetimi için önemli bir işaret taşıyordu (Sümer, 2021: 464-465) ABD ile ilişkileri gerginleştiren şeker ve petrol işleme meselelerinin buradan doğduğu açıkça söylenebilir.

ABD-Küba ilişkilerindeki ilk gerginlik ticari meseleler ve mülkiyet üzerinden doğsa da bu durumun getirdiği Küba-SSCB yakınlığı asıl kriz merkezini yaratmaktaydı. 9 Temmuz 1960 tarihinde SSCB Komünist Parti Birinci Sekreteri ve Sovyet Bakanlar Kurulu Başkanı Kruşçev, Küba halkına yardım ettiklerini ve gerekirse Sovyet topçuları ve roketlerle destekleyeceklerini açıklamasından bir gün sonra Che Guevara, Küba'nın SSCB ordusu tarafından korunduğunu söylemiştir. 21 Temmuz'da Moskova'ya ziyarette bulunan Raul Castro moral ve siyasi desteği nedeniyle SSCB'ye teşekkürlerini sunmuştur. 24 Ağustos günü ABD yönetimini devrim karşıtı güçleri desteklemekle suçlayan Castro, Küba'nın Çin ve SSCB ile iyi ilişkiler geliştireceğini ifade etmiştir. Takip eden ay içerisinde ilk Sovyet askeri malzemesi Küba'ya ulaştırılmıştır. Hava savunma sistemlerinin de içinde bulunduğu bu malzemenin kullanılabilmesi için Kübalıları eğitmek üzere Rus ve Çekoslovak teknisyenler de adaya gelmiştir. 26 Eylül 1960 günü Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'na Küba adına uzun bir konuşma yapan Castro anlatımının çoğunu ABD'ye yönelttiği eleştirilere ayırmıştır. Castro konuşmasında uluslararası sistemi sorgulamaktan geri durmamış, aynı konuşmada Küba tarihini de özetle genel kurula anlatmıştır. (United Nations General Assembly Fifteenth Session Official Records, 26 September 1960: 117-136). Castro'nun hitabında Küba'nın konumundan bahsederken, ABD'ye karşı uluslararası destek aradığını söylemek mümkündür.

2 Ocak 1961'de düzenlenen kutlamalarda Küba ordusunun doğu bloğundan alınan askeri malzeme ile donatıldığı görülmüştür (Pehlivanoglu, 2003: 46-47). Küba'nın neredeyse tüm silahlı gücünün Sovyet etkisine girdiğinin ortaya çıkması ABD yönetiminde ve kamuoyunda yankı uyandırmıştır. Ertesi gün ABD Başkanı Eisenhower, Küba ile ilişkilerin kesildiğini ilan etmiştir (The New York Times, 4 January 1961). Kararın ardından Havana'da

ABD'yi İsveç Büyükelçisi Walter Bossi'nin temsil edeceği açıklandı (The New York Times, 4 January 1961). Bu tarihten itibaren Küba üzerinde ABD-SSCB gerilimi hızla artmıştır.

ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA), Küba'da Castro yönetimini devirmek üzere "Domuzlar Koyu (Körfezi) Harekatı" adını verdikleri bir planı yürürlüğe koymuştur. CIA tarafından eğitilen Castro karşıtı 1400 Kübalıdan oluşturulan paramiliter gücün katıldığı operasyon başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu gruptan 114 kişi Castro kuvvetleri tarafından öldürülürken 1189'u sağ olarak ele geçirilmiştir. Dönemin ABD Başkanı John F. Kennedy 20 Nisan 1961 tarihli bir televizyon yayınında Domuzlar Körfezi başarısızlığının tüm sorumluluğu üstlenmiştir (Sümer, 2021: 462-463). Başkan Kennedy bu harekattaki başarısızlığın ardından yeni bir planlama istemiştir. ABD Başkanı, yeni bir operasyon konusunda kardeşi Birleşik Devletler Başsavcısı¹ Robert F. Kennedy'nin de etkisinde kalmıştı. Mongoose Operasyonu olarak adlandırılan bu girişimin sabotaj, halk isyanı ve askeri müdahaleyi kapsayan bir dizi faaliyetten oluşması planlanmıştır. Başkan Kennedy, Küba'da icra edilmesi planlanan gizli operasyonlar için 5 milyon dolarlık bir bütçeyi onaylamıştır. (Kerrigan, 2022: 130) 1961 yılında Domuzlar Körfezi'nden kısa bir süre sonra başlayan planlamaların ilk aşaması her şey yolunda gittiği takdirde Ekim 1962'de hayata geçecektir. Ancak aynı dönemde Küba üzerinde uçuş yapan yüksek irtifa keşif uçaklarının buraya konuşlandırılmış Sovyet füzelerini tespit etmesi meseleye yeni bir ivme katmıştır (Url-2).

Küba'nın kendisine karşı bir tehdit merkezi haline getirildiğini fark ettiğinde ABD Başkanı Kennedy müdahale edilebilmesi için öncelikle Latin Amerika ülkelerinin ikna edilmesini istemiştir. ABD yönetimi, Castro yönetiminin Latin Amerika için bir tehdit olduğu iddiasını anlatmaya çalışmıştır (Vatan, 3 Ekim 1962). 4 Ekim 1962 tarihinde alınan bir kararla Küba'ya nakliyat gerçekleştiren gemilere ABD limanları kapatılmıştır. İngiltere ve Batı Avrupa'daki müttefiklerine kararını bildiren Birleşik Devletler yönetimi, Küba'ya silah taşıyan gemilerin Amerikan limanlarına uğramalarını yasaklarken, Birleşik Devletler'e ait gemileri Küba'dan her türlü malzemeyi taşımaktan men etmiştir. Aynı zamanda Küba'dan malzeme naklinin yasaklanmasına rağmen buradan malzeme taşıyan şirketler Amerikan dış yardım malzemesi taşıma haklarından mahrum edileceklerdi. ABD'nin talebi ile Türkiye'nin de aralarında bulunduğu bir grup devlet, gemilerinin komünist Küba ile ticareti hususunda tedbir almıştır (Ulus, 5 Ekim; Vatan, 5 Ekim 1962). Tüm bu gerilim sürerken sürgündeki Kübalılar Castro yönetimine karşı 8-9 Ekim 1962 tarihlerinde bir çıkarma girişiminde daha bulunmuşlardı. "Alfa 66" olarak anılan bir teşkilatın üstlendiği girişimin lideri Antonio Veciana bu gibi hamlelerin devam edeceğini açıklamıştır. Yine aynı tarihlerde Küba'da mahkum edilen rejim karşıtlarının avukatlığını yapan James Donovan ile Castro yönetimi hapistekilerin serbest bırakılması için pazarlık yapmaktaydı. Pazarlıkta Kennedy yönetiminin Küba'ya on üç milyon dolar değerinde ilaç ve yiyecek göndermesi² gündeme gelmiştir (Vatan, 12 Ekim 1962).

Küba'da "Füze Krizi" olarak adlandırılan hadisenin başlangıç adımı 1962 Mayıs'ında Havana'daki SSCB Büyükelçiliği'ndeki KGB görevlisi Aleksander Alekseyev'in Moskova'ya çağırılması ile olmuştur. Kendisi Castro hükümeti ile iyi ilişkiler kurmak için görevlendirilmiştir. Havana Büyükelçisi olarak atanması planlanan Alekseyev'e Küba'ya füze yerleştirilmesine dair karar doğrudan Kruşçev tarafından söylenmiştir. Alekseyev, Castro'nun bu karara olumlu yaklaşacağından emin değildi. Ancak Kruşçev, ABD'nin her ihtimalde adaya bir müdahalede bulunmasını olanaklı görüyordu. Kruşçev'in bu kararı almasındaki en önemli etmen Türkiye'deki Amerikan füzeleriydi ve ardından Castro'nun da ikna edilmesiyle süreç başlatılmıştır. Planın ABD'de 4 Kasım 1962 tarihinde gerçekleşecek kongre seçimlerinden önce tamamlanması öngörülmüştür. Zaman kaybetmeksizin Mayıs 1962'nin sonlarında başlayan faaliyete "Anadyr Operasyonu" adı verilmişti. ABD'nin endişelerini tetikleyen önemli bir gelişme Temmuz 1962'de Küba'ya yerleştirilen SS-4 füzeleriydi. Birleşik Devletler anakarasına sadece 130 km uzakta olan ve ateşlendiği durumda 10 dakika içinde Washington'a ulaşabilecek bu füzeler Florida eyaletinde yaklaşık 250.000 askerin teyakkuza geçmesini sağlamıştır (Sümer, 2021: 468-471).

Uluslararası krizi başlatan ilk somut gelişme 14 Ekim 1962 günü Küba üzerinde keşif uçuşu gerçekleştiren bir U-2'nin orta menzilli füzeler tespit etmesi olmuştur. Küba'daki tespitin ardından 16 Ekim 1962 tarihinde Beyaz Saray'da bir kriz değerlendirme toplantısı yapılmıştır. Toplantının temel meselesi Küba'ya müdahale yapılacaksa bunun şekli ve sonuç alma ihtimaliydi. Gerçekleştirilecek bir askeri müdahalenin olası tehlikeleri masaya yatırıldı. Türkiye'yi Küba sorununa bağlayan nokta da ilk kez burada gündeme gelmiştir. Türkiye'deki nükleer varlık Kruşçev'e karşı psikolojik bir üstünlüktü. ABD Genelkurmay Başkanı General Maxwell D. Taylor, Türkiye'de konuşlandırılmış 15 civarında "Jüpiter" füzesi olduğunu söylemiştir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 31-45).

¹ Birleşik Devletler Başsavcısı, Amerika Birleşik Devletleri sisteminde ülkemizdeki Adalet Bakanlığı'nın karşılığı olarak görülebilir.

² Pazarlığın sonucu hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Kennedy yönetimi öncelikle Sovyet muhataplarından bilgi almaya çalışmıştır. ABD'nin Birleşmiş Milletler (BM) Daimi Temsilcisi Adlai Stevenson, SSCB'nin BM Daimi Temsilcisi Valeri Zorin ile temasa geçmiş ancak Küba'daki Sovyet varlığı konusunda tatmin edici bir yanıt alamamıştır (Sümer, 2021: 472).

16 Ekim toplantıları sonrası Küba meselesi yeni bir boyut kazanmıştı. Artık ABD anakarasının yakınındaki bir güvenlik tehdidinden Birleşik Devletler ile Sovyetler Birliği arasındaki tartışma noktası haline gelmiştir.

2. Küba Krizi'nde Türkiye Pazarlığı

Türkiye topraklarına Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesi 1957 yılında SSCB tarafından ilk "Sputnik" füzelerinin ateşlenmesinin ardından dönemin ABD Başkanı Eisenhower'ın yönetiminde gündeme gelmiştir. Neticede 1959 yılına gelindiğinde Menderes ve Eisenhower arasındaki uzlaşma ile 15 adet Jupiter füzesi Türk topraklarında konuşlandırılmasına karar verilmişti. Füzeler henüz kuruluş aşamasında tartışmalara sebep olmuştur. Kennedy yönetiminde ABD'liler Jüpiter füzelerinin verimli olmayacağını, faydadan çok zarar getirebileceğini öngörmekteydiler. Bu sebeple henüz kuruluş aşamasında dahi geri çekilmesi fikri ortaya atılmıştır. (Uslu, 2016: 127-130)

Füzelerin konuşlandırılmasını öngören 1959 yılındaki ikili antlaşmaya göre nükleer başlıklar ABD'ye ait olacak ve ABD gözetiminde kullanılabilirdi. Ancak füzelerin mülkiyeti Türkiye'ye aitti. Sistemin kullanılması ise Avrupa Müttefik Yüksek Komutanı'nın emri ve iki ülke hükümetlerinin onayına bağlanmıştır. Burada bahsi geçen yetkili komutan ABD'liydi. Sistemlerin konuşlandırıldığı tesiste hem ABD'li hem de Türk askerler görevlendirilecekti. (Bernstein, 1980: 99).

Türkiye'deki Jüpiterler meselesi John F. Kennedy'nin başkanlığının ilk günlerinde yeniden tartışmaya açılmıştır. 1950'lerin başında Türkiye'de büyükelçi olarak görev yapmış George McGhee, "ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu" isimli kitabında Başkan Kennedy'nin ABD'nin NATO politikası ile ilgili bir araştırma başlattığını anlatmaktaydı. John F. Kennedy bu çalışmayı Dışişleri Eski Bakanı Dean Acheson'dan istemişti. McGhee bu komite üyeleri arasında yer almıştır. Komite Türkiye ve İtalya'daki orta menzilli balistik füzelerin konuşlandırılmaması fikrini ileri sürmüştür (McGhee, 1992: 276). McGhee, Başkan Kennedy'nin Ulusal Güvenlikten Sorumlu Özel Asistanı Bundy'ye füzelerin Türkiye'de bulundurulması planının iptal edilmesini tavsiye etmiştir. Ancak NATO Komutanı Lauris Norstad, söz konusu silah sistemleri bu kararın uygulanmasının pek mümkün olmadığını öngörmekteydi. (Bernstein, 1980: 101). Anlaşıldığı kadarıyla Kennedy yönetimi NATO politikası gereği Türkiye'deki füzelerin akıbeti hakkında krizden oldukça çok zaman önce bir karar vermiştir. Ancak uygulama için Türk hükümetinin onayını almaya çalışmışlardı. Kriz sırasında hakkında öncesinde karar verilmiş bu füzeler SSCB ile uzlaşma masasında koz gibi kullanılmıştır.

ABD Dışişleri Bakanı Dean Rusk, Kennedy döneminde füzeler ile ilgili değişen politikayı uygulayabilmek için Türk Dışişleri Bakanı Selim Sarper'e konuyu iletmiştir. Nisan 1961'de düzenlenen CENTO toplantısında ilk defa sunulan füzelerden vazgeçilmesi teklifi Türk tarafında kabul görmemesine rağmen krizden önce 1962 yılında iki kez daha tekrar edilmiştir. (Sönmezoğlu, 2016: 78).

Küba'daki kriz üzerine gerçekleştirilen 17 Ekim 1962 tarihli toplantıda ABD'li Generaller Kruşçev'in Küba'daki durumda İtalya ve Türkiye'ye konuşlandırılmış füzeleri koz olarak kullanacağını öngörmekteydi. (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 94-95). Askerlerin öngörüsü doğrudu. SSCB yakın coğrafyasına konuşlandırılmış orta menzilli füzeler karşısında yaşadığı tedirginliği aşmak için Küba'yı benzer bir silahla donatarak cevap vermekteydi.

17 Ekim günü ABD'nin BM Temsilcisi Adlai Stevenson, Başkan Kennedy'ye Castro ve Kruşçev'e temsilci göndermesini tavsiye etmiştir. Ayrıca Stevenson, uluslararası kamuoyunda Küba'daki Sovyet tesisleri ile Türkiye'deki füze üslerinin eşit görüldüğü yönündeki fikrini Kennedy'ye iletmişti. Aynı gün Dışişleri Bakanlığı'nda gerçekleştirilen toplantıda Küba'ya abluka uygulanması fikri gündeme gelmiştir. Savunma Bakanı McNamara Küba'ya abluka tezinin en önemli savunucusu olurken Dean Acheson karşı çıkan grubun başında gelmekteydi. Tüm taraflar artan gerginliğin olası sonuçlarını öngörmekteydi. ABD-SSCB iletişimini sağlayan Washington Sovyet Büyükelçiliği görevlisi Georgi Bolshakov, ABD başkanının kardeşi Robert Kennedy ile görüşerek Küba'daki füzelerin savunma amaçlı olduğunu bildirmiştir (Pehlivanoğlu, 2003: 89-90).

ABD Savunma Bakanı McNamara ile CIA Direktörü McCone 18 Temmuz 1962 günü bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşme memorandumundan anlaşılan, Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin geri çekilmesi seçeneği Başkan Kennedy'nin masasındaydı. Savunma Bakanı McNamara siyasi zorluklarına dikkat çekmekle beraber füzelerin Türkiye ve İtalya'dan çıkarılabileceğini kabullenmişti. (CIA Documents on the Cuban Missile Crisis 1962, 1992: 183-186). 18 Ekim 1962 günü gerçekleştirilen üst düzey bir toplantıda Küba'daki hedeflere hava

saldırısı ihtimali değerlendirilirken bu hamlenin sebep olabileceği en büyük tehlike Sovyetlerin Türkiye'deki hedeflere misilleme olacağı ihtimali akıllara gelmiştir. Yine de bir baskın hava saldırısı gündemde tutulmuştu. (Pehlivanoglu, 2003: 90).

ABD yönetimi krizin aşılması konusunda birden çok ihtimali değerlendirmekteydi. 19 Temmuz'da gerçekleştirilen toplantılarda McNamara, Küba tehlikesinin bertaraf edilmesi için Türkiye'deki füze üslerinden vazgeçmek gibi önemli bir bedel ödenebileceğini dile getirmiştir. Bu kararın istenen sonucu vermemesi durumunda bir abluka başlatılmasının ve daha sonra hava saldırısı düzenlenmesinin mantıklı olacağı öngörülmekteydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 121-122). Henüz John F. Kennedy'nin ilk günlerinde kaldırılmasına dair görüş ortaya atılan bu füzeler hakkında Türk yetkililer ile yapılan görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştır. George McGhee konu ilk gündeme geldiğinde CENTO toplantısında Türk Dışişleri'ne bu hususta bir kararı kabul ettiremediğini aktarmaktadır. Türk hükümetinin füzelere atfettiği değer bu hususta alınacak muhtemel bir kararın önemli bir bedel olarak algılanmasına sebep olabildi (McGhee, 1992: 276).

Başkan Kennedy, Küba'da uygulanabilecek iki hamle için ayrı konuşmalar hazırlanmasını istemiştir. Konuşmalardan bir tanesi hava saldırısı hakkında diğer abluka hakkındaydı. Ancak abluka kararının ağır basmasından sonra hava saldırısı konuşmasından vazgeçmiştir. (Pehlivanoglu, 2003: 94).

20 Ekim 1962 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu, Küba meselesini tartışmak üzere toplanmıştır. Başkan Kennedy, Kardeşi Başsavcı Robert Kennedy, CIA adına Direktör McCone başkanlığında dört kişilik heyet, Savunma Bakanı McNamara, Genelkurmay Başkanı General Taylor, ABD BM Temsilcisi Stevenson da dahil olmak üzere oldukça kalabalık bu toplantıda Türkiye ve İtalya'daki üsler meselesi de görüşülmüştür. Temelde toplantıdan yükselen iki fikir vardı: Birincisi Küba'ya abluka³ uygulanarak kabiliyetlerinin kısıtlanması, ikincisi bir hava saldırısı⁴ ile caydırıcı etki sağlanması. Bu iki seçeneğin de psikolojik ve diplomatik sonuçları tartışılmıştır. Başkan abluka fikrine temayül etmiş olsa da ordunun olası bir hava baskınına hazırlanması talimatını da vermiştir. Abluka fikrinin uygulanması durumundaki temel mesele ne kadar sürede ve nasıl sonuç alınacağıydı. Başkan Küba'daki füzelere karşı hareketsiz kalmanın Latin Amerika ülkelerindeki imajlarına zarar vereceğini düşünmekteydi. Buna karşılık ani bir hava saldırısını da yeterli, verimli veya doğru bulmayanlar vardı. CIA Direktörü McCone da hava saldırısına taraftar değildi, ancak ablukayı da desteklemeye taraftar değilken füzelerin 72 saat içinde sökülmesini talep eden bir ultimatoma verilmesini önermiştir. Burada yapılacak olası bir hamlenin Avrupa'da, daha doğrusu Sovyet alanının yakınlarında bir cevabı olabileceği bilinmekteydi. İlk ihtimal Berlin'in ablukaya alınmasıyla Türkiye ve İtalya'daki üslerin durumu da düşünülmekteydi. Hava saldırısı veya Küba'nın işgalinin zararlı olacağı görüşünü savunan ABD'nin BM Temsilcisi Stevenson Türkiye'deki üslerden çekilmeyi ve Guantanamo'nun boşaltılmasını önermiştir. Gelinek noktada ABD Başkanı Türkiye ve İtalya'daki füzelerden savaş başlıklarının sökülmesini müzakere edebileceğini ileri sürmüştü. Bununla beraber üç gün içinde füze mevzilerine düzenlenebilecek bir saldırı için hazır olunmasını istemiş, füzelerin geri çekilmesi halinde Türkiye ve İtalya'da oluşacak olumsuz düşüncenin önüne geçmek için Polaris ile donatılmış denizaltıların bu bölgelerde görevlendirilmesi planlanmıştı. Bu hareketle NATO'da ortaya çıkabilecek güven bunalımının önüne geçmek arzu edilmiştir. Neticede öne çıkan formül bir abluka ve füzelerin pazarlık malzemesi olarak kullanılmasıydı. (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 126-136) Toplantıda Stevenson tarafından ortaya atılan uzlaşma fikri, ABD'nin stratejik olarak en çok önem verdiği noktalardan fedakârlık yapmasını gerektireceği için sert eleştirilerle karşılaşmıştı. (Pehlivanoglu, 2003: 95).

Milli Güvenlik Kurulu'nun 21 Ekim'de gerçekleştirilen toplantısında Başkan Kennedy, Savunma Bakan Yardımcısı Nitze'den Türkiye ve İtalya'daki ABD füzelerinin çekilmesi meselesinin incelenmesini istemiştir. Burada dikkat edilen bir diğer husus Avrupalıların nükleer silahların kıtadan tamamen çekilmesine dair hisse kapılmalarıydı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 148). 21 Ekim'deki toplantıda uygulanması planlanan abluka görüşülmüştür. Başkan Kennedy, uygulama esasları ve prosedür hakkında Amiral George Anderson'dan bilgi almıştır. (Pehlivanoglu, 2003: 98). Ablukanın resmen başlatılması için tartışmalar sürerken ABD ordusu Florida kıyısındaki Key West Üssü'nde yığınak yapmaktaydı. Üsse deniz piyade taburu ve avcı uçakları yerleştirilmiştir (Vatan, 21 Ekim 1962).

³ Toplantı tutanağında "Blokaj Yolu" ifadesi ile anlatılmış, Savunma Bakanı McNamara'nın savunduğu çözüm yöntemidir.

⁴ Başkan Kennedy'nin Milli Güvenlik Politikalarından sorumlu özel asistanı McGeorge Bundy tarafından sunulmuş, "Bundy Planı" olarak da anılan yöntemdir.

George McGhee'nin aktardığına göre Robert Kennedy 21 Ekim⁵ günü gerçekleşen görüşmede Washington'daki Sovyet Büyükelçisi Anatoly Dobrynin'e Küba'daki Sovyet füzelerinin kaldırılması halinde kendilerinin de Türkiye'deki füzeleri 3-4 ay içinde kaldırmaya istekli olabileceklerini söylemiştir. Ancak Robert Kennedy bunun bir anlaşma yapıldığına dair açıklama olmaksızın yapılmasını istemiştir. Talep Kruşçev tarafından olumlu karşılanmıştır (McGhee, 1992: 277).

Türkiye'nin krizde aktif rol oynayamaya başladığı gün de 21 Ekim 1962 olmuştur. Gündeminde Küba meselesi olmayan İsmet İnönü başbakanlığındaki Türk hükümetine Kennedy'nin mektubu bu tarihte ulaştırılmıştır. Metin Toker'in aktardığına göre ABD Büyükelçilik Müsteşarı Barnes, Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'i arayarak mektubu haber vermiş ve mektubu ulaştırmıştır. İnönü konuyu derhal Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'e iletmeyi uygun görmüş, bu amaçla 22 Ekim sabahı Çankaya Köşkü'nde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başbakan İsmet İnönü, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın katıldığı bir toplantı düzenlenmişti. Toplantıda müttefik ABD'nin politikasının desteklenmesi görüşünü sunan İnönü, aynı gün Bakanlar Kurulu'nu da toplayarak Kennedy'nin mektubunu bakanlara okumuştur. İlgili cevap hazırlanıp saat 20.30'da Müsteşar Barnes'e teslim edilmiştir. Bakanlar Kurulu ertesi sabah yeniden toplanmış, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay da toplantıya iştirak etmiştir. Toplantılardan çıkan ortak düşünce ittifaka sadık kalınmasıydı. (Toker, 2020: 1225-1227).

22 Ekim günü yapılan Milli Güvenlik Kurulu'nda Küba'da güç kullanımına Ruslar tarafından NATO müttefiki Türkiye'ye karşı 51. maddeye dayanarak cevap verme ihtimali de görüşülmüştür. Aynı zamanda muhtemel bir ablukanın gerekçelendirilmesi tartışılmaktaydı. Başkanın kardeşi R. Kennedy, OAS (Amerika Devletleri Organizasyonu) tarafından onaylanmasının gerekli olduğu görüşündeydi. Yine bu toplantıda Başkan Kennedy, Türkiye ve İtalya'daki ABD füzeleri ile Küba'daki Sovyet füzelerinin amaç bakımından aynı olmadığı görüşünü savunmuştu. Burada Küba'ya gizlice yerleştirilen füzelerin Berlin krizi ile ilgili olduğu görüşü ileri sürülmüştü (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 155) 22 Ekim 1962 günü Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) dahil NATO müttefiklerine bağlı tüm birlikler teyakkuz durumuna geçirilmişti (Pehlivanoglu, 2003: 101).

Krizin henüz başında, 22 Ekim 1962 tarihinde ABD Başkanı John F. Kennedy muhatabı Kruşçev'e Küba'daki kriz hakkında bir mektup göndermiştir. Nükleer tehdit karşısında hükümetinin tutumundan bahseden Başkan Kennedy, Küba'da yerleştirilen sistemlerin Birleşik Devletler açısından tehlikeli görüldüğüne vurgu yapmıştır. Mektuptan anlaşıldığı şekli ile Kennedy sorunun çözülmesi için SSCB hükümeti ile müzakere edilebileceğini öngörmekte ve muhatabını barışçıl bir yöntem için davet etmekteydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 162-163)

22 Ekim günü krizi tetikleyebilecek iki önemli gelişme daha yaşanmıştır. Birincisi Türkiye'deki ilk Jüpiter bataryasının sorumluluklarının TSK'ya devredilmesi, ikincisi aynı gün akşam 19.00'dan itibaren Türkiye ve İtalya'daki üslerin harekate hazır hale getirilmesiydi (Pehlivanoglu, 2003: 104) Ancak aynı gün iki ülkedeki füze üs komutanlıklarına sistemlerin başkanın kesin emri olmaksızın kullanılmaması talimatı verilmiştir (Sander, 2016: 291). Burada dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise Jupiterlerin, Kennedy hükümetinin öngördüğü şekilde kullanışsız olup olmadığıydı. Çünkü sıvı yakıtlı olan bu füzelerin ateşlenmesi oldukça uzun sürmekte ve yalnızca ilk saldırı için etkin bir silah olarak görülmekteydi ve zırh zayıflığı nedeniyle kolayca durdurulabilirlerdi. (Bernstein, 1980: 99.)

ABD-Küba gerginliğinin ABD-SSCB krizi haline gelmesiyle Türkiye problemin etkilenen taraflarından birisi haline gelmiştir. ABD'de bazı yetkililerin ve Sovyet temsilcilerin öngördüğü şekilde Türkiye'nin durumu Küba ile kıyaslanır hale gelmiştir. Elbette Türkiye Cumhuriyeti, Küba konumunda değildi. Küba, SSCB tarafından Birleşik Devletleri tehdit eden bir merkez haline getirilirken Türk-Amerikan ittifakı bir tarih çizgisinde gelişen sürecin ürünüydü. Yine de Güney Doğu Avrupa'da ve Orta Doğu'da Sovyet varlığı karşısında ABD'nin dayandığı en önemli müttefik ve stratejik konumundan faydalandığı ülke Türkiye olmuştur.

2.1. Abluka ve Müzakere'de Türkiye'nin Durumu

Ablukanın başlamasının ardından taraflar ve Birleşmiş Milletler (BM) etkin bir müzakere sürecinin paydaşı olmuştur. ABD Başkanı Kennedy'nin ablukayı başlatmasına dair karar Türk basınında çok geniş yer bulmuştur. Vatan Gazetesi Küba'da ablukanın başlatıldığını duyururken kullandığı "Amerika Küba hakkında sonuçları

⁵ Kriz sırasında Kennedy ve Kruşçev arasında yaşanan mektuplaşmadan burada bahsedilen tarihin 21 değil 27 Ekim olabileceği öngörülmektedir. 21 Ekim'den 28 Ekim gününe kadar krizin yükselmesini de göz önüne alırsak bahsedilen Robert Kennedy-Anatoly Dobrynin görüşmesinin 27 Ekim 1962 tarihli olduğunu söylemek daha doğrudur. Çünkü bu uzlaşmanın ardından krizin tansiyonu düşmüştür.

kestirilemeyen bazı kararlar aldı" ifadesiyle kararın yaratması muhtemel kriz hakkında öngöründe bulunmuştur (Vatan, 23 Ekim 1962). Karar karşısında Sovyetlerin öncüsü olduğu Varşova Paktı Müşterek Kuvvetleri Başkomutanı Mareşal Greçenko, müşterek kuvvetlerin kara ve deniz komutanları ile ülkelerin askeri temsilcilerini toplantıya davet etmiştir. Aynı zamanda SSCB ordusunda izinler kaldırılmıştır. Vatan Gazetesi resmen doğrulamasa da ABD Dışişleri Eski Bakanı ve Başkan Kennedy'nin özel temsilcisi Dean Acheson'un NATO Konseyi'nde müttefikleri ambargo hakkında bilgilendirdiğine dair bir haber yapmıştır. Yine aynı habere göre Batı Almanya, Japonya ve İspanya başta olmak üzere pek çok ülkede ordulara "hazır ol" talimatı verilmiştir (Vatan, 24 Ekim 1962). Dünyada tüm bunlar yaşanırken krizin merkezinde Castro yönetimi ABD'nin tutumu karşısında 23 Ekim 1962 günü silahlı kuvvetlerini alarm durumuna geçirmiştir (Pehlivanoğlu, 2003: 108).

Başkan Kennedy'nin 22 Ekim'de gönderdiği mektubuna ertesi gün Kruşçev'den cevap gelmişti. Kennedy'nin "karantina" olarak tanımladığı abluka kararını açıklamış bulunduğu konuşmayı da dinlemiş olan Kruşçev, ABD'yi Birleşmiş Milletler şartını ihlal ile suçlamaktaydı. Suçlamanın temel dayanağı uluslararası sularda Küba limanlarına seyahat eden gemilerin engellenmesinin hukuka aykırı olduğu görüşüydü. Ayrıca Birleşik Devletler'in bu eylemini Küba'ya olduğu kadar SSCB'ye karşı saldırganlık içerdiğini belirtmekteydi. Kennedy, Kruşçev'in suçlayıcı üslubuna aynı gün cevap vermiştir. Metne bakılırsa Kennedy de muhatabını suçlamaktaydı. Çünkü krize yol açan hadiselerin başlangıcı SSCB'nin Küba'ya gizli silah sevkiyatıydı. Ayrıca bu mesajda dikkat çeken bir diğer husus Kennedy'nin Kruşçev'i OAS'ın onayı⁶ ile 24 Ekim 1962 günü Greenwich saatiyle 14:00 yürürlüğe girecek karantinaya⁷ uymaya davet etmesiydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 170-171, 174-175).

Krizin merkezinde gerginlik yükselirken Türk hükümeti de durumu yakından takip etmekteydi. 22 Ekim gecesini Dışişlerindeki yoğun çalışması ile geçiren Bakan Feridun Cemal Erkin, Washington ile doğrudan temas kurmuştu. Başbakan İnönü ise muhtelif kurumlardan Başbakanlık'a iletilen raporları inceledikten sonra 09.30'da Çankaya Köşkü'nde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından kabul edilmişti. Üç saat süren görüşmeye önce Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay ardından ise Dışişleri Bakanı Erkin katılmış, görüşme neticesinde Bakanlar Kurulu'nun toplanması kararlaştırılmıştı. Hükümetin iç görüşmeleri sürerken Feridun Cemal Erkin, Dışişleri Bakanlığı'nda ABD Büyükelçiliği Başkatipli dahil olmak üzere bir dizi diplomatik görüşme gerçekleştirmişti. Aynı gün Bakanlar Kurulu iki uzun toplantı ile gündemi anı anına takip etmişti (Cumhuriyet, 24 Ekim 1962).

ABD Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı George Ball krizin uzlaşısı ile çözülmesi için her ne kadar eşit durumda olmasa da Türkiye'deki füzelerle Küba'daki füzelerin takasını⁸ öngören bir fikir geliştirmiştir (Pehlivanoğlu, 2003: 113). Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin kaldırılması ihtimali ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından 24 Ekim 1962 tarihli yazıda Ankara'daki büyükelçiliğe iletilmiş, Türk makamlarının bu fikre alıştırılması için çalışılması talimatı verilmiştir. Dışişleri Bakanlığı bu yöndeki kararın siyasi ve askeri açıdan Türkiye'nin NATO'daki yeri ve Türk-Amerikan ittifakının önemi hakkında bir güvensizliğe yol açabileceğinin farkındaydı ve bunu önlemek adına Polaris denizaltısının yerleştirilmesi veya çok taraflı güç ile desteklenmesi dahil birden fazla yöntem düşünülmekteydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 180-181). ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi Raymond Arthur Hare cevabında Türkiye'deki füzelerin pazarlıklar sonucu kaldırılmasının NATO'yu zayıflatacağını bildirmekteydi. Bununla birlikte isteksiz olarak da olsa Ruslarla bu hususta anlaşmaya varılırsa gizli yapılması gerektiğinin altını çizmişti (Uslu, 2016: 137-138).

Kennedy'nin 23 Ekim'de göndermiş olduğu kısa metne ertesi gün Kruşçev oldukça uzun bir cevap vermiştir. Burada açıkça ABD'ye meydan okuyan Kruşçev, Sovyet gemilerine uluslararası sularda nasıl davranmaları gerekiyorsa onu uygulama talimatı vereceklerini ve vaki olacak saldırıdan tarafı olduğu antlaşmalara aykırı hareket eden Birleşik Devletler hükümetinin sorumlu olacağını bildirirken OAS'ın aldığı kararın bu hususta herhangi bir etkisinin olmadığı da vurgulanmaktaydı. Mektubu alan Kennedy cevabında muhatabını açıkça anlayışsızlıkla suçlamaktaydı. ABD Başkanı, gerilimin Küba'ya sevk edilen Sovyet askeri unsurlarından kaynaklandığı görüşünde ısrarcıydı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 185-187, 198). Gerilim sırasında Avrupa'daki Amerikan Hava Kuvvetleri Komutan Yardımcısı General R. M. Montgomery, Wiesbaden'deki üstün Adana İncirlik'e gitmişti. General Montgomery kriz hakkındaki soruya cevap vermezken İncirlik üssünde herhangi bir alarm verilmediği bilinmekteydi (Cumhuriyet, 25 Ekim 1962).

Krizde gerginlik yükselirken SSCB ile coğrafi yakınlığından dolayı Türkiye'deki tehdit de artmaktaydı.

⁶ 23 Ekim 1962 günü toplanan OAS oy birliği ile ablukaya destek vermiştir; G. Sümer, *Soğuk Savaş Tarihi*, s. 476.

⁷ ABD yönetimi abluka yerine karantina ifadesini kullanmayı uygun bulmuştu.

⁸ Burada takastan kasıt iki bölgedeki silah sistemlerinin eş zamanlı sökülmesidir.

Jüpiterlerin de konuşlu olduğu İzmir'deki ABD'li askeri yetkililer gerginliğin tehlikesinden bahsetmekteydiler (Cumhuriyet, 24 Ekim 1962). Krizin Türkiye yönünde 24 Ekim önemli bir gün olmuştur. Bakanlar Kurulu toplantısından sonra İçişleri Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Hıfzı Oğuz Bekata hükümetin krizle ilgili doğrudan bir karar almadığını söylerken Başbakan'ın Millet Meclisi'ne açıklama yapacağını da söylemişti (Vatan, 25 Ekim 1962). Üst üste toplantılar gerçekleştiren Başbakan İsmet İnönü meclisteki hitabında kriz hakkında bilgi vermiş, Türkiye'nin müttefiklere olan taahhütlerine bağlı olduğunu açıklamıştı (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem 1, c. VIII, Toplantı: 1, 135. Birleşim, Tarih: 24.10.1962). Bununla beraber Başbakan İnönü Türkiye'yi doğrudan etkileyecek bir nükleer savaş tehlikesini öngörmekteydi. Türk Silahlı Kuvvetleri'nde izinler kaldırılırken hükümet ve Genelkurmay olası tehlikelere karşı tedbir almaya çalışmaktaydı (Toker, 2020: 1228). Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel 24 Ekim günü gittiği Harp Okulu'nda kriz ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştu. Gürsel "Amerika bizim dostumuz ve müttefikimizdir. Amerika'nın tutumunu anlayışla karşılamak lazımdır. Biz Türk milleti olarak bağlı olduğumuz antlaşmalara mutlak surette riayet edeceğimiz gibi milletimizin ruhunda mevcut asil vefakarlık dolayısıyla da dostların müşkül zamanlarda yanında bulunması kadar tabii bir şey olamaz." sözleriyle tutumunu ortaya koymuştur. Cumhuriyet Gazetesi'ne göre Hükümet ve Cumhurbaşkanı'nın tutumu Türk kamuoyunda olumlu karşılanmıştı (Cumhuriyet, 26 Ekim 1962). Nitekim, Türkiye Milli Talebe Federasyonu adındaki bir kuruluşa bağlı teşkilatlar hükümete destek bildirisi yayınlamıştır (Cumhuriyet, 27 Ekim 1962).

Milli Güvenlik Konseyi 25 Ekim 1962'deki toplantısında Türkiye'den füzelerin çekilebilmesi konusunda bir yöntem önermiştir. Buna göre süper güçlerin yanındaki bölgelerden nükleer silahların çekilmesi şeklinde genel bir karar ile Türklerden tepki alınmaması sağlanabilirdi (Uslu, 2016: 140) 25 Ekim günü Fransa'daki ABD Büyükelçiliği'nden Birleşik Devletler'in NATO nezdindeki Büyükelçisi Thomas K. Finletter Türkiye'deki Jüpiter füzeleri hakkında bir değerlendirmesini Dışişleri'ne sunmuştur. 1961 yılında da Türkiye'ye Jüpiterlerin sökülerek yeni bir teknoloji ile değiştirilmesi teklifi sunulduğu anlaşılmaktadır. Ancak ABD'li yetkililer Jüpiter füzelerinin Türkiye'de psikolojik bir etkisinin olduğunu düşünmekteydi. Bununla birlikte Polaris denizaltılarının kendi kontrolünde olmayacağını düşünen Türk yetkililerin ikna edilmesi için çeşitli formüller önerilmekteydi. Yine de Finletter, Küba'nın NATO alanında bir bölge olmaması dolayısıyla Avrupa haricinde bir üssün kapatılmasını da önerdiği gözlerden kaçmamaktadır. Ancak Türkiye ve İtalya'daki Jüpiterlerin çekilmesinin krizin çözümüne sağlayacağı olumlu etki de yadsınamaz bir şekilde ortaya konulmaktaydı. Finletter, Jüpiter füzelerinin caydırıcı etkisini sağlayabilmek adına çok taraflı bir deniz gücü kurulmasını önermekteydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 213-215).

25 Ekim 1962'de Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ve ABD Büyükelçisi Hare arasında gerçekleşen görüşmenin ardından Bakan, basına günlük konuların görüldüğünü söylemiştir (Vatan, 26 Ekim 1962). ABD'nin Ankara'daki Büyükelçisi Raymond Arthur Hare ise Jüpiter füzeleri hakkındaki raporunu 26 Ekim günü Washington'a iletmiştir. Hare'a göre Türkiye'den füzelerin geri çekilmesi yalnızca ikili ilişkilerde değil NATO çatısı altında da probleme neden olabilirdi. ABD Büyükelçisi Hare, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin ile görüşüğünü ve kendisinin Jüpiterler ile ilgili geri çekme ihtimalinden rahatsız olduğunu bildirmekteydi. (Pehlivanoglu, 2003: 120)

Milli Güvenlik Kurulu'nun 26 Ekim 1962 tarihli toplantısında ABD'nin BM Temsilcisi Stevenson Rusların ABD'den Küba'nın toprak bütünlüğü ve Türkiye'deki ABD stratejik füzelerinin imha edilmesi yönünde taleplerde bulunabileceğini ileri sürerken uzun vadeli müzakerelerin hedefini söz konusu tehlikeli füzelerin yarımküreden çekilmesi olacağını öngörmüştür. CIA Direktörü McCone, Küba'daki füzelerle Türkiye'deki füzelerin bir tutulmasına dayanan bu fikre karşı çıkmaktaydı. ABD'nin kalbini hedef almış Küba'daki Sovyet füzeleri çıkarılıncaya kadar ablukanın devamından yana tavır benimsemiştir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 225).

Kennedy'nin 25 Ekim tarihli mektubuna bir gün sonra cevap veren Kruşçev muhabatını, olası savaşın vereceği zararlardan bahisle BM Genel Sekreter Vekili U Tha't'ın çağrısına uymaya ve savaş tehdidini ortadan kaldırmaya çağırıyordu (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 235-241).

Küba'daki krize dair diplomasinin bir ayağı da Robert F. Kennedy ile SSCB Büyükelçisi Dobrynin arasında yürütülmekteydi. 26 Ekim günü bir araya gelen ikili arasında Türkiye'nin durumu tartışılmıştır. Görüşme sırasında Sovyet büyükelçisinin de talebi üzerine Robert F. Kennedy, Başkan Kennedy ile temas kurmuş ve Türkiye konusunun masaya gelebileceğine dair ilk olumlu cevabını almıştı (Pehlivanoglu, 2003: 123). Kriz derinleşirken Kruşçev'in ABD Başkanı Kennedy'ye 27 Ekim 1962 tarihli mesajı Türkiye'deki füzelerin artık bir pazarlık unsuru olacağını somut bir şekilde göstermiştir. ABD anakarasına 90 mil uzaklıktaki Küba'nın Birleşik Devletler tarafından tehdit algılanmasına karşılık Türkiye'nin durumunu hatırlatan Kruşçev, SSCB'nin de ABD

gibi güvenlik talep etme hakkı olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte bir öneride bulunmayı da ihmal etmemiştir. SSCB'nin Küba'da saldırgan addedilen silahlarının çekilmesine hazır olduğunun altını çizen Kruşçev benzer sistemlerin Türkiye'den de çekileceğinin ABD tarafından kamuoyuna ilan edilmesini talep etmiştir. BM Güvenlik Konseyi tarafından görevlendirilecek kişiler taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğini denetleyecekti. Kruşçev, söz konusu denetim heyetinin tüm tarafların güven ve saygısını kazanacak kişilerden seçilmesini elzem görmekteydi. Yine bu mesajında Kruşçev, Türkiye'ye güvenlik ve egemenlik hakları hususunda söz verildiğine dair bir açıklama yapabileceklerini de belirtmişti (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 257-260).

Küba Krizi sırasında ABD yönetimi Milli Güvenlik Kurulu bünyesinde bir yürütme komitesi oluşturmuş, stratejik kararlar bu komitenin toplantılarında tartışılmıştır. Bu komitenin 27 Ekim 1962 günü gerçekleşen yedinci toplantısında Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin durumu tartışılmıştır. Kriz sırasında Türkiye'nin durumunu ve tutumunu etkileyen unsurlar söz konusuydu. Başkan Kennedy krizin atlatılması için Türkiye'deki füzelerin çekilmesine dair konunun dikkatle incelenmesini istemişti. Öncelikle ABD Başkanı Kennedy, Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin askeri açıdan işlevini kaybettiğine dair fikri krizden bir yıl önce tartışmaya açmıştı. Birleşik Devletleri'nin yetkili organları söz konusu silah sistemlerinin askeri değerinin azaldığını tespit etmiş olmalarına rağmen ABD'liler Türk muhataplarına bu düşüncüyü kabul ettirememişlerdi. Bu durum tartışmanın Türkiye ile ABD arasındaki yönüydü. Bir de ABD içinde yürüyen tartışma vardı ki Türkiye'deki füzelerin durumunu belirleyecek asıl nokta buydu. Küba'daki füzelere eş tutularak Türkiye'deki füzelerin değil çekilmesinin müzakere edilmesinin dahi yanlış olduğuna dair bir görüş vardı. Bu görüşe göre Türkiye'deki ABD füzeleri meselesi NATO-Varşova Paktı arasında bir meseleydi. Bu husustaki bir düşünce de füzelerin çekilmesine dair teklifin Türklerde Amerikalılara karşı bir güvensizlik yaratması ihtimaliydi. Güven bunalımını engellemek isteyen ABD yönetimi füzelerin çekilmesi ile yerine yeni bir güvenlik planının da geliştirilmesi şart olarak görmekteydi. Bir tartışma da Rusların füzelerin çekilmesine dair talebinin sadece Türkiye hakkında olup olmadığı üzerineydi. Rusların taleplerinin kapsamı her ne olursa olsun gündemdeki birinci madde Türkiye'deki ABD veya diğer bir ifadeyle NATO füzeleriydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 252-256).

Gelinen noktada kriz Amerika Birleşik Devletleri açısından oldukça tehlikeli bir dengeye gelmiştir. Sovyetleri tatmin etmek adına Türkiye'deki füzeleri çekeceğini açıklayabilir, Küba'daki gergin durumu dondurabilirdi. Ancak bu durumda Avrupa'da NATO müttefikleri açısından önemli bir prestij kaybı yaşayacak, özellikle Türkiye ile olan ilişkilerinde bir güven bunalımı doğuracaktı. Diğer taraftan olası bir saldırgan hamleye SSCB'nin yanıt vermesi halinde nükleer savaşın sebebi olacaklardı. 27 Ekim günü yoğunlaşan tartışmalar bu eksende idi.

2.2. Krizin En Uzun Günü "27 Ekim" ve Türkiye-Küba Takası Tartışmaları

27 Ekim 1962 günü sabah saatlerinde Moskova Radyosu Türkiye'deki füze üslerinin sökülmesi karşılığında Küba'daki Sovyet füzelerinin çekileceğine dair Kruşçev'in mesajını yayınlamıştır (Pehlivanoglu, 2003: 125). Henüz görüşmelerin devam ettiği bilinirken bu açıklamanın bir Sovyet propagandası olduğu düşünülebilirdi. Zira Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi, 27 Ekim 1962 günü Türkiye ve Pakistan'daki ABD tesislerinin tasfiyesini bir başarı ölçütü olarak kabul etmişti (Url-1) İlgili mesajda Türkiye konusunu bu derece yüksek perdeden dile getirilmesi Başkan Kennedy'nin tepkisini çekmiştir. Kardeşi Robert Kennedy'nin aktardığına göre başkan önceden kaldırılması yönünde talimat verdiği Jüpiterlerin bir pazarlık kozu olarak karşısına getirilmesinden oldukça rahatsız olmuştur (Uslu, 2016: 147).

ABD'nin BM Büyükelçisi Stevenson'un 27 Ekim günü Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Küba müzakerelerinde Türkiye konusunun pazarlığa dahil edilmesine dair bir sakınca daha gündeme getirilmişti. Türkiye'deki üs ve silah sistemleri yalnızca bu ülkenin değil NATO'nun savunma yapısı için önemliydi ve buradaki tesislerin kaldırılmasına dair karar için NATO ortakları ile uzun müzakereler gerçekleştirilmesi gerekmekteydi. Türkiye'deki üsler hakkında atılacak bir adım Avrupa'daki güç dengesini değiştirebilirdi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 262-263). Aynı gün Başkan Kennedy yakınındakilere Sovyetlerin Türkiye'deki üsleri konu etmesinin bir çıkmaz yarattığından bahsetmiştir. Küba'ya askeri müdahale durumunda destek bulmakta zorluk çekeceklerini öngören Başkan Kennedy, Türkiye konusunda neden pazarlık yapmadıklarının sorgulanacağını düşünmekteydi. Ancak söz konusu füzelerin geri çekilmesine dair önerinin Türklerden gelmesinin daha sağlıklı olacağını söyleyen Kennedy, Türklerin tehlikelerden haberdar edilmesi gerektiğini de eklemiştir (Uslu, 2016: 148-149).

Tüm bunlar olurken 27 Ekim 1962 günü bir U-2'nin Küba'da düşürülmesi ve pilotunun öldürülmesi krizin yeni tetikleyicisi olmuştu. Rudy Anderson isimli bir pilotun kontrol ettiği U-2 uçağı 72.000 feet yükseklikte uçuş

gerçekleştirirken vurulmuştur. Faaliyetin gerçekleştiği bölgedeki füze bataryasının komutanı Yarbay Ivan Gerchenko tarafından verilen emirle U-2'nin düşürülmesinin Kruşçev'in ABD ile çözüm üzerine müzakere yaptığı sırada yaşanması Sovyet askeri yetkilileri arasında dahi tartışmalara sebep olmuştur. (Pocock, 2005: 1774-1777). Robert Kennedy bu hadise üzerine derhal Büyükelçi Dobrynin ile görüşür. Başsavcı Kennedy'e göre U-2 uçuşları yapılmamış olsaydı ABD çok yakınındaki tehditten bihaber olacaktı. Kruşçev ve Küba yönetiminin açıklamaları ile yetinilseydi balistik füzelerin ABD'ye bu kadar yakın bir noktada konuşlandırıldığı öğrenilemeyecekti. Görüşmede Kruşçev'in Türkiye önerisi gündeme gelmiş, Robert Kennedy bu husustaki kararın NATO'ya ait olduğunu açıklamıştır. Bu sebeple söz konusu kararın alınması zor hatta imkansız görülmekteydi (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 270-271).

Milli Güvenlik Kurulu'nun yürütme komitesinin sekizinci toplantısı Türkiye hakkında önemli bir kanaate varıldığını göstermekteydi. Küba'daki Sovyet silahlarının çekilmesi halinde Türkiye'deki Jüpiterlerin kaldırılması görüşü artık benimsenmiştir. Geriye kalan tek mesele konunun NATO müttefiklerine, en önemlisi Türkiye'ye nasıl yansıtılacağıydı. Başkan NATO ile ilgili sorunların Ruslarla görüşülmesi için Küba'daki Sovyet silah sistemleri hakkında somut bir adım atılmasını ön şart olarak görüyordu. ABD yönetimi artık Küba'da sınırlı bir hava hareketi ihtimalini masadan kaldırmış, bu durumda ya ada işgal edilecek, yada uzlaşma sağlanacaktı. İşgalin olası sonuçlarından birisi de SSCB'nin Türkiye'ye saldırmasıydı. Türkiye'nin füzelerin çekilmesi hakkındaki karara ikna edilmesi ABD yönetimi açısından oldukça zor görünüyordu. Yine de füzelerin buradan çıkarılmayarak işin savaşa gitmesi halinde Türkiye'nin savunulması için Karadeniz'deki SSCB filosuna saldırılması bir ihtimal olarak masadaydı. Savunma Bakanı McNamara Türkiye'ye yönelik bir saldırı ihtimalinin azaltılmasına dair çözüm üzerinde duruyordu. Neticede Türkiye'deki füzelerden vazgeçilebileceği ve yerlerine Polaris denizaltılarının ikame edilmesinin mantıklı olacağı fikri ağır basmıştır (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 264-268).

Kennedy'nin 27 Ekim'de Kruşçev'e gönderdiği mektupta doğrudan Türkiye adını kullanmasa da "ABD geriliminin azaltılması ve silahlanma yarışının durdurulmasıyla yakından ilgilenmektedir; mektubunuz NATO ve Varşova Pakti'ni etkileyen bir yumuşamayı görüşmeye hazır olduğunuzu gösteriyorsa, müttefiklerimizle her türlü yararlı öneriyi değerlendirmeye hazırız." ifadesi ile Avrupa'daki NATO unsurlarına dair bir pazarlığın kapısını aralamıştı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 269).

Milli Güvenlik Kurulu İcra Komitesi Berlin-NATO Alt Komitesi'nin dördüncü toplantısında konu tartışılmış, Türkiye'deki füzelerin Ruslarla tartışılması hususuna olumlu yaklaşım gösterilmemiştir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 260-262). Hemen hemen aynı sırada SSCB Politbürosu da kriz içinde Türkiye'nin rolünü görüşmüştü. Politbüro'ya göre Türkiye ve Pakistan'daki ABD üslerinin kapatılmasını sağlamak bir başarı ölçütü olarak benimsenmiştir (Qasımlı, 2013: 45).

27 Ekim günü en uzun mesai Türkiye'deki 15 Jüpiter füzesi hakkında alınacak karara dair formül bulmak üzerine olmuştur. General Taylor aynı gün askeri yetkililerle gerçekleştirdiği toplantıda Başkan Kennedy'nin Türkiye'den füzeleri Küba sorununun çözülmesi karşılığında çekme fikrine yakın olduğunu ileri sürmüş, kendisinin de bu düşüncüyü desteklediğini beyan etmiştir. (Url-3). Başkan Kennedy yürütme kurulun toplantıları neticesinde iki aşamalı bir planın uygulanmasını öngörmüştür. Sovyetlerin Küba'daki tehlikeli unsurlarını çekmesine karşılık Türkiye'deki füzeler gizli bir uzlaşma ile çekilmesi ABD yönetiminin imajı açısından oldukça önemliydi.

Milli Güvenlik Kurulu bünyesindeki yürütme komitesinin dokuzuncu toplantısı ABD'nin Türkiye/Küba arasında füze takasındaki kararının kabul yönünde olduğunu göstermekteydi. Ancak Başkan bu karar için süreci bir gün daha uzatmış, NATO müttefikleri ile brifing toplantısı yapacak Finletter'in de Türkiye'den Jüpiterlerin çekilmesi kararını gündeme getirmemesi muhataplarının görüşlerini alması talimatı verilmiştir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 272-273).

27 Ekim günü Kruşçev, Moskova Radyosu'ndan yayınladığı mesajında ABD'nin de Küba'yı istila etmeyeceğine dair teminat vermesi şartıyla Türkiye'ye saldırmayacağına yönelik Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde teminat vermektan bahsetmiştir (Vatan, 28 Ekim 1962). Kruşçev'in bu mesajı Türkiye'de doğrudan etki uyandırmıştır. Kruşçev'in Küba'ya karşılık Türkiye'deki üslerin kaldırılması teklifi Türk basınında manşetten işlenmiştir. Dikkat çeken bir husus Kruşçev'in Türkiye hakkındaki talebine Kennedy'nin ret cevabı vermesinin de bu manşetlerde yer bulmasıydı (Ulus, 28 Ekim 1962). Türk kamuoyu hükümetin ABD'ye desteği gibi Kennedy yönetiminin de Türkiye'den taviz vermeyeceğine inandırılmaktaydı.

SSCB Savunma Bakanı Mareşal Rodion Y. Malinovsky, Küba'daki Sovyet kuvvetlerinin komutanı General Issa A. Pliyev'e füze ve uçaklarda nükleer silah kullanma yetkisinin iptal edildiğine dair bir mesaj göndermiştir. Bu mesaj

uzlaşma konusunda önemli bir işaret vermektedir. (Pehlivanoğlu, 2003: 132)

2.3. Krizin Çözüm Aşamasında Türkiye'deki ABD Füzelere Meselesi

27 Ekim 1962 gününün geç saatlerinde Castro ve SSCB Büyükelçisi Alekseyev kriz hakkında görüşme gerçekleştirmiştir. Ertesi sabah 9'da Kruşçev'in krizi bitiren mesajı Moskova radyosunda yayınlanmıştır. SSCB silah sistemlerinin Sovyet topraklarına geri getirilmesi için talimat verilmiş, hemen ardından Kennedy, Kruşçev'in mesajını yükümlülüklerin yerine getirileceğine dair bir teminat olarak benimsediğini muhatabına iletmiştir. Yine de SSCB hükümeti alarm ve savaş hazırlık düzeyinde değişiklik yapmamıştı (Pehlivanoğlu, 2003: 135).

Küba'daki Sovyet füzelerinin sökülmesine dair karar SSCB'nin BM nezdindeki Büyükelçisi Kuznetsov tarafından BM Genel Sekreteri U Thant'a 28 Ekim günü bildirilmiş, aynı gün saat 17 sıralarında Küba'daki Sovyet Birlikleri Komutanlığı tarafından 24 bölgede söküm işlemine başlanmıştır. (Pehlivanoğlu, 2003: 144, 146) Kruşçev 28 Ekim 1962 akşamı politbüro toplantısında muhataplarına krizi tırmandırmama noktasındaki görüşünü sunmuştur. Açık bir şekilde krizden "başı dik" ayrılmanın hesabını yapmaktaydı. Bununla birlikte Sovyet Dışişleri Bakanı Gromiko, Dobrynin'den Kennedy'e bir mesaj iletmesini istemiştir. Mesajda Kruşçev'in Moskova radyosundan vereceği cevabın olumlu olacağı bildirilmekteydi. Kruşçev'in kararının füzelerin kaldırılması yönünde olması bir rahatlama getirirken Başkan Kennedy eski teknoloji olarak gördüğü Jüpiterleri feda etmeye hazır olduğunu yakınındakilere tekrar deklare ediyordu. (Sümer, 2021: 482)

Kruşçev'in 28 Ekim 1962 günü Başkan Kennedy'ye gönderdiği mektup SSCB-ABD pazarlığında Türkiye'nin önemli bir yeri olduğunu göstermekteydi. SSCB lideri Kruşçev, Robert Kennedy ve Dobrynin arasındaki görüşmeye atıf yaparak Türkiye'deki ABD füze üslerinin kaldırılması hususundaki zorluğu anlayışla karşıladıklarını bildirmekteydi. Robert Kennedy, NATO Konseyi kararı ile konuşlandırılmış bu silah sistemlerinin kaldırılması için sürecin 4-5 ay kadar sürebileceğini öngörmekteydi. Bu noktada Kruşçev, ABD'nin konuyu kamuoyu önünde açık tartışmama hassasiyetini de anlayışla karşılamış, müzakerelere Türkiye'deki füze meselesinin çözülmesine dair taahhüt aldığı varsayımı ile devam edeceğini ayrıca vurgulamıştır. Çözüm yöntemi ise Robert Kennedy ve Dobrynin arasındaki görüşmelere bırakılmıştı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 VI, 1996: 189). Türkiye'deki ABD füzeleri ile ilgili Robert Kennedy ve Dobrynin görüşmesinde prensip anlaşmasına varıldığı görülmektedir. Buna karşılık ABD ne kamuoyuna ne de müttefiklerine bu hususta bir adım attığına dair bilgi vermemiştir. Sürecin devamında ABD yönetimi Türkiye'deki füzelerin teknolojik olarak çağın gerekliliklerine cevap vermediği gerekçesini kullanarak geri çekilebileceği fikrini kabul ettirmeye çalışmıştır.

29 Ekim 1962 günü Türkiye Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçisi Turgut Menemencioğlu, ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa İşleri Bürosu'ndan William R. Tyler, Avrupa İşleri Bürosu Atlantik Siyasi ve Askeri İşler Ofisi'nden Irwin M. Tobin, Avrupa İşleri Bürosu Yunanistan, Türkiye ve İran İşleri Ofisi'nden William A. Helseth katılımıyla Türkiye'deki füzeler hakkında bir toplantı yapılmıştır. Toplantı memorandumundan ABD'li yetkililerin Türkiye'deki füzeler konusunu Türk muhataplarına iletmedikleri anlaşılmaktaydı. Çünkü Büyükelçi Menemencioğlu Türkiye'deki füze üsleri konusunda Sovyetler Birliği ile herhangi bir "anlaşma" yapmayı reddetmesinden dolayı Başkan Kennedy'ye hükümetinin teşekkürlerini iletmiştir. Yine bu hususta Türkiye'nin NATO'daki daimi temsilcisine Kuzey Atlantik Konseyi'nin acilen özel bir oturum düzenlemesini talep etmesi talimatının verildiğini bildiren Menemencioğlu, Türkiye'deki füzelerin yalnızca Türkiye'nin değil tüm NATO'nun savunması için kurulduğunun altını çizmiştir. Buna karşılık Tyler, Büyükelçi'nin görüşlerine katıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Tyler, Sovyetlerle yapılan antlaşmada Türkiye'ye dair bir husus olmadığı konusunda garanti vermek istemiştir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 296-297).

Dobrynin 29 Ekim'de Robert Kennedy'ye anlaşma şartlarına haiz bir mektup göndermiştir. Mektupta Türkiye konusunun da işlenmesi Robert Kennedy'yi rahatsız etmişti. İkilinin ertesi gün yüz yüze görüşmesinde R. Kennedy muhatabına Türkiye meselesinin yazılı bir metinde geçmemesi gerektiğini açıkça anlatmış, Türkiye'deki füzelerin çekilmesi hususunda yazılı bir antlaşma yapılamayacağını söylemiştir. (Pehlivanoğlu, 2003: 148-149).

Birleşik Devletler'in BM Daimi Temsilcisi Stevenson, 30 Ekim'de SSCB'nin BM nezdindeki Büyükelçisi Kuznetsov ile bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmede Kuznetsov Küba'daki füzelerin sökülüp kaldırılacağını teyit ederek muhatabına güvence vermiştir. Söküm işleminin iki ya da üç hafta sürmesi öngörülmekteydi. Bu görüşmenin ana konusu silahsızlanma tartışmalarının yapıp yapılamayacağı üzerineydi. Ayrıca Küba kararına karşılık SSCB'ye birtakım garantiler verildiği de anlaşılmaktaydı. Stevenson'un bu husustaki "ABD'yi tehdit eden Küba'daki üslerini kaldırdıkları gibi Sovyetler Birliği'ni tehdit eden üslerimizin de kaldırılmasına birkaç kez değindi." ifadesinin doğrudan Türkiye'yi ilgilendirdiği görülmektedir (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 306-307).

Kruşçev tarafından 30 Ekim'de Kennedy'ye gönderilen mesajda karşılıklı tavizlerle krizin önlendiğinden bahsetmekteydi. Yine bu mesajda silahsızlanma için müzakere vurgusu da dikkat çekmişti. Mesajda sökülen silahların SSCB'ye dönüşü için karantinanın kaldırılmasından, Almanya krizine ve Çin meselesine, ikili ilişkilerdeki pek çok soruna yer veren Kruşçev tarafların saldırganlıktan uzaklaşmalarına üstü kapalı vurgular yapmaktaydı. Bu noktada SSCB'ye Küba kararını verdiren ABD tavizlerinin neler olduğu net değildi. Mektupta Guantanamo meselesinin bir tavsiye olarak geçmesi tavizlerin arasında bunun yer almadığını gösterirken Türkiye'deki üs ve füzelerden bahsedilmemesi bir belirsizlik yaratmaktaydı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 309-317). Bu durum R. Kennedy-Dobrynin görüşmesinde varılan prensip antlaşmasına uygun olarak Kruşçev'in Kennedy'yi zor durumda bırakacak şekilde Türkiye meselesini kamuoyuna açmaması olarak yorumlanabilirdi.

31 Ekim'deki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Castro'nun Küba'da denetim prosedürüne onay vermemesi tartışılmış ve karantinanın devam ettirilmesi yönünde fikir birliğine varılmıştı (Foreign Relations of the United States (FRUS) 1961-1963 XI, 1996: 320-322). Küba'daki duruma paralel olarak Sovyetlerin Türkiye tezleri de tartışılmaktaydı. Türkiye'de resmi ziyarette bulunan Muhammet Rıza Pehlevi'yi uğurlaması sırasında basına demeç veren Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Türkiye'deki üsleri hem bir tehlike hem de bir garanti olarak nitelmiştir. Tehlike olmasının sebebi herhangi bir sıcak çatışma durumunda Türk topraklarının hedef olmasıydı. Erkin'in anlattığına göre Türkiye'deki üsler SSCB'nin askeri varlığına karşılık NATO kararı ile kurulmuştu. Sovyetlerin Türkiye'deki NATO üslerinin kaldırılmasına dair talebine karşılık Feridun Cemal Erkin, Varşova Paktı'nın Türk topraklarını tehdit eden üslerinin kaldırılmasıyla mümkün olabileceği cevabını vermiştir (Hürriyet, 1 Kasım 1962). Mütekabiliyet esasını hatırlatan bu önerinin iki taraf için de hayata geçmesinin mümkün olmadığı görülmekteydi.

Uzlaşmanın ardından Birleşik Devletler, Küba'daki durumu yakından takip etmiş 1962 Kasım'ının başında ABD Savunma Bakanlığı'nca Küba'daki füze sistemlerinin sökülmeğe başlandığı açıklanmıştı (Hürriyet, 3 Kasım 1962).

Kriz 21 Kasım 1962 tarihinde ABD'nin ablukayı kaldırması, Varşova Paktı üyelerinin askeri tedbirleri kaldırmaları üzerine sona ermiştir (Pehlivanoğlu, 2003: 164). Her ne kadar kriz Kasım 1962'de son bulmuş gibi görünse de ABD-Sovyet pazarlığının önemli unsurlarından Türkiye'deki füzelerin durumu henüz netleşmemiştir. ABD'li yetkililer Türkiye'ye güvenlik konusunda yeterince güvence verinceye kadar bu durum sürüncemede kalmıştır. Nihayetinde Türk hükümeti Jüpiterlerin yerine Polaris denizaltılarının görevlendirilmesi ve F-104 uçaklarının verilmesi taahhüdü ile ikna edilmiştir. Amerikan Askeri Yardım Kurulu Başkanı Orgeneral Wood, ABD Kongre'sine hitabında Türk hükümetini ikna ederken eskimiş Jüpiter sistemlerinin bakım masrafı yerine Türk tarafına hiçbir masrafı olmayacak Polarislerin ikamesinin daha mantıklı olacağını açıkladıklarını anlatmıştı (Sander, 2016: 297-298).

Sonuç

Küba'daki kriz Türk-Amerikan askeri ittifakı ve güvenlik ilişkileri açısından çok yönlü değerlendirilebilecek örnek bir olaydı. Literatürdeki çalışmalarda yer alan Küba Krizi hakkındaki genel değerlendirmeler ABD'nin ulusal güvenliğini kırmızı çizgi olarak benimseyerek NATO ve Türkiye'yi birer pazarlık kozu gibi kullandığı yönündeydi. Hatta bazı çalışmalar kriz neticesinde Türkiye'den füzelerin çekilme kararını neredeyse "ihanet" kavramı ile yorumlayacak kadar ileri gitmişti. Ancak sürecin tamamı okunduğunda birbirini tamamlayan olgular söz konusuydu. Ne ABD yönetimi Türkiye'yi feda etmişti, ne de savaşa girmek pahasına Türkiye'ye bir değer atfetmişti.

Kriz tüm süreci ve arka planı ile incelendiğinde şu çıkarımlara ulaşılmıştır:

- Eisenhower döneminden Kennedy dönemine geçişte ABD güvenlik politikasında değişikliğe gitmiştir.
- John F. Kennedy görevinin henüz başında yaptırdığı inceleme neticesinde Türkiye'deki 15 Jüpiter füzelerinin verimli olmadığını tespit etmişti. Bunların yerine Polaris füzelerinin ikamesi tavsiye edilecekti.
- Füzeler kurulduğu ülkeyi doğrudan hedef haline getirmekteydi. Buna karşılık kontrolünün ABD'li komutana ait olması nedeniyle Türk Ordusu'nun istediği anda kullanımına açık değildi. Bu durum hem Türkiye'yi bir hedef haline getirmekte hem de topraklarındaki füze sistemi ile mukabele etmesini engellemekteydi.
- SSCB yönetimi Türkiye ve Küba'yı denk göstermeye çalışmaktaydı. Savunmasını önemli ölçüde SSCB'ye teslim eden Küba sistematik olarak Sovyet yörüngesinde bir devletti. Diğer taraftan Türkiye Cumhuriyeti, Birleşik Devletler ile bir ittifak hukuku içerisinde iletişimini sürdürmekteydi.

- Sovyet yönetimi uzlaşmaya vardığında kendisine ait silah sistemlerini adadan çekerken Küba yönetiminin onayına ihtiyaç duymamıştı. Ancak Türkiye’de antlaşmalarla statüsü belirlenmiş silah sistemleri yine Türk hükümetinin onayı ile geri çekilebilmişti.

Kriz boyunca yaşananlar, görüşmeler, pazarlıklar göstermektedir ki asıl taraflar kendi kamuoyları ve müttefiklerinden tepki görmekten çekinmekteydiler. Aynı zamanda çıkabilecek olası bir savaşta destek almak zorunda olduklarının da farkındaydılar. Bununla birlikte nükleer başlıkların kullanılmasının yaratacağı felaketin de bilincindeydiler. Bu hadise soğuk savaş boyunca nükleer çatışmanın en yakın hissedildiği olay olarak anılsa da ABD ve SSCB’nin doğrudan bir çatışmadan ne kadar çekindiği de ortadaydı.

John F. Kennedy yaptırdığı incelemeler neticesinde yararlı olmadığına karar verdiği Jüpiter füze sistemini Türkiye’den çekme konusunda ilk girişimlerinden istediği neticeyi alamamıştı. Kriz sırasında da bu silah sistemlerini pazarlık malzemesi yapmaktan çekinmemişti. Ancak Başkan Kennedy, müzakerelerde Jüpiter kartını kullandıklarının Türk hükümeti tarafından duyulmasını istememiştir. Bu çalışmanın amacı ABD yönetiminin güvenlik politikaları bağlamında Türkiye’yi konumlandığı yerin anlatılmasıdır. John F. Kennedy, Küba’daki krizi Jüpiterler konusunda daha önce aldıkları kararı uygulayabilmek için fırsat olarak görmüştü. Yine de bunu yaparken Türkiye’de yaratacağı politik, askeri ve psikolojik etkilerini önemsedikleri görülmekteydi. Neticede Türkiye, ABD’nin Avrupa güvenlik stratejisinde önemli bir noktada olmaya devam etmiştir.

Kaynaklar

- A. Öner Pehlivanoğlu, *Küba Krizi ve Nükleer Savaş Eşiğinde Türkiye*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2003.
- Barton J. Bernstein, "The Cuban Missile Crisis: Trading the Jupiters in Turkey", *Political Science Quarterly*, Spring, 1980, Vol. 95, No. 1 (Spring, 1980), s. 97-125.
- Chris Pocock, *50 Years of the U-2 The Complete Illustrated History of the "Dragon Lady"*, A Schiffer Military History Book, China 2005.
- "Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union Presidium Protocol 62", October 27, 1962, Wilson Center Digital Archive, RGANI, F. 3, Op. 16, D. 947, L. 43-44. Translated and edited by Mark Kramer, with assistance from Timothy Naftali. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/115085> (Erişim Tarihi: 21.08.2023).
- CIA Documents on the Cuban Missile Crisis 1962, Mary S. Auliffe (ed.), CIA History Staff, Washington 1992.
- Cumhuriyet, (1962, 24 Ekim), "Bakanlar kurulu aralıksız bir şekilde toplantı halinde idi".
- Cumhuriyet, (1962, 26 Ekim), "Gençlik ve partiler Küba olayı karşısında Hükümetin tutumunu destekliyorlar".
- Cumhuriyet, (1962, 27 Ekim), "Çankaya'da dün de Küba olayı ile ilgili toplantı yapıldı".
- Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume XI, Cuban Missile Crisis and Aftermath*, United States Government Printing Office, Washington 1996.
- Foreign Relations of the United States (FRUS), 1961-1963, Volume VI, Kennedy-Khrushchev Exchanges*, United States Government Printing Office, Washington 1996.
- Gültekin Sümer, *Soğuk Savaş Tarihi*, Doruk Yayınları, (y.y) 2021.
- <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/cuba-cuban-missile-crisis/2022-10-27/cuban-missile-crisis-60-most-dangerous-day>, (Erişim Tarihi: 21.08.2023).
- <https://nsarchive.gwu.edu/document/29153-oct-14-first-u-2-photographs-soviet-missiles-cuba-1962> (Erişim Tarihi: 22.08.2023).
- Hürriyet (1962, 1 Kasım), "Türkiye, Rusya'dan Garanti İstiyor".
- Hürriyet (1962, 3 Kasım), "Küba'daki Rus Füze tesisleri hızla sökülüyor".
- "Kennedy and Cuba: Operation Mongoose", John Prados and Arturo Jimenez-Bacardi (ed.), <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/cuba/2019-10-03/kennedy-cuba-operation-mongoose> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- McGhee, George, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu*, çev. Belkis Çorakçı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992.
- Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 2. Cilt 1960-1973*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2020.
- Michael Kerrigan, *Hiç Gerçekleşmemiş Soğuk Savaş Planları*, çev. Mehtap Gün Ayrıl, Vadi Yayınları, İstanbul 2022.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*
- Musa Qasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.
- Nasuh Uslu, *Çatlak İttifak 1947'den Günümüze Türk-Amerikan İlişkileri*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2016.
- Onur Öymen, *Silahsız Savaş Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri 1947-1964*, İmge Kitabevi, Ankara 2016.
- Sönmezoğlu, Faruk, *Soğuk Savaş Döneminde Türk Dış Politikası 1945-1991*, Der Yayınları, İstanbul 2016.
- The New York Times. (1961, 4 January), "Bossi to Represent U.S."
- The New York Times. (1961, 4 January), "Regime is Scored".
- Ulus (1962, 28 Ekim), "Kruşçev'in Kübadan çekilme şartı Türkiyedeki füzelerin kaldırılması".

Ulus, (1962, 5 Ekim), "Küba'ya mal götüren gemilere Amerikan limanları kapatılacak".

United Nations General Assembly Fifteenth Session Official Records

Vatan (1962, 26 Ekim), "Hükümet Gürsel ve Ulay'ın katıldığı bir toplantı yaptı".

Vatan (1962, 28 Ekim), "Türkiye ve B.Milletler Önünde teminat vermeğe hazırız".

Vatan, (1962, 12 Ekim), "Küba'ya bir çıkarma denemesi daha yapıldı".

Vatan, (1962, 23 Ekim), "Küba, silahlı abluka altında".

Vatan, (1962, 24 Ekim), "Ordular hazırol'da".

Vatan, (1962, 25 Ekim), "Hükümet olayları izliyor".

Vatan, (1962, 3 Ekim), "Amerika Küba'ya karşı askeri harekat için Latin Amerikanın rızasını almaya çalışıyor".

Vatan, (1962, 5 Ekim), "Amerika ambargo şartını ağırlaştırdı".

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -



Babanzâde Ahmet Naim'in Milliyetçilik Eleştirisi: İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet Özelinde Bir İnceleme

Babanzade Ahmet Naim's Criticism of Nationalism: An Analysis in the Context of İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet

Tanju
TOKA



Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi,
Felsefe Bölümü, Erzurum-Türkiye
E-mail: tanju.toka@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 29.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 28.5.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Tanju TOKA
tanju.toka@erzurum.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Toka, T. (2023). Babanzâde Ahmet Naim'in Milliyetçilik Eleştirisi: *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* Özelinde Bir İnceleme. *ETÜT Dergisi*, 8, 46-58.
Bu çalışma, 19-21 Ekim 2023 tarihleri düzenlenen "II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: 100. Yılında Cumhuriyet" adlı bilimsel etkinlikte "Cumhuriyet Dönemi Ulusalcılık İdeolojisi ve Babanzâde Ahmed Naim'in "İslâm'da Dava-i Kavmiyyet" Eseri" başlığıyla gerçekleştirilen poster bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesini merkeze alarak Babanzâde Ahmet Naim'in milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirilerini tespit etmek ve bu makalenin Cumhuriyet dönemi Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgiyi ortaya koymaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için ilk olarak kendilik bilinci temelinde milliyetçilik ideolojisinin kavramsal zemini tartışılacaktır; sonrasında, Babanzâde'nin milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirileri serimlenecektir. Son olarak, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgi ve bu ilginin oluşmasını sağlayan nedenler tartışılacaktır. Böylece Cumhuriyet öncesi dönemde ortaya çıkan milliyetçilik tartışmalarının *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi özelinde incelenmesi, çalışmanın odağını ve sınırlarını oluşturmaktadır. Bu makale milliyetçilik eleştirilerini merkeze alan Babanzâde'nin diğer çalışmalarına kıyasla daha sistematik ve kapsamlı olması, İslâm'da milliyetçiliğin yasaklandığı iddiasını net bir şekilde savunması ve bunu dini argümanlarla desteklemesi nedeniyle seçilmiştir. Ayrıca bu çalışmayla geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'in erken dönemine geçiş sürecindeki milliyetçilik tartışmalarını, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi üzerinden inceleyerek, İslâmiyet ve milliyetçilik görüşleri arasındaki tartışmalara mütevazî bir katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kendilik bilinci, Milliyetçilik, İslâm, Türkçülük, Babanzâde Ahmet Naim

Abstract

The primary aim of this study is to identify Babanzade Ahmet Naim's criticisms of the ideology of nationalism, focusing on his article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, and to demonstrate the attention this article received in the Turkish publishing world during the Republican era. To achieve this aim, the conceptual framework of the ideology of nationalism will first be discussed based on self-consciousness. Subsequently, Babanzade's criticisms of the ideology of nationalism will be expounded upon. Finally, the interest in the Turkish publishing world during the Republican era and the reasons behind this interest will be examined. Thus, the examination of nationalism debates that emerged before the Republic, specifically through the lens of the article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, delineates the focus and boundaries of the study. This article is chosen due to its more systematic and comprehensive approach compared to Babanzade's other works focusing on nationalist critiques, their clear advocacy of the prohibition of nationalism in Islam, and their support of this stance with religious arguments. Additionally, this study aims to modestly contribute to the debates on nationalism during the transition from the late Ottoman period to the early Republic by examining them through the article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* and to offer a humble contribution to the discussions between Islam and nationalistic perspectives.

Keywords: Self-awareness, Nationalism, Turkism, Islam, Babanzâde Ahmet Naim

Giriş

Çağdaş dönem Türk düşüncesinde *kimlik bilinci*, insan olmanın temel şartları arasında zikredilmektedir; çünkü birey ve toplumları birbirinden ayıran başat özellikler burada oluşmaktadır. Kimlik bilincinin oluşmasıyla birlikte ortaya çıkan *kendini bilmek* ise bireyi ve toplumu oluşturan değerlerin, kurumların ve geleneklerin tanınmasını gerekli kılmaktadır. Bu durum, *kendini bilmek*liğin aslında akıl/felsefe ve tarih alanlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. *Kendini bilmek* ya da *kendilik bilinci* üç farklı aşamada gerçekleşmektedir; ilk aşaması a) köken ve varlık amacıyla ilintilidir. İkinci aşama ise b) toplumsal değer, kurum ve geleneklerin tanınması ölçüsünde oluşan toplumsal bilinçtir. c) Bireyin kendisini ve toplumunu tanıması üçüncü ve son aşamayı ortaya çıkarmaktadır, ki bu da insanlık hakkında genel bir çerçevenin kurulmasıdır (Bıçak, 2019: 17-19; Bıçak, Mart/2014: 19).

Bu anlatıya göre, bireyin *kendilik bilinci* yine bireyde başlayıp insanlığın ne olduğuna dair genel kanunun oluşmasında son bulmaktadır. Böylece *kendilik bilinci*, neredeyse insanı bütün boyutlarıyla kuşatan bir açıklama denemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak *kendilik bilinci* yalnızca insanın varoluşunun kökenini, sürecini ve geleceğini temel alarak kurulmamaktadır, bunun yanı sıra toplum, inanç, iktisat ve siyasete ilişkin aidiyet duygusu temelinde de inşa edilmektedir. Böyle bir açıklama modelinde birey, kendisi ile ötekisi arasındaki farkları ortaya koyduğu gibi ait olduğu değerler sistemini yüceltme eğiliminde de bulunmaktadır (Bıçak, 2019: 14).

Kendilik bilinci temelinde ortaya çıkan bu tablo, siyaset düşüncesinde *milliyetçilik* şeklinde tanımlanmaktadır; bu da belli bir kimlik bilinci etrafında oluşturulan ideolojik yapılarıdır. Siyaset düşüncesi tarihinde ortaya çıkan bu ideolojik yapılar, XIX. yüzyıldan bu yana, yani Tanrı inayetine dayanan kutsal hanedanların egemenlik alanlarının yok edilmeye başlandığı dönemden itibaren yaygınlık kazanarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir ve öyle görünüyor ki modernitenin bir parçası olarak uzun bir süre daha var olacaktır. Çünkü modernitenin yarattığı egemen devlet anlayışı, milliyetçi bir bilincin oluşması için gerekli şartları sağlamıştır ve sağlamaya devam etmektedir (Alakel, 2011: 4-6).

Yeni değer ve düşünce sistemlerinin toplumsal yapıya uygulanması devlet kurumu tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede bireyler arasında milliyetçi bir bilincin ya da milliyet kimliğinin inşa edilmesi ise yine devleti oluşturan kurumların bu düşünce doğrultusunda yapılanmasıyla mümkün olmaktadır (Bıçak, 2005: 56). Başka bir anlatımla, milliyetçilik ideolojisinin uygulanması, devlet kurumlarında yapılan devrimlerle gerçekleşmektedir. Devletin milliyetçi bir bilinçle toplumu yeniden ihya çabası ya da yeni bir ulusal kimlik yaratma çabası, *ulus-devleti* yaratmaktadır. Bu doğrultuda bir siyasi teşkilatlanma biçimi olarak karşımıza çıkan ulus-devleti, milliyetçilik düşüncesinin sistemli bir şekilde devlet ve dolayısıyla topluma uygulanması şeklinde yorumlamak mümkündür.

Ulus-devlet anlayışı temelinde oluşan bu tablo göz önünde bulundurulduğunda Cumhuriyet'in ilk döneminde devletin başat etkinliğinin, milliyetçilik ideolojisinin uygulanması sürecinde ortaya çıktığı gözlemlenecektir.¹ Bu

¹ Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir mirasçısı olarak kurulmuştur; buradan yalnızca devleti oluşturan kurumsal yapıyı değil, aynı zamanda düşünce dünyasını da tevarüs etmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk döneminde benimsenen milliyetçilik ideolojisini, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan politik tecrübelerden ve tarihsel deneyimlerden ayrı düşünmek mümkün değildir; çünkü önceki dönemden önemli izler taşımaktadır (Tol Göktürk, 2008: 103-104). Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'sinin erken döneminde görülen yeni bir *ulus anlayışını inşa etme süreci*, yalnızca siyasi bir tercih olmanın ötesinde, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan tarihsel deneyimlerle ilintilidir ve bu böylece tarihsel bir bağlamı da içermektedir. Ancak Cumhuriyet'in ilk döneminden itibaren her ne kadar modern ulus-devlet anlayışına uygun bir Türk milliyetçiliği ideolojisi yerleştirme gayreti bulursa da Cumhuriyet'in egemenlik alanı olan Anadolu'nun etnik ve kültürel çeşitliliğinin iç içe geçmiş hâli, bu dönemde bir gerçeklik olarak kabul edilmekteydi. Daha sarıh bir ifadeyle, Cumhuriyet döneminde Anadolu'ya modern ulus-devlet anlayışına uygun bir Türk milliyetçiliği ideolojisini yerleştirme çabaları olmasa rağmen, bilhassa ilk dönemde Anadolu'nun etnik ve kültürel çeşitliliği göz ardı edilmemekteydi. Bu durum sınırlı da olsa Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde de var olmaya devam etti. Fakat bu husustaki en önemli ve belki de tek fark, bu çeşitliliğin Cumhuriyet'in çizdiği sınırlara uygun olarak sürdürülmesidir (Kara, 2018: 194). Ayrıca genç Cumhuriyet'in ulusal kimlik temelinde kurumsallaşması söz konusu iç dinamiklerin yanı sıra, dönemin genel siyaset düşüncesine hâkim olan milliyetçilik ideolojisinin de önemli bir etkisi olmuştur. Diğer bir anlatımla Cumhuriyet'in erken döneminde, Avrupa ülkelerinde siyaset sahnesini belirleyen ulus-devlet anlayışının, özellikle İtalya ve Almanya gibi ülkelerdeki etkisi, modern milliyetçilik ideolojisinin benimsenmesinde rol oynamıştır. Bununla birlikte iç dinamikler bağlamında, milliyetçilik ideolojisinin Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından benimsenmesi ve yaşanan çöküşün ardından milliyetçiliğin yeni bir diriliş veya kurtuluş yolu olarak kabul edilmesi de vurgulanmalıdır. Buna göre, İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sırasında milliyetçilik ideolojisi, devlet kurumunun yeniden inşası için tek çare olarak görülmekteydi. Çünkü her ne kadar İmparatorluk sınırları kadar olmasa da yeni kurulan Cumhuriyet'in sınırlarında kalan Anadolu coğrafyası da tarih boyunca birçok etnik kimliği ve kültürü barındırmaktaydı. Osmanlı'nın bu noktadaki çeşitliliğinin yarattığı sorunlardan *ders çıkaran* Cumhuriyet'in kurucu kadroları, aynı durumun yeniden yaşanmaması için keskin bir şekilde "tek tipleşme/ulusallaşma" yoluna gittiler. Böylece

etkinlik alanı en çok devletin öngördüğü ölçülerde toplumun ulusal kimliğini dil, kültür ve tarih alanlarında ortaklığa sahip olan homojen bir toplum oluşturulması fikrinde yoğunlaşmaktadır. Bu durumun, Cumhuriyet'i kuran kurucu kadrolarla ve toplumsal psikolojiyle ya da motivasyonu doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilerleyen süreçte Cumhuriyet rejimine ve onun yarattığı milliyetçilik ideolojisine yapılan itirazlar, Anadolu nüfusunun çoğunluğundan ziyade, dinî gerekçelerden hareket eden bazı sınırlı gruplardan ya da merkezin dışında kalan etnik kimliklerden kaynaklanmaktadır (Alakel, 2011: 14).

Cumhuriyet döneminde yapılan yapısal reformlar, devletin yeni bir toplum yaratmaya yönelik ihtiyacını ya da inancını göstermektedir. Bunun teorik temellerini Ziya Gökalp'in düşüncesinde görmek mümkündür. Gökalp, dönemin siyaset düşüncesinin, imparatorluklarda gözlemlenen çok uluslu bir yapıyı değil, tek ulus temelinde oluşan bir yönetim biçimini gerekli gördüğünü belirtmektedir. Bunu "millet mefkuresi" olarak ifade eden Gökalp, devletin bu düşünce temelinde yönetilmemesi durumunda varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığına işaret etmektedir (Gökalp, 1976: 3-4).

Cumhuriyet'in kurucu kadroları Gökalp'in "*millet mefkuresi*" şeklinde kavramsallaştırdığı ulusal kimlik temelinde yeni toplumun inşa edilmesi fikrini önemli ölçüde takip etmişlerdir. Ancak bu noktada aşılması gereken önemli bir husus vardı ki o da Osmanlı'dan gelen etkiyle birlikte İslâm'ın toplumu önemli ölçüde kuşattığı meselesidir. Nitekim bu durum, Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirisi için en önemli hareket noktası olacaktır. İslâm'ın oluşturduğu ümmet bilincinin yerleşik olduğu bir yapıda, ulusal kimlik temelinde yeni bir toplumun yaratılması mümkün değildi; çünkü İslâm'ın ulus üstü bir yapıda bütün insanlar arasında ortaklığı sağlaması, genç Cumhuriyet'te ulusal kimliğin oluşmasına zarar veremekteydi. Başka bir ifadeyle, İslâmiyet'in ümmet anlayışı, milliyetçiliğin oluşturduğu *sınır* anlayışını aşmaktaydı. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk döneminden itibaren kozmopolit bir imparatorluktan modern bir ulus-devleti yaratmak için dinin kamusal alanın dışına çıkarılmasına gayret edildi. Ancak bunun tedrici olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır; çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinden ani ve keskin bir kopuş yaşanmamıştır. Buna karşın Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında Türklüğün çok net bir şekilde vurgulanmasıyla devlet ve toplumsal yapı artık dinî değil, İslâm öncesi Türk tarihi temelinde açıklanmaya başlandı (Alkan, 2004: 236). Bu durum, yeni inşa edilen ulus-devletin temel hareket noktasının dinî değil, ulusal düşünce olduğunu açıkça göstermektedir. Bu sistemde yer alsa bile dinin temel görevi, Türk kültürüne içkin olan bir unsur olarak toplumu oluşturan bireyler arasında ulusal bilinci sağlayabilmek olmalıdır (Alakel, 2011: 14). Nitekim kurucu kadro, Gökalp'in, "*muâsır bir İslâm Türklüğü*" nün (Gökalp, 1976: 12) inşa edilmesi fikrini bu doğrultuda uygulamışlardır. Ayrıca ortaya çıkan bu yapıyla dinin toplumsal etkisini göz önünde bulundurarak milliyetçilik ideolojisine uygun ve onun kontrolünde olan dinî kurumlar da oluşturuldu. Seküler bir milliyetçi çizginin benimsenmesi doğrultusunda yeni kurulan devletin yapısında çeşitli devrimler gerçekleştirildi. Bunlar arasında, saltanatın ve halifeliğin kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, dinî mahkemeler ve tarikatların kapatılması ve en nihayetinde İsviçre Medeni Kanu'nun kabul edilmesi gibi değişimler zikredilebilir. Böylece kamusal alandan uzaklaştırılan dinin yeri, benimsenen milliyetçilik ideolojisiyle dolduruldu (Alakel, 2011: 14).

Bu çerçevede Mardin, Cumhuriyet'in ilk döneminde milliyetçilik temelinde oluşan *kendilik bilinci* için 1930'lu yıllara kadar birleştirici bir odak noktasının olmadığını düşünmektedir. Ona göre, bunun en önemli nedeni "*Cumhuriyet ideolojisinin tarihsel yönünün*" eksik olmasıdır; işte Türk Tarih Tezi, bu yöndeki eksikliğin giderilmesi için yapılan çalışmaların bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Mardin, 1990: 204). Böylece Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk milliyetçiliğinin tarihsel köken bağlamında temel odak noktası, İslâm öncesi Türk tarihi olacaktır ve Türk milliyetçiliği bu ortak *paydada* birleştirilecektir.

Bu bağlamda ulus-devlet anlayışının önemli bir kavramı olan *paydaşlık*² öne çıkmaktadır. Bu paydaşlık dil, kültür

Anadolu'nun etnik çeşitliliği, Türk kimliğine uygun olarak yeniden tanımlandı (Aktar, 2008: 78).

² Cumhuriyet Türkiye'sinde Türk kimliği temelinde siyaset alanının yeniden inşası neticesinde toplumun önemli bir kesimi için *paydaşlık* temelinde duygusal bir tatminin oluşmasını sağladı. Özellikle saltanat ve hilafetin kaldırılmasından sonra egemenlik alanı, ulus-devlet anlayışına göre oluşturulan *vatanlaşık* tanımına uygun olarak, Türk kimliğinin vurgulandığı bir yapı tarafından doldurulması bu *paydaşlık*ın en önemli araçlarından birisi olarak kabul edilebilir. Böylece Cumhuriyet Türkiye'siyle birlikte Anadolu'da Türklük kimliğinin hâkimiyeti daha da güçlendi (Hülür-Akça, 2007: 327-328). Bunun yanı sıra, Tanzimat dönemiyle başlayan gelenekselci-modern ikircik yapı, Cumhuriyet reformlarıyla birlikte Türk kimliği merkezinde oluşturulan modern ulus-devlet ideolojisiyle ortadan kaldırılmış oldu. Ayrıca bu yeni durumun fikrî meşruiyetinin sağlanması için Cumhuriyet'in aydınları tarafından dil, kültür ve tarih alanına ilişkin çeşitli teorik açıklamaların geliştirilmesini zorunlu kıldı; çünkü her siyasal iktidarda yaşanan keskin değişimler neticesinde oluşan yeni durum, çeşitli araçlarla meşrulaştırılma ihtiyacı hissetmektedir (Alkan, 2004: 73-74).

ve tarih alanlarını kapsamaktadır ve ulusu oluşturan bütün bireyler bunlardan çeşitli ölçülerde pay almışlardır ki bu da ortak kimlik bilincinin oluşmasını sağlamaktadır. Ulusu oluşturan bireylerin diğer uluslar karşısındaki dayanışma duygusunu sergilemeleri ya da bu duygu durumunda bulunmalarının beklenilmesi, bireyler arasında kurulan *paydaşlıktan* kaynaklanmaktadır. Ulus-devletteki “ulusal dil”, “ulusal kültür” ya da “ulusal tarih” ilkeleri temelinde kurulan *paydaşlık* düşüncesini ise *sınır* kavramı tamamlamaktadır. *Sınır*, yalnızca ulus-devletin egemenlik alanının dışında bulunan toplumlarla olan farklılığı ortaya koymamakta, aynı zaman egemenlik sahası içerisinde kalan ve temel alınan etnik kimliğin dışındaki diğer kimlikleri de ayırtmaktadır. Bu ayırtırma bilhassa egemenlik sahasındaki farklılıkların ulusal birlik içerisinde erimesini ve ulusal birlikteliğin oluşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla ulus-devlet ideolojisinde öncelikle kurucu milli kimliği oluşturan bireyler arasında ortaklığın oluşturulması hedeflenirken, bunun tamamlanması ise öteki kimliklerle olan farkların belirtilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Diğer bir anlatımla, ulus-devlet ideolojisinde içerdekilerin ya da merkezdekilerin kendi aralarındaki ortaklığı, *dışarıdakilerle* olan farklılıklara göre kurulmaktadır; çünkü ortak amaç, hissiyat ve düşünceler ulusu oluşturan ve onu bir arada tutan en önemli unsurlardır.

Bu anlayış ve kavramsal çerçeve temelinde yapılan bu çalışmanın temel amacı, Babanzâde Ahmet Naim’in *İslâm’da Da’vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makalesi özelinde dinî motivasyonla milliyetçiliğe yöneltilen eleştirileri tespit etmek ve bu makalenin Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde milliyetçilik eleştirileri temelinde gelişen literatürdeki konumu, Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgi merkezinde tartışmaktır. Böylece geç Osmanlı’dan erken Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde ortaya çıkan milliyetçilik tartışmalarının, *İslâm’da Da’vâ-yı Kavmiyyet* makalesi bağlamında incelenmesi, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın sınırları, özellikle bu makalede geliştirilen argümanlarla belirlenmiştir.

Babanzâde, *İslâm’da Da’vâ-yı Kavmiyyet*’te doğrudan *milliyetçilik* kavramını kullanmamış; bunun yerine, *milliyetçilik* kavramının içerdiği anlamı ifade etmek için *kavmiyetçilik*, *asabiyet* ve *Frenk hastalığı* gibi çeşitli terimleri tercih etmiştir. Bu terimler arasında özellikle *kavmiyetçilik/da’vâ-yı kavmiyyet* ve *asabiyet* öne çıkmaktadır. *Frenk hastalığı* ifadesi ise doğrudan değer bağımlı bir biçimde kullanılarak milliyetçiliğin İslâm dünyasına özgü olmayan, dışarıdan gelmiş ve olumsuz bir etkiye sahip bir kavram olduğunu belirtmektedir. Babanzâde, *asabiyet* kavramını büyük ölçüde ırkçılık anlamında kullanarak, bu kavramın insanlar arasındaki etnik ayrımcılığı ve çatışmayı körüklediğini, bu nedenle Müslümanlar arasında olması gereken birlikteliğin oluşmasını engellediğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede Babanzâde, “*asabiyet-i kavmiyye*” olarak ifade ettiği ırkçılığın “onbeş yirmi senelik” bir geçmişinin olmasına rağmen “memleketin hayât ve memât mesailin”e dönüştüğünü ifade etmektedir (Naim, 1914: 112). *Kavmiyetçilik/da’vâ-yı kavmiyyet* terimini ise milliyetçilik anlamını karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu çerçevede Babanzâde’nin eleştirdiği milliyetçilik ya da onun tabiriyle *Kavmiyetçilik/da’vâ-yı kavmiyyet* anlayışı, toplumu oluşturan bireylerde, mensup oldukları toplumun kendine özgü değerleri ve kimliği doğrultusunda bir kendilik bilincinin oluşmasını ve bu bilinç temelinde diğer toplumlara karşı bir üstünlük iddiası ya da düşmanlık duygusu beslenmesini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim millî kimliğe dayalı toplumsal ve siyasî düşüncelerin İslâm diniyle bağdaşmadığını ve Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği ortadan kaldırdığını belirtmektedir.

Çalışmada *İslâm’da Da’vâ-yı Kavmiyyet*’in merkeze alınmasının nedeni, aynı odak noktaya sahip dönemin diğer eserlerinden çok daha hacimli olmasının yanı sıra, İslâm’da milliyetçiliğin yasaklandığını kesin ifadelerle savunulması ve bu düşüncenin dinî argümanlarla gerekçelendirilmesidir. Makalenin bu iddiası, geç dönem Osmanlı’dan erken dönem Cumhuriyet’e doğru devam eden İslâmiyet ile milliyetçilik arasındaki ilişki hakkındaki tartışmalar için önemli bir zemin teşkil etmesini sağlamıştır. Öyle ki bu tartışma çeşitli dönemlerde, bilhassa çok-partili dönemden itibaren, dozu zaman içinde değişse bile çağdaş döneme kadar güncelliğini koruyarak devam etmiştir. Çalışma, çağdaş dönem Türk düşüncesinde bu derecede güncelliğini koruyan İslâmiyet-milliyetçilik tartışmalarının çıkış noktasına işaret ederek, Babanzâde Ahmet Naim’in *İslâm’da Da’vâ-yı Kavmiyyet* makalesi özelinde, alan yazınına mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Nasihat Temelinde Milliyetçilik Eleştirisi

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa’nın birçok milletlerden meydana geldiğinin ve bunların birbirinden farklı özelliklere sahip olduğunun kabul edilmesi temelinde milliyetçilik anlayışının geliştiği bir dönem olmuştur. Kültürel farklılık temelinde oluşan bu milliyetçilik, süreç içerisinde, siyasal milliyetçiliğe doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm ise ilerleyen süreçte egemen devletlerin sınırlarının yeniden çizilmesine doğrudan bir etki yaratacaktır (Mardin, 1990:186-187).

Avrupa siyaset düşüncesinde gerçekleşen bu dönüşüm, her ne kadar Avrupa’ya kıyasla çok daha geç bir tarihte

Türk aydınları arasında karşılık bulsa da Osmanlı siyaset ve düşünce dünyasını etkileyip dönüştürmüştür. Bu çerçevede Osmanlı düşünce dünyasında Türkçülük bağlamında milliyetçilik tartışmaları ilk olarak II. Meşrutiyet döneminde Süleymân Nafiz ile Ahmet Ağaoğlu arasında gerçekleşmiştir. Bununla bağlantılı olarak gerçekleşen ikinci önemli tartışma ise Babanzâde Ahmet Naim tarafından başlatılmıştır. Süleyman Nafiz'in bilhassa *Cengiz Hastalığı* makalesinde Türkçüler özelinde yoğunlaşan milliyetçilik eleştirisi, Babanzâde'nin bilhassa *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinde din temelindeki eleştirileri için önemli bir hareket zemini oluşturmuştur.

Babanzâde, bu ideolojinin eleştirisini odağına alan *Arap İttihâd Kulübü*, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*, *Hadîs-i Şerîf ve İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı dört makale kaleme almıştır. Bu makalelerde dile getirilen eleştiriler, büyük ölçüde dinî bir temelden hareketle yapılmıştır. Bu çerçevede milliyetçiliği benimseyen insanları, dinî terminolojiyi çağrıştıracak şekilde, "cühelâ-yı kavim" şeklinde nitelendirmektedir (Naim, 1912: 65). Öyle anlaşılıyor ki o, Osmanlı'nın yaklaşan yıkılışını engellemenin en önemli ve belki de tek yolunun İslâm temelinde bir birlikliğin kurulmasına inanmaktadır. Dolayısıyla onun temel kaygısı, dağılmakta olan İmparatorluğun İslâm temelinde yeni bir ittifadın oluşturulması suretiyle engellenmesidir. Farklı bir ifadeyle Babanzâde, siyasal bir gerçekliği dinî bir zeminde değiştirilebileceğini düşünmektedir. Nitekim söz konusu makalelerde büyük ölçüde ayet ve hadislerle desteklenen dinsel bir üslup kullanılmaya gayret edilse de hedef noktanın siyasal parçalanmanın engellenmesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Babanzâde bu doğrultuda kaleme aldığı bir makalesinde bunu dinî bir görev bilinciyle yaptığını ifade etmektedir (Naim, 1914: 112).

Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirisi, yalnızca belirli bir etnik kimliğe yönelik değildir. O, Osmanlı coğrafyasında bu ideolojiyi benimseyen her türlü kesimi eleştirmiştir. Ancak İslâmiyet'in ilk muhatabı ve İslâm medeniyetinin kurucu unsurlarından birisinin Araplar olması sebebiyle Arap milliyetçilerini, Osmanlı'da hâkim milletin Türkler olmasından dolayı ise Türk milliyetçilerini bu anlamda daha çok hedef almıştır.³ Osmanlı'yı oluşturan diğer milletlere kıyasla Arap ve Türk milliyetçilerinin daha çok eleştirilmesinin nedeni, bu iki millet arasında milliyetçiliğin yayılması durumunda Osmanlı'nın bir arada tutulmasının mümkün olmayacağı kaygısıdır. Bu kaygı temelinde Babanzâde, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı coğrafyasında Müslüman tebaa arasında yaygınlık kazanan milliyetçi düşünceye karşı ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ağustos 1908 yılında *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz* başlıklı makale kaleme almıştır. Bu makalede Arap İttihâd Kulübü'nün kurulmasından dolayı duyduğu rahatsızlığı merkeze alan Babanzâde, bu oluşumun "ne kadar halis, ne kadar hüsn-i niyete mukârin olursa olsun" isminde "Arap" ifadesinin bulunmasının "cihet-i camia-i İslâmiyeden" çerçevesinde doğru olmadığını ifade etmektedir (Naim, 2018a: 343-344). Onun bu derecedeki hassasiyetinin en önemli gerekçesi, İmparatorluğu oluşturan bütün unsurların, dinî aidiyet fark etmeksizin, Osmanlılık fikri altında bir arada tutulmasına verebileceği muhtemel zarardır. Bu çerçevede Babanzâde'nin Araplara nasihatinin, "şikâk u nifakta, şakk-ı âsa-yı ittifakta haiz-i sebkat olmak seyyiesinden sakınınız (Ayrılık ve anlaşmazlığa neden olmaktan, birlik ve beraberliği bozmaktan özenle kaçınınız)" şeklinde olduğu görülmektedir (Naim, 2018a: 345).

Babanzâde bu nasihatini, el-Hucurât suresinde yer alan "Müminler ancak kardeşler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız." ayeti temelinde gerekçelendirmektedir (Kur'an'ı Kerim, el-Hucurât: 10). Ona göre bu dinî zemine sahip olmalarına rağmen Müslümanlar arasında milliyetçiliğin yaygınlık kazanmasının en önemli nedeni, "bu hükmetler, bu ulvî makâsıd-ı şer'îye birtakım âmâl ü menâfîe" den uzaklaşmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, Müslümanlar arasındaki milliyetçi fikirlerin yaygınlık kazanmasının en önemli sebebi, ümmet bilicini oluşturan dinî düşünceden uzaklaşmalarıdır. Bu bağlamda milliyetçilik ideolojisinin yol açtığı sorunlardan kurtulmanın başat yolu, bu dinî bilincin yeniden Müslümanlara kazandırılması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum, Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirilerinin neden dinî zeminde geliştiğini ve çözüm yollarının yine neden dinî alanda arandığını da açıklamaktadır.

Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz makalesi yayımlandıktan biraz sonra Arap İttihâd Kulübü mensuplarından olan Mehmet Emin Bey, Babanzâde'nin bu makalesinde dile getirdiği söz konusu iddialara yönelik bir makale yayımlamıştır. Bu cevabî yazıda Mehmet Emin Bey, Arapların uğradıkları çeşitli hakaretleri belirttikten sonra, diğer milletlerin de kendi isimleriyle dernekler kurduğunu ancak bu anlamda bir tepkiyle karşılaşmadıklarını belirtmektedir (Hansu, 2007: 140). Babanzâde, hem Mehmet Emin Bey'in bu cevabı hem de Efrâd-ı Araptan İsa

³ Babanzâde, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te her ne kadar esas olarak Türk milliyetçilerini hedef alsada Arap milliyetçilerinin yanı sıra Kürt milliyetçilerini de eleştirmiştir. Bu bağlamda Babanzâde, mensubu olduğu kavmindeki milliyetçi hareketlere de aynı derece olumsuz yaklaşmıştır. Ancak Babanzâde'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, o dönemde Kürtler arasında Türkler ve Araplar kadar güçlü bir milliyetçi hareket henüz mevcut değildir. Babanzâde bunu olumlu bir durum olarak değerlendirmekte ve şunları ifade etmektedir: "Kürd ihvânımız ise -anladığıma göre- henüz bu hastalıkla musâb olmamışlardır. Ve fîmâ-ba'd da musâb olmamalarını Cenâb-ı Hakk'tan niyâz ederim (Naim, 1914: 113).

imzasıyla aldığı bir mektup üzerine Eylül 1908 yılında *Arap İttihâd Kulübü* başlıklı başka bir makale daha yazmıştır. Bu makalede göze çarpan ilk unsur, Babanzâde'nin üslubunda yaşanan değişimdir; burada çok daha sert bir üslupla kendisine yönelik yapılan eleştirilere cevap vermektedir. Bunun yanı sıra Babanzâde, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz* makalesindeki eleştirilerinin tam anlamıyla anlaşılmadığını düşünmektedir ve bu nedenle bunlara yönelik bir izahatla başlamaktadır. Bu çerçevede Arap lafzına yönelik açıklamaları dikkat çekmektedir ve önceki makalesinde buna yönelik yaptığı eleştirileri sürdüren Babanzâde, Cem'iyetü'l-İhâî'l-Arabiyyi'l-Osmanî'nin yerine Cem'iyetü'l-İhâî'l-Osmanî ismini önermektedir (Naim, 2018b: 349).

Arap İttihâd Kulübü'nde Babanzâde, Arap ile İslâm tabirlerinin birbirinden ayıramadığını hatta Arap denilince ilk olarak Müslümanların anlaşıldığını ifade etmektedir (Naim, 2018b: 347). Ayrıca "Araplık" veya "Türklük" şeklinde ortaya çıkan milliyetçi fikirlerin "İslâmiyet" fikrinden bağımsız olamayacağını düşünmektedir. Farklı bir anlatımla, Arap veya Türk kimliği üzerinde yapılan milliyetçiliğin İslâm dinine uygun olmadığı gibi bu iki milletin birbirinden ayrı olamayacağını savunan Babanzâde, "Türkün Arapsız, Arapın da Türksüz" yaşayamayacağını belirtmektedir (Naim, 2018b: 348).⁴

Babanzâde'nin, milliyetçiliğin eleştirisini odağına aldığı üçüncü makalesi ise 26 Eylül 1912 yılında Sebülürreşâd'ın 212. sayısında yayımlanmıştır ve *Hadîs-i Şerîf* başlığını taşımaktadır; farklı bir yerde bu makalenin temel amacının "Türkçülere karşı açılan dindârâne mücadele" (Naim, 1914: 112) olduğunu belirtecektir. Esas itibarıyla *Hadîs-i Şerîf* makalesi, İslâmiyet'te milliyetçiliğin kesin bir şekilde yasaklandığını çeşitli hadislerle açıklamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda makaleye, "Asabiyet da'vâsına kalkışan, onu tervîc ve teşvîk eden bizden değildir. Asabiyet üzerine kitâle girişen de bizden değildir. Kezâlik asabiyet da'vâsı üzerine ölen de bizden değildir" hadisiyle başlayan Babanzâde, bir Müslümanın kendi milletinin saadetini tüm Müslümanların saadetinin önüne geçirmesi durumunda, bu hadise göre ona Müslüman demenin bile doğru olamayacağını ifade etmektedir (Naim, 1912: 65). Dolayısıyla milliyetçi bir siyaset görüşünün benimsenmesi durumunda, Peygamberî yoldan ayrılmanın gerçekleşeceğine işaret edilmektedir. Böylece milliyetçiliği benimseyen insanların İslâmiyet dairesinin dışına çıkartılarak, İslâm ve milliyetçilik arasında bir seçim yapmaları istenilmiştir. Bu çerçevede Babanzâde (Naim, 1912: 66) İslâm'da milliyetçiliğin yeri olmadığını "Dîn-i İslâm'ın işte bunun kadar buğzettiği, bundan ziyâde nefret ettiği şey yoktur" sözleriyle dile getirmektedir. Onun bu sözleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalacak milliyetçi düşüncenin tedrici olarak dinî alandan uzaklaşmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca milliyetçi ideoloji ile İslâm arasında gerçekleşen bu uzaklaşma, dönemin siyaset düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gelişmedir; çünkü bu dönemde milliyetçilik ideolojisi büyük ölçüde sekülerleşme eğilimindeydi (Keskintaş, 2020: 151).

2. İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet: Sertleşen Eleştiri Üslubu

Osmanlı'nın son döneminde milliyetçilik ideolojisinin, İslâmî görüşleriyle temayüz etmiş aydınlardan uzaklaşmasının en önemli izlerini Babanzâde'nin 1914 yılında Sebülürreşâd'ın 293. sayısında yayımlanan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makalesinde görmek mümkündür. Bu makale, yukarıda muhtevaları hakkında bilgi verilen mezkûr makalelerle birlikte aynı amaca hizmet etmektedir. Ancak burada Türk milliyetçileri özelinde yapılan milliyetçilik eleştirisinin daha sistematik bir yapı oluşturması nedeniyle diğerlerinden farklılaşmaktadır. Babanzâde'nin anlatımıyla *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin İslâm Mecmuası'nda yayımlanan *İslâm ve Terakki* başlıklı makalesinde İslâm'da milliyetçiliğin olmadığını savunması ve Nüzhet Sabit'in Takib ve Tenkid mecmuasında yayımlanan bir makalesinde bu iddiaya yönelik çeşitli sorular sorması üzerine kaleme alınmıştır.⁵ Dolayısıyla ilk bakışta makalenin Nüzhet Sabit'i muhatap aldığı anlaşılmaktadır ki Babanzâde makalenin hemen başına "Ta'kîb ve Tenfiz Mecmûası Sâhibi Nüzhet Sâbit Beyefendi'ye" şeklinde bir not düşmüştür. Ancak makalenin muhteviyatı, asıl muhatabın Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi Türkçü isimler olduğunu göstermektedir; çünkü bu dönemde Türkçülük ile İslamcılık görüşlerini benimseyen isimler arasında

⁴ Bu çerçevede her ne kadar farklı görüşleri benimsemiş olsalar da Babanzâde ile Ağaoğlu'nun, Araplar ile Türklerin birbirinden ayrılmayacağı görüşünde uzlaştıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ağaoğlu (Ağaoğlu, 2014a: 282) şunları ifade etmektedir: "Binaenaleyh Türkçüler İslâmiyet taraftarıdır, İslâmiyet'in itilâsına çalışmakla mükelleftirler. Zirâ İslâmiyet haricinde, Türklüğü tasavvur bile edemiyorlar! Araplığa gelince, Türkçülerin mezheb-i siyâsî ve içtimâilerince Arap-Türk uhuvvet-i İslâmiye ve Osmâniyesini tesîs eylemek, birinci vazifedir. Zirâ Türkçülerce Arap Türk'süz ve Türk Arap'sız yaşayamaz! Binaenaleyh Türkçülük Türkleri Araplardan ayırmak için değil, iki kavmi inkîşâf, terakkî ve teâlî ettirerek yekdiğerine şûûrlu bir sûrette metîn ve husûsî esâslar üzerine yaklaştırmayı kendisine bir emel, bir gâye olarak tayîn etmiştir."

⁵ Bu bağlamda Babanzâde (Naim, 1914: 112), Nüzhet Sabit'in şu dört sorusunu aktarmaktadır: "İddiâ-yı kavmiyyet ne derecede memnû'dur? Ve hangi sûreti memnû'dur? "Ben Arabım ve benden daha Arabı yoktur" diye bir hadîs-i şerîf vardır deniliyor. Bu hadîs-i şerîfden eğer mevzû' değilse maksûd nedir? "Türkçe yahud Çince konuşan bir müslüman Türküm, Çinliyim demekle iddiâ-yı kavmiyyet etmiş olacak mı? Yoksa maksad-ı aslî diğer kavmiyyet ve milliyetleri zelîl görmemek midir?"

devam eden canlı ve bereketli bir tartışma zemini bulunmaktaydı (Kara, 2014: 42).

Babanzâde'nin milliyetçi ideolojiyi odağına alan diğer makalelerinde kullandığı üslubun *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te dramatik olarak sertleştiği gözlemlenmektedir. Nitekim makalenin başlığı bunu açık bir şekilde göstermektedir. Üslupta karşılaşılan bu değişikliğin temel nedenlerinden birisi, makalenin kaleme alındığı dönemde, yani I. Balkan savaşı sonrası Osmanlı düşünce dünyasında İslâm ve ittihad-ı İslâm'ın yerini milliyet ve milliyet ülküsünün almaya başlamasıdır (Keskintaş, 2020: 150-151). Böylesi bir ortamda Babanzâde'nin söz konusu makalelerinden farklı olarak burada milliyetçiliği politik bir meseleden ziyade, dinî bir sorun olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ancak politik mesele olan milliyetçilik ideolojisi, bir problem olarak dinî alana dahil edilmekte ve bu zeminden hareketle değerlendirilmektedir; öyle ki artık ona göre bu ideoloji yalnızca devletin değil, aynı zamanda İslâm dünyasının geleceğini tehdit eder hale gelmiştir (Naim, 1914: 112).

Babanzâde'nin *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, II. Meşrutiyet döneminde yükselişe geçen milliyetçi düşünceye yönelik bir itiraz olarak kaleme alınmasına karşın etki alanı Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır. İlk bakışta bu makalenin temel odak noktasının, İslâmî bir zeminden hareketle milliyetçilik ideolojisinin eleştirisi olduğu anlaşılabilir. Ancak öyle görünüyor ki Babanzâde, bunun ötesinde, bu ideolojiye kaynaklık eden modernizmi de şiddetle eleştirmektedir. Dolayısıyla Babanzâde, İslâm dininde milliyetçiliğin yeri olmadığını, bu ideolojiye kaynaklık eden düşünce dünyasını eleştirerek göstermektedir. Milliyetçilik temelinde yapılan bu eleştirilere kaynaklık eden en önemli unsurlardan birisi de İslâm felsefe-bilim geleneğinin çizdiği paradigmaya olan bağlılığıdır. Nitekim Babanzâde, Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet'in İslâm felsefe-bilim geleneğinin son temsilcisi olarak tanımlanmaktadır (Aslan, 2022: 326). Bu anlayış zemininde bulunan Babanzâde kadim paradigmayı sürdürerek, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'e, Müslümanlar arasındaki birlikteliğin ihvân/kardeşlik temelinde kurulduğu vurgusuyla başlamakta ve milliyetçiliğin Müslümanlar arasında -bilhassa II. Meşrutiyet'ten itibaren- yaygınlık kazanmasını modernleşmeyle ilişkilendirmektedir. Babanzâde'ye göre, Avrupa dünyası milliyetçilik ideolojisini önemli bir "ilerleme" adımı olarak görmekte ve bu düşünceyi benimseyen Osmanlı aydınları da aynı kanaati taşımaktadır. Ancak Babanzâde bu konuda farklı düşünmekte ve milliyetçi ideolojiyi "Frenk hastalığı" olarak nitelendirmektedir. (Naim, 1914: 112).

Bu makalede milliyetçilik eleştirisi bağlamında Babanzâde'nin esas hedef kitlesi kesin olarak Türk milliyetçileridir. Muhafazatçıların seçiminde, Osmanlı'yı oluşturan milletler arasında Türklerin merkezde olmaları belirleyici olmuştur; çünkü onun temel kaygısı, Türkler arasında bu ideolojinin yükselmesi durumunda Osmanlı toplumunu bir arada tutmanın artık mümkün olamayacağı meselesidir. Babanzâde bu ideolojinin taraftarlarını en büyük ortak payda olarak gördüğünü din temelinde geliştirdiği argümanlarla ikna etmeyi amaçlamaktadır. Onun bu tutumunun temel nedeni, ittihad-ı İslâm'ın ancak Türkler tarafından korunabileceğine yönelik inancıdır. Öyle ki bunun gerçekleşmesi için İslâm toplumunu oluşturan diğer milletlerin Türklere yardım etmelerinin, dinî bir vacibe olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Naim, 1914: 114).⁶

Babanzâde, Türk milliyetçilerini a) Halis Türkçü ve b) Türkçü İslâmcı olarak iki temel kategoriye ayırmaktadır.⁷ Bu çerçevede o, Halis Türkçülerin, İslâm dininin yarattığı toplumsal yapıdan ayrı olarak yeni bir millet yaratma hevesinde olduklarını ifade etmektedir (Naim, 1914: 113).⁸ Babanzâde'nin sözünü ettiği bu kişilerin, Turancılar olduğu anlaşılmaktadır ki o, bu kişilerin "tatlı bir hayal" içerisinde olduğunu belirterek aslında Türkçülüğün

⁶ Babanzâde, Müslüman toplumunu oluşturan milletler arasında Türklerin yanı sıra, Araplara da özel bir konum vermektedir. Buna göre, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*'de Araplara hürmeti "bir vazife-i mukaddese-i diniye" şeklinde ifade etmektedir (Naim, 2018a: 343). Benzer bir tutum *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te de sürdürülmektedir. Bu makalenin son kısmında Müslümanların neden Arapları sevmeleri gerektiği görüşünü aktardığı hadislerle desteklemektedir (Naim, 1914: 115). Babanzâde'nin bu tutumu, Müslüman toplumu içerisinde sahip oldukları belirleyici konumlarından dolayı -İslâm'ın milliyetçiliği reddetmesine rağmen- Türklerin ve Arapların bütünüyle görmeyen gelinemeceğini ve diğer milletlere nazaran ayrıcalıklı bir konumda yer aldıklarını göstermektedir. Bu tutum milliyetçilik olarak anlaşılmalıdır; çünkü Babanzâde'nin Türklerle ve Araplara yönelik bu ayrıcalıklı yaklaşımının temelinde, İslâm medeniyetinin teşekkülüne yaptıkları katkılar yatmaktadır. Ayrıca Babanzâde'nin bu yaklaşımı herhangi bir milliyetçi duygudan değil, samimi bir Müslüman olarak bu milletlere duyduğu saygıdan kaynaklanmaktadır.

⁷ Babanzâde (Naim, 1914: 115), *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te her ne kadar düşünce akımları için *Türkçü*, *İslâmcı* ve *Türkçü İslâmcı* kavramlarını kullansa da bunların doğru bir adlandırma olmadığını düşünmektedir. Bu çerçevede rahatsızlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu "cı" edâtının "Türk" ile "İslâm" kelimelerine iltihâki ne kadar fenâ oluyor! Ben burada bir ma'nâ-yı tasannu' istişmâm ediyorum. Bu nisbeti kendilerine şîâr edinenler bence yanlış isim intihâb etmişler. Zîrâ Türk, Arab olan kimse Türkçü, Arabcı olamaz. O kısaca Türktür, Arabdır. "İslâmcı"nın da müslüman demek olmadığı lûgat-i Türkiyye ile ednâ mümâresesi olanlarca ma'lûmdur."

⁸ Babanzâde'nin bu görüşü Süleymân Nafiz'in Ahmet Ağaoğlu özelinde Türkçülere yönelik yaptığı eleştirilere büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu çerçevede Süleymân Nafiz (2014: 283) Türkçülerin düşüncelerini "Yetiş, ey ulû hakanım Cengiz!" ifadesi üzerinden eleştirmektedir.

romantik temellere dayandığını iddia etmektedir. Ayrıca Babanzâde, “insâfsız” olarak tanımladığı bu düşünceye sahip kişiler ile fikrî bir tartışmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan asgari bir ortaklığın dahi bulunmadığını açık bir şekilde dile getirerek, görüşlerini dikkate almamıştır (Naim, 1914: 113-114).

Böylece *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin Türkçülüğü benimseyenler arasında esas hedef kitlenin Türkçü İslâmcılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Babanzâde bu düşünceyi savunanları temel olarak, İslâm ile milliyetçiliğin -ya da onun tabiriyle kavmiyetçiliğin- bir arada bulunamayacağı argümanı temelinde eleştirmektedir. Nitekim onların en büyük sorununu milliyetçilik ile İslâmî değerleri aynı yerde toplamaları olduğunu ifade etmektedir; çünkü Türkçülük ve İslâmcılığın oluşturduğu “çifte mefkûre” tutarlı bir düşünceyi ortaya çıkaramadığı gibi en az Halis Türkçülük kadar Osmanlı toplumunun geleceğini de tehdit etmektedir. Bu hususta o, Türkçü İslâmcılara şu şekilde seslenmektedir:

“Ey Türkçü-İslâmcı kardeşler, işte görüyorsunuz ki ne kadar hüsn-i niyetle çalışsanız taraf-ı Hak'tan nehy edilmiş yollardan nâil-i maksûd olmak mümkün değildir. Bütün hüsn-i niyetleriniz korktuğunuz netâyic-i ma'kûsenin vücûd-pezîr olmasına mâni' olamaz. Sizler hâlis Türkçüler gibi insâfsız da değilsiniz. O hâlde felâket büsbütün sarpa sarmadan geçmişi telâfi etmeyi İslâmiyet nâmına, insâniyet nâmına, hattâ bu gidişle âtisinden pek ziyâde korktuğum Türklük nâmına sizden niyâz ederim, istirahat ederim, halkı “çifte mefkûre” sâhibi etmeyiniz” (Naim, 1914: 115).

Bu pasajın devamında “çatal kazık yere girmez” sözünü aktaran Babanzâde, Türkçü İslâmcıların, Türklük ve İslâmcılık arasında bir tercih yapmak zorunda kalacağını belirtmektedir. Ona göre kurtuluş yolu, ancak İslâmcı görüşün tercih edilmesiyle mümkündür; çünkü “İslâm gâyesi Türklüğü kurtarır” (Naim, 1914: 115). Dolayısıyla onun düşünce dünyasında, ulusal ile dinî değerler bir arada bulunamaz; daha sarîh bir ifadeyle, farklı değerler üzerinde inşa edilen ulusal kimlik ile dinin tarihsel birlikteliği mümkün değildir.⁹ Babanzâde, makalenin ilerleyen kısımlarında bu düşüncesini çeşitli ayet ve hadislerle desteklemektedir.

Genelde milliyetçilik ideolojisinin eleştirisi, özelde ise Nüzhet Sabit'in sorduğu sorulara cevap olması amacıyla kaleme alınan bu makalede pek çok problem alanı bulunmaktadır. Nitekim yayımlandıktan kısa bir süre sonra Ahmet Ağaoğlu tarafından çeşitli bağlamlarda eleştirilmiştir. Ağaoğlu'nun eleştirileri, Babanzâde'nin milliyetçiliği yanlış kavradığı ve eleştirilerini yalnızca Türk milliyetçileri özelinde gerçekleştirdiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra Babanzâde'den farklı olarak Ağaoğlu, milliyetçiliğe dinî bir meşruiyet alanı sağlamaktan da geri durmamaktadır (Çelen, 2020: 35). Bu çerçevede Ağaoğlu eleştirilerini, Babanzâde'nin şu argümanları merkezinde yapmıştır:

“1. Din-i mübin-i İslâm kavmiyet cereyanlarını tasvib etmiyor, bu gibi cereyanlar onun esas ve ruhuna, ahkâm ve kavaidine muhaliftir,

2. Milliyet cereyanları muzırdır,

3. Milliyet cereyanları Müslümanlar içinde Avrupa'yı taklitten mütevellit olduğu için gayr-ı tabii ve masnûdur” (Ağaoğlu, 2014^b: 535).

Yukarıdaki argümanlara Ağaoğlu'nun yönelttiği eleştirilerin önemli bir haklılık payı bulunmakla birlikte, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te karşılaşılan en büyük eksiklik, milliyetçiliğin eleştirilmesi hususunda kavramsal bir çerçevenin oluşturulmaması ve meselenin ele alınma yöntemidir. Buna göre, Babanzâde eleştirilerini ağırlıklı olarak dinî bir terminolojiyle birlikte yine bu zeminde kalarak dile getirmektedir. Bu durum, bir siyaset ideolojisi olarak neşet eden milliyetçiliğin farklı bir düzlem tarafından eleştiriye tabi tutulmasına neden olmuştur. Böylece politik bir mesele olan milliyetçilik, dinî bir konu haline getirilmekte ve eleştiriler bu bağlamda geliştirilmektedir.

⁹ Babanzâde'nin ulusalcı değerler ile dinî değerlerin bir arada bulunamayacağı şeklindeki bu görüşünden ötürü, Darülfünûn'da görev yaptıkları sıra Yahya Kemal Beyatlı'yla bir münakaşa yaşamışlardır. Yahya Kemal, bu münakaşanın temel nedenin *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan *Bir Rüyada Gördüğümüz Eyüp* başlıklı yazısında dile getirdiği görüşler olduğunu belirtmektedir. Burada, Türk kimliği ile İslâm'ın bu semte birleştiğini vurgulayan Yahya Kemal, Türklük ve İslâmî değerlerin bir arada bulunabileceğini savunmaktadır. Yahya Kemal'in anlatımına göre, Darülfünûn'da bir ders saati arasında Ahmet Naim kendisini “İslâmiyete sizin ettiğiniz ettiğiniz zararı bu aralık kimse etmiyor. Zâten dalâlete düşmüş bu zavallı milleti dâimâ şaşırıyorsunuz... Bir zamanlar türkçülükte, şimdi de islâmiyeti efsâneler üzerine kurulmuş bir din gibi göstererek... Hâsılı bu şaşırmış halkı bir türlü şaşirtmayı icâd ediyorsunuz...” şeklindeki ifadelerle eleştirmiştir. Bu durum karşısında aynı sertlikte cevap verdiğini belirten Yahya Kemal, Ahmet Naim'in hiçbir Müslümanın kendi milletini başka bir Müslüman milletten üstün tutamayacağı görüşünü ısrarla savunduğunu belirtmektedir. Ancak Yahya Kemal bu münakaşadan on üç yıl sonra, 1934'te Vefa'da Ahmet Naim ile karşılaştığını ve Ahmet Naim'in bu münakaşadan dolayı yaşadığı üzüntüyü dile getirdiğini ifade eder. Bu durum, Ahmet Naim'in zamanla fikrini değiştirdiğini veya en azından o sert münakaşadan pişmanlık duyduğunu göstermektedir. (Beyatlı, 1986: 51-58; Özden, 2022: 24-30).

Oysa haklı olarak Ağaoğlu milliyetçiliğin dinî değil, sosyal ve siyasi bir mesele olduğunda ısrar etmektedir.

İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet'te öne çıkan bir diğer önemli sorun ise Babanzâde'nin, İslâm'da milliyetçiliğin yeri olmadığı görüşünü büyük ölçüde kendi döneminde gerçekleştirilen tartışmalar bağlamında ortaya koymasındır. Nitekim makalenin kaleme alınmasının temel gayesinin milliyetçiliğin eleştirilmesi hususunda teorik bir çerçeve sunmak yerine, yapılan tartışmaların kesin bir sonuca bağlanması olduğu anlaşılmaktadır.

3. *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet: Türkçe Yayın Dünyasının İlgisi ve Yayın Tarihi*

Ahmet Ağaoğlu'nun *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesine yaptığı tenkitlerin yanı sıra, bu makale yayımlandıktan hemen sonra dönemin diğer aydınları tarafından da ilgiyle karşılandı. Öyle ki Sebîlürreşâd'ta yayımlandıktan biraz sonra bu sefer müstakil bir risale olarak yeniden basıldı (Naim, hicri 1332). Makalenin bu denli ilgi görmesinin önemli nedenlerinden biri, giderek güçlenen milliyetçilik ideolojisine yönelik İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş Osmanlı aydınları arasında duyulan rahatsızlıktır. Makalenin yayımlanmasının ardından hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyet dönemi Türkçe yayın dünyasında gösterilen ilgiden anlaşıldığı üzere, özellikle İslâmcı aydınların milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirilerinde sıklıkla referans gösterilmeye, bir kaynak niteliği kazanmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla her ne kadar bu makale, II. Meşrutiyet döneminde yükselişe geçen milliyetçi düşünceye yönelik bir itiraz olarak kaleme alınsa da etki alanı daha öncede belirttiğimiz gibi Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır.

Ancak *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'in Cumhuriyet dönemindeki etkisi, yayımlandıktan yaklaşık yarım asır sonra görülmektedir; bunun öncesinde Türkçe yayın dünyasının kayda değer bir ilgisinin olduğunu söylemek zordur. Bu durumun önemli nedenlerinden biri, Cumhuriyet'in ilk döneminde milliyetçilik ideolojisinin eleştirilere açık olmamasıdır; özellikle Cumhuriyet'in tek-partili döneminde kabul edilen milliyetçilik hukuksal, kültürel ve ırksal unsurlarından oluşmakta ve herhangi bir alternatif görüşün oluşmasına imkân vermemektedir. Ancak çok-partili siyasal yapıya geçişle birlikte "İslâm" bu unsurlara yeni bir öge olarak katıldı. Bu durum Cumhuriyet dönemi milliyetçilik ideolojisinde önemli bir kırılmayı gerçekleştirerek eleştirel görüşlerin oluşması için gerekli zemini oluşturdu (Alkan, 2004: 235).

Bu çerçevede milliyetçilik eleştirisini merkeze alan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1963 yılında Abdullah Işıklar tarafından *İslam Irkçılığı Menetmiştir* başlığıyla yeniden neşredilmiştir (Naim, 1963). Bu yeni neşirde göze çarpan ilk unsur, makalenin isminin değiştirilmesidir. Bu değişikliğin yapılması, dönemin yayın dilindeki farklılaşmayla ilişkili olmakla birlikte, İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik taşıdıkları kaygıları belirleyici olmuştur; çünkü böyle bir isim değişikliğiyle birlikte İslâmiyet'te milliyetçiliğin yeri olmadığı görüşü çok daha açık bir şekilde belirtilmektedir. Nitekim bu kaygılar temelinde hareket ettiği anlaşılan Işıklar, makalenin bazı kısımlarını esere dahil etmediği gibi Babanzâde'yi de yalnızca Buhârî mütercimi olarak tanıtmakla yetinmiştir. Böylece önemli olan yazarın kimliği değil, metinde dile getirilen argümanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Işıkların bu neşri, İhvan Neşriyat tarafından 2005 yılında yeniden yayımlanmıştır (Naim, 2005).

İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet makalesi, 1976 yılında Mehmed Ertuğrul Düzdağ tarafından hazırlanan *Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi* başlıklı eserin içinde *İslâm'a Göre Irkçılık* başlığıyla neşredilmiştir (Düzdağ, 15-76). Bu eser, 1978 yılında MED Yayınları, 1983 yılında TÜRDAV, 1997 yılında Çağlayan Yayınları ve 2013 yılında Kapı Yayınları tarafından çeşitli baskılarla yayımlanmıştır.

Bunların yanı sıra, bu makaleye eklenen bazı açıklayıcı notlarla birlikte Ömer Lütfi Zararsız tarafından *İslâm'da Irkçılık ve Milliyetçilik: İslâm'da Dâvâyı Kavmiyyet* başlığıyla 1979 yılında İkbâl Yayınları tarafından yeniden yayımlanmış (Naim, 1979), ayrıca neşrin 1980 yılında yine aynı yayınevi tarafından ikinci baskısı da yapılmıştır.

Türkçe yayın dünyasının Babanzâde'nin söz konusu makalesine ilgisinin, 2000'li yıllardan sonra da devam ettiği görülmektedir. Buna göre, 2013 yılında Bedir Yayınevi tarafından *İslâm'da Kavmiyyetçilik Yoktur* (Naim, 2013^c) başlığıyla; yine aynı yıl Nûbihar Yayınları tarafından *İslâm'da Dava-yı Kavmiyyet* (Naim, 2013^d) ismiyle neşredilmiştir ve bu neşirler ilerleyen yıllarda farklı baskılar da yapmıştır.

Cumhuriyet dönemi yayın dünyasının *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesine yönelik bu ilgisi, Babanzâde'nin kimliği ve bu makale dışındaki diğer çalışmalarının önüne geçtiği açıkça görülmektedir. Öyle anlaşılıyor ki dinî bir zeminde ve buraya ait terminolojinin yoğun olarak kullanılarak milliyetçilik ideolojisinin eleştirilmesi, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin Cumhuriyet döneminde etkili olmasını sağlayan en temel unsurdur. Nitekim bu eleştirilerin fikrî tutarlılığına ya da kavramsal çerçeveye sahip olup olmadığı hususu görmezden gelinmiştir. Ayrıca bu durum Babanzâde'nin, İslâmcı görüşleriyle kendisini tanımlayan Cumhuriyet dönemi aydınları tarafından çeşitli dönemlerde büyük ölçüde bahsi geçen makale özelinde önemsendiğini göstermektedir. Ancak

son zamanlarda Babanzâde'nin Türkiye'de felsefenin kurumsallaşması ve Türkçe felsefe-bilim dilinin oluşturulmasındaki etkisi bağlamında yapılan akademik çalışmalar bu ilginin çeşitlendiğini göstermektedir.

Sonuç

Çalışmanın sınırları dahilinde ortaya çıktığı şekliyle bireyde başlayıp, insanlığın ne olduğuna dair genel bir çerçevenin oluşmasında son bulan *kendilik bilincini*, siyaset düşüncesi bağlamında milliyetçilik ideolojisiyle ilişkilendirmek mümkündür; çünkü bu fikir, belirlenmiş bir kimlik bilinci etrafında vücut bulmaktadır. Bu ideoloji, hanedanların egemenlik alanlarının yok edilmeye başlandığı XIX. yüzyıldan itibaren güçlenerek yaygınlık kazanmaya devam etmektedir. Öyle görünüyor ki bu durum, bilhassa egemen devlet anlayışının oluşturduğu temelde varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Modern dönemde, yeni değer ve düşünce sistemlerinin toplumsal yapıya uygulanması ise devlet kurumu aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu çerçevede milliyetçilik ideolojisinin uygulanması devleti oluşturan kurumsal yapıların bu düşünce doğrultusunda teşkilatlanmasıyla mümkün olmaktadır. Devletin milliyetçi bir bilinçle toplumu yeniden ihya çabası ya da yeni bir ulusal kimlik yaratma gayreti, ulus-devleti ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmanın temel hedefi doğrultusunda, milliyetçilik ideolojisine yönelik teorik itirazlar bağlamında Babanzâde Ahmet Naim'in görüşleri merkeze alındı. Bu çerçevede Babanzâde'nin milliyetçilik ideolojisinin eleştirisini odağına aldığı dört müstakil makalesi bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Ağustos 1908 yılında kaleme alınan *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*, Eylül 1908 yılında yayımlanan *Arap İttihâd Kulübü*, Eylül 1912 yılında Sebülürreşâd'ın 212. sayısında yer alan *Hadîs-i Şerîf* ve 1914 yılında Sebülürreşâd'ın 293. sayısında yayımlanan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makaleleridir. Bunlar arasında gerek hacim gerekse de etki alanı bakımından *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* öne çıkmaktadır. Babanzâde'nin bu makalelerde dile getirdiği temel yargı şu şekilde ifade edilebilir: Evrensel ve bütüncül bir din olarak İslâm, müminler arasında herhangi bir etnik veya ulusal ayırım gözetmeksizin birlik ve kardeşliği savunur; buna karşın milliyetçilik ise ulusal kimliği ve çıkarları ön plana çıkararak toplumsal bölünmelere yol açar. Bu nedenle milliyetçilik ya da onun ifadesiyle da'vâ-yı kavmiyyet, İslâm'ın evrensel değerlerine aykırıdır ve Müslümanların birliğini zedelemektedir.

Mezkûr makalelerine nazaran *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te daha sert bir dil ve üslubu tercih eden Babanzâde, eleştirilerini büyük ölçüde dinî terminolojiyle oluşturulan bir zeminden hareketle gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu makalenin odak noktasına Türk milliyetçilerini yerleştiren Babanzâde, bu görüşü benimseyen insanları ise Halis Türkçü ve Türkçü İslâmcı olmak üzere iki temel sınıfa ayırmaktadır. *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te Halis Türkçüler, İslâm'dan bağımsız yeni bir Türk milleti yaratma çabası içinde oldukları için sert bir şekilde eleştirilir. Ona göre bu grup, milliyetçiliği dinin önüne koyarak ümmet anlayışını zedelemekte ve İslâm'ın toplum üzerinde kurduğu birliği tehdit etmektedir. Türkçü İslâmcılar ise milliyetçilik ile İslâm'ı bir arada tutma çabasında oldukları için eleştirilir. Babanzâde bu grubun tutumunu tutarsız ve yanıltıcı bulur; çünkü milliyetçilik ile İslâm'ın değerleri ve hedefleri birbirine zıt olup, aynı anda savunulmaları mümkün değildir. Ancak bu çerçevede ikna edilmeye çalışılan kesim, Türkçü İslâmcı kişilerdir. Bu seçkin tavır, milliyetçiliğe yönelik tutumunun giderek sertleştiğini göstermektedir; çünkü artık milliyetçiliği benimseyen bütün kesimler değil, yalnızca sınırlı bir grup muhatap alınmaktadır. Bu durum *Hadîs-i Şerîf* makalesinde ortaya çıkan "*bizden değildir*" ifadesinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Buna göre İslâmî çizgiden uzaklaşan milliyetçi kitle artık farklı grup olarak değerlendirilmekte ve ikna edilmeye veya kurtarılmaya değer olarak görülmemektedir. Babanzâde'nin bu yaklaşım biçimi, milliyetçilik ile İslâm arasında keskin bir ayrışmanın olduğunu göstermektedir. Nitekim bu durum, erken Cumhuriyet dönemi tarafından da tevarüs edilecek ve milliyetçilik seküler bir zeminde varlığını sürdürecektir.

Babanzâde'nin *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin yayımlandıktan hemen sonra dönemin aydınları tarafından ilgiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim biraz sonra müstakil bir risale olarak yeniden neşredilmiş ve Türkçü ve İslâmcı görüşler arasında yeni bir tartışmanın zeminini oluşturmuştur. Bu ilginin nedenleri arasında Osmanlı'nın İslâmcı aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik duydukları rahatsızlık önemli bir yer kaplamakla birlikte, Türkçü aydınlar tarafından duyulan rahatsızlık da belirleyici olmuştur. Ayrıca bu esere yönelik ilgi II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı düşüncesinin sınırlarını aşarak Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak bu ilgi alanı kaleme alındıktan yaklaşık yarım asır sonra görülmektedir. Çalışmada da ortaya çıktığı gibi *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, 1963 yılında yeniden yayımlanmasından sonra farklı tarihlerde ve farklı yayın evleri tarafından neşredilmeye devam etmektedir. Türkçe yayın dünyasının gösterdiği bu ilgi, İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş Cumhuriyet dönemi aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik itirazlar için önemli bir kaynak görevi gördüğünü göstermektedir.

Son söz olarak, Babanzâde Ahmet Naim'in mezkûr makaleleri, milliyetçiliğin İslâm dünyasında yaygınlaşmasının

tehlikelerini vurgulayan önemli bir dinî ve felsefî eleştiriyi temsil etmektedir. Bu çalışmalarda Babanzâde, milliyetçiliği dinî temellerden yoksun, yabancı bir ideoloji olarak değerlendirir ve bu ideolojinin Müslüman toplumlar üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çeker. Ayrıca onun çalışmaları geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine kadar uzanan milliyetçilik tartışmalarına önemli katkılar sağlamakta ve dinî düşüncenin milliyetçilik karşısındaki duruşunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Babanzâde'nin bu eleştirileri, İslâm dünyasında ümmet bilincinin korunması gerektiği yönünde güçlü bir savunma olarak öne çıkmakta ve milliyetçilik ile İslâm arasındaki derin çelişkilere dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Babanzâde'nin söz konusu makaleleri, milliyetçiliğin eleştirilmesi ve ümmet bilincinin savunulması açısından bugün de önemli bir referans kaynağıdır.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, A. (2014^a). Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye. (haz.) Mehmet Kaan Çalen-Halûk Kayıç. Meşruiyetten Cumhuriyete: Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik içinde (ss. 276-282). İstanbul: Bilgeoğuz.
- Ağaoğlu, A. (2014^b). İslâm'da Dava-yı Milliyet. (haz.) İsmail Kara. Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler içinde. (c. I). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aktar, C. (2008). Osmanlı Kozmopolitizminden Avrupa Kozmopolitizmine Giden Yolda Ulus Parantezi. (ed.) Tanıl Bora. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik içinde. (ss. 77-80). (c. IV). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alakel, M. (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar. *Gazi Akademik Bakış*. (ss. 1-30). (c. V). (sy. 9).
- Alkan, M. Ö. (2004). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim. (der.) Kemal H. Karpat. (çev.) Sönmez Taner. Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si içinde. (ss. 73-242). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, S. (2022). Babanzâde Ahmed Naîm'in (1872-1934) Bilimler Sınıflandırmasında Felsefe ve Bilim'in Mahiyeti. Babanzâde Ahmed Naîm (Ailesi ve İlmi Kişiliği). (ed.) İbrahim Özcoşar-Ali Karakaş-Uğur Yiğiz-Mahsun Atsız. İstanbul: Divan Kitap. (ss. 325-343).
- Beyatlı, Y. K. (1986). Siyâsî ve Edebî Portreler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Bıçak, A. (2005). Tarih Düşüncesi IV: Tarih Metafizikleri. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bıçak, A. (2019). Tarih Felsefesi. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bıçak, A. (Mart/2014). Tarih Bilgisi. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*. (ss. 11-39). (sy. XXV).
- Çelen, M. K. (2020). Ahmet Ağaoğlu'nda İslâm ve Milliyetçilik İlişkisi. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*. (ss. 27-46). (c. II). (sy. II).
- Düzdağ, M. E. (1976). Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi. İstanbul: Cihad Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak. (haz.) İbrahim Kutluk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hansu, H. (2007). Secdede Biten Bir Ömür: Babanzâde Ahmet Naim. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hülür, H.- Akça, G. (2007). İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalçılık Söylemi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (ss. 311-335). (sy. XXII).
- Kara, İ. (2014). Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler. (c. I). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2018). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet'in Esas Meselesi Ne İdi?. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 191-215). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Keskintaş, O. (2020). II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılarının Milliyetçilik Tartışması: Babanzade Ahmet Naim Örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (ss. 143-159). (c. VIII).
- Kur'an'ı Kerim Meâli. (2011). haz. Halil Altuntaş; Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1. der. Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nafiz, S. (2014). Cengiz Hastalığı. (haz.) Mehmet Kaan Çalen-Halûk Kayıç. Meşruiyetten Cumhuriyete: Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik içinde. (ss. 283-284). İstanbul: Bilgeoğuz.
- Naim, B. A. (1912). Hadîs-i Şerîf. (yay. haz.) İskender Türe. *Sebilürreşâd*. (ss. 65-67). (c. IX). (sy. 212). İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi.

- Naim, B. A. (1914). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet. (yay. haz.) İskender Türe. *Sebülürreşâd*. (ss. 112-125). (c. XII). (sy. 293). İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi.
- Naim, B. A. (1963). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Abdullah Işıklar. İstanbul: Sönmez Matbaası.
- Naim, B. A. (1979). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Ömer Lütü Zararsız. Ankara: İkbal Yayınları.
- Naim, B. A. (2005). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Abdullah Işıklar. İstanbul: İhvan Neşriyat.
- Naim, B. A. (2013^c). İslâm'da Kavmiyetçilik Yoktur. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Naim, B. A. (2013^d). İslâm'da Dava-yı Kavmiyyet. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Naim, B. A. (2018^a). Arap İhvânımıza Bir Nasihatımız. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 343-345). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Naim, B. A. (2018^b). Arap İttihâd Kulübü. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 346-351). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Naim, B. A. (hicri 1332). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet. İstanbul: Tevsi'-i Tıbaat Matbaası.
- Özden, H. Ö. (2022). Yahya Kemal Beyatlı ve Babanzade Ahmet Naim Bey Çekişmesi. *Söğüt*. (ss. 24-30). (sy. XVIII).
- Tol Göktürk, E. D. (2008). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri, (ed.) Tanıl Bora. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik içinde. (ss. 103-116). (c. IV). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -



Türkiye'deki Müzecilik Anlayışının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi

Examination of the Understanding of Museology in Turkey From a Sociological Point of View

Fatma Saadet

GÖKÇE

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Kahramanmaraş-Türkiye
E-mail: saadettgkc@gmail.com



Geliş Tarihi/Received: 20.3.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 3.6.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Fatma Saadet GÖKÇE
saadettgkc@gmail.com

Atf /Cite this article:
Gökçe, S. F. (2023). Türkiye'deki Müzecilik Anlayışının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi. ETÜT Dergisi, 8, 59-68.

Öz

Müze, kültürel birikimleri ve değerleri bünyesinde barındıran bir yapıdır. Bu Birikimlerle birlikte bir bütünü oluşturan bu bütünün içindeki değerleri keşfeden, gün yüzüne çıkaran, incelenip sergilenmesini sağlayan toplumsal bir kurumdur. Aynı zamanda müzelerimiz, temel değerlerimiz olan savaş kahramanlıklarımızı, yurtseverliğimizi, kültür ve tarihi varlıklarımızı olan arkeolojik buluntularımızı barındırıp onları koruyup muhafaza eden ve toplum yararına sergileyip sunan mekânlardır. Bu özellikleriyle toplumun kalkınmasında önemli rol oynamaktadırlar. Günümüz yaşantısında toplumun müzelere olan ilgisi düşmektedir. Bunu en net bir şekilde müze ziyaretçi istatistikleriyle görebiliriz. Günümüzdeki müzelerin, toplumsal oluşuma faydaları değerlendirilmek üzere incelenirse de sosyolojik, eğitimsel ve ekonomik açıdan da taşıdığı değerler göz ardı edilmemelidir. Toplumdaki bireylerin müzelere bakış açısı ve ziyaret etme sebepleri değişiklik göstermektedir. Bu ziyaretlerin altında yatan nedenler düşüncelerdeki farklılıkların asıl nedenidir. Müzelerin incelenmesinde zamanla ortaya konan farklılıklar sosyologların sadece antropolojik ya da etnografik açıdan ele almaması gerektiğini müzeciliğin ayrı bir bilim olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmada Türkiye de müzeciliğin sosyolojik açıdan değerlendirilmesi, bağlamları ve tarihi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müze, Müzecilik, Sosyoloji, Toplum

Abstract

The museum is in a structure that contains cultural accumulations and values. It is a social institution that discovers the values in this whole, which together with these accumulations constitute a whole, brings them to the surface and allows them to be examined and exhibited. At the same time, our museums are places that house, protect and preserve our war heroics, patriotism, cultural and historical assets and archaeological finds, which are our basic values, and exhibit and present them for the benefit of society. In today's life, society's interest in museums is decreasing. We can see this most clearly with the museum visitor statistics. Although today's museums are examined in order to evaluate their benefits for social formation, the values they carry from a sociological, educational and economic point of view should not be ignored. The perspective of individuals in society towards museums and the reasons for visiting them vary. The underlying reasons for these visits are the main reason for the differences in thoughts. The differences revealed over time in the examination of museums have shown that museology is a separate science and should not be considered by sociologists only from an anthropological or ethnographic point of view. This study will discuss, the sociological evaluation of museology in Turkey, its contexts and history will be discussed.

Keywords: Museum, Museology, Sociology, Society

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Giriş

Birbirine bağımlı veya bağımsız pek çok bilim gibi müzecilikte pedagojik, sosyolojik ve psikolojik alanlardan karşılıklı fayda sağlamaktadır. Doğal gelişimi sonucunda amacı geçmiş dönemlerde keşfedilip gün yüzüne çıkarılan tarihi ve kültürel eserleri sergilemek olan müzeler gerçekleşen toplumsal dönüşümle yeni anlayışlar kazanmaktadır. Yaygın hale getirilmeye çalışılan bir kültür merkezi olma özelliğinin yanı sıra yaygın bir eğitim kurumuna da dönüştürülmeye çalışılır. Günümüz çağdaş müzelerinin topluma sunduğu hizmetler sadece eserleri sergileyip koleksiyonları göz önüne çıkarmak değil eğitimin gerçekleştirilmesinin beraberinde toplumun her kesiminden bireyine hitap etmeye çalışmak ve bunun yanı sıra farklı işlevlerle yararlı hale gelmeye çalışmaktır. Bundan dolayı, yeni arayışlar içinde geçmiş ile geleceği ortak noktada buluşturma girişimindedirler. Bu girişimlerin gösterildiği mekânlardan biri de müzelerdir (Erbay, 2009: 11). Dolayısıyla bu çabaların sonucunda birçok farklı alanda yararlanma imkânı elde edilmeye çalışır. Müzeler toplumdaki diğer kurumlar gibi her gün girip çıkılan veya kullanılan mekânlardan değildir. Fakat toplumun yararı için sadece ziyaret alanları olmaktan ziyade birer kültür ve eğitim merkezi haline dönüştürülmesi için gerçekleştirilen faaliyetler bu çabalardan dolayıdır.

Müzeler belirli amaçlar için ziyaret edilmekten ziyade bireylerin daha sık vakit geçirip, tercih edebileceği alanlar haline dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Çağdaş müzecilik farklı alanları kapsar. Dolayısıyla bunlar müzelere dair yeni oluşumların ortaya çıkmasını sağlar. Bunlar modernlikten çok daha fazlasıdır. Oluşan yeni durum günümüz toplumunun yaklaşımlarının yansımaları oluşturur. Bu yansıma toplumdaki ziyaretçi profillerinin belirlenmesinde etkilidir (Ertan, 2014: 107). Ortaya çıkan yansımaları geniş bir çerçevede ele aldığımızda bunlar ziyaretçilerin, ziyaretçilerin eğitim hayatlarının, derslerinin ve müzeye neden ilgi duyduklarının; çalışanlarının ve onların sosyal hayatlarının içinde bulunduğu geniş bir çerçevedir. Buradaki benzerlikler ve farklılıklar minimum düzeyde bir araya getirilmeye çalışılmalıdır. Oluşturulan birliktelik bireysel ve toplumsalda insanların müzelere ilgisini arttırmaktadır. Bu artan ilgi müzelerin de ekonomik çıkarlar doğrultusunda yeni entelektüel etkinlikler oluşturmasına neden olmaktadır. Örnek olarak ise İstanbul Modern Müzesi'ni gösterebiliriz. Buradaki amaç müzecilik faaliyet ve işlevinin dışında daha çok görsel ve işitsel öğelere hitap eden popüler kültürün bir ürünüdür. Bu tür mekânlar yeni bir müzecilik kimliğine örnek teşkil etmektedir.

Toplumsal düzeyde gerçekleştirilen değişimler müzeyle ilgili algıların yanı sıra toplumun gündelik yaşantısına uygun kafeler ve lokantalara yer verilmesine de ortam sağlamıştır. Birey yaşantısında sadece ziyaretçi olarak değil sosyalleştiği alanlar içinde kullanarak müzelerdeki değişimlerin içinde yer alır. Özünde ziyaretçilerin müzeye değil, müzelerin ziyaretçilerini müşteri potansiyeline dönüştürdüğü durumlar ortaya çıkmaktadır. Bunların içinde ziyaretlerin yanı sıra müzelerde satılan süs eşyaları, açılan kafeler ve lokantalar; yapılan turlar ve etkinlikler sosyolojinin konusuna dâhil olmaktadır (Okay, 2019: 207).

1. Türkiye’de Müzenin Tarihi

Ülkemizde gerçek anlamda müze kavramına ilişkin tarihimiz yakın bir geçmişle başlamaktadır. Müze kavramımız, koruma ve bir kurum olma üzerine oluşturulmuştur. Müzelerdeki bu kurumsallaşma iki aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Birincisi sahip olduğumuz mirası koruma ikincisi ise Batıyı yakalayıp çağdaş olma aşamasıdır. İlk müzeciliğin ilerlemesini sağlarken ikincisi bazı aksamalardan dolayı müzeciliği yavaşlatan bir etken olmuştur (Özkasım ve Ögel, 2005: 97).

Modernleşmeye yönelik faaliyetlerin hayata geçmesiyle birlikte müzeciliğin başlangıcı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıyla Osmanlı döneminde savaş ganimetlerinin toplanmasıyla gerçekleşmiştir. Modern anlamda ilk Türk müzesi olan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin temeli de bu noktada Aya İrini Kilisesiyle, İstanbul'un fethinden itibaren ve öncesinde Osmanlı'nın da kullanmaya devam ettiği böylece savaşlarda ganimet olarak ele geçirilen hazine ve mühimmatların korunduğu bir silah deposu olarak kullanılmasıyla atılmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023).

Fatih Sultan Mehmet zamanında sarayın bir bölümünün hazine dairesi haline getirilmesi, özellikle Yavuz Sultan Selim'in doğu seferinden sonra halifeliğin Osmanlılara geçmesi ile birlikte başta kutsal emanetler olmak üzere çok değerli kültür varlıklarının Osmanlı sarayına taşınması zengin bir koleksiyon oluşmasını sağlamıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Bu koleksiyonlar ve zengin Anadolu tarihi Türk Müzeciliğinin başlamasına öncülük etmiştir.

Kazı araştırmaları Türk müzeciliğini Selçuklu dönemine kadar geçmiş tarihlere dayandırmaktadır. Buradaki asıl neden bir tür korumacılık anlayışından dolayı geçmiş medeniyetlere ait kalıntıların ve bu kalıntıların

incelenmesi neticesinde restore edilen eserlerin yok olmasını engelleyerek Türk mimari eserlerine yeniden kazandırılarak kullanılmasının Türklerde ilk müzeciliğin başlangıcı olarak değerlendirilmesidir (Eyice, 1989: 5).

Müzecilik faaliyetlerinin devam ettiği 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de hazine ve ganimetlerin yanı sıra değerli eserlerin de toplanarak muhafaza edildiği günümüz arkeoloji müzelerinin temelleri atılmış bulunmaktadır. Depo olarak kullanılan cephanelik (Harbiye Ambarı) Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa tarafından düzenlenip korunmuştur. Cephanelik olarak kullanılmasından dolayı da döneminde ziyarete kapalı olan depo, sadece alınan özel izinler ile ziyaret edilebilmekteydi. Daha sonraları ise müzenin yönetimine Türk müzeciliğinin kurucusu Osman Hamdi Bey verilmiştir. Osman Bey'in kendisi ilk olarak bilimsel kazı yapan Türk arkeoloğu unvanına sahiptir (Özkasım & Ögel, 2005: 98).

Depoda (Harbiye Ambarı) toplanan eserlerin sayısının artması üzerine yeni bir yer arayışına başlanmıştır. Fakat o dönemde ülkenin içinde bulunduğu ekonomik yetersizlikler yeni bir bina yapımına uygun olmadığı için müzenin Çinili Köşk'e taşınmasına karar verilmiştir. Çinili Köşk'e taşınan müze 1880 yılında faaliyete geçmiştir. Osman Hamdi Bey, burada toplanan eserlerin korunması için Mimar Alexandre Vallaury'e planlarını çizdirerek bugünün İstanbul Arkeoloji Müzeleri olarak bilinen binasını yaptırmıştır. Bu bina, Türkiye'de müze binası olarak tasarlanan ilk binadır ve "Müze-i Hümayun" adıyla 1891 yılında ziyaretçilerini ağırlamaya başlar. Müzeye, açıldıktan kısa bir süre sonra kütüphane, laboratuvarlar ve atölye gibi kısımlar eklenir. Kazılarda bulunan yeni eserleri sergilemek amacıyla daha sonra müzeye ek binalar da yapılmıştır (Özel, 2021: 14-15).

Yine ilk müzemiz olan ve Maarif Nazırı Ahmed Vefik Paşa tarafından yeniden düzenlenip kurulan Müzey-i Hümayun, açıldığı dönemden sonra da onu takip eden Anadolu'daki pek çok müzenin kurulmasına teşvik oluşturmuştur. Örnek vermek gerekirse, 1902'de Konya'da, 1904'te Bursa'da yeni müzeler kurulmuştur. Yabancı arkeolog ve uzmanlardan yararlanılarak müze koleksiyonlarının kayıt, katalog ve sergilemeleri geliştirilmiştir. Kısacası bu dönemde müzeciliğin saklama ve depolamadan daha önemli olan koruma, kayıt tutma, düzenli sergileme faaliyeti ülkemizde hızla gelişmiştir diyebiliriz (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2023). Ayrıca bu dönemde Anadolu'nun farklı bölgelerinde Türklere ait birçok kazı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar müzeciliğin ülkemizde gelişmesine katkı sağlamışlardır. Bundan dolayı 1969 yılında Müze-i Hümayun düzenlenerek müdürlük haline getirilmiştir.

Maarif Nezaretine ait Müze-i Hümayun tarafından yürütülen müzecilik faaliyetleri, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra yine Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yürütüldü. Ancak 1971 yılında bu durum değişti ve müzelerin bağlı olduğu bakanlıklar Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı'na bağlandı (Özkasım & Ögel, 2005: 98).

Tarihi eserlerin korunması için Atatürk'ün emriyle Asar-ı Atika Nizamnamesi yürürlüğe girmiş ve eserlerin yurtdışına çıkışı yasaklanmıştır. 12 Eylül 1980 darbesinden sonra çıkarılan 1982 anayasası ile birlikte 1983 yılında 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu yürürlüğe girmiştir. Günümüzde korunan eserlerin içerisinde geniş bir yelpazeye sahip olan, Osmanlı imparatorluğunun 3 kıtaya yayılmış coğrafyasında başka milletlerin de kültürlerinden getirilip sergilenen eserler bulunmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra ise ülkemizde müze binası olarak tasarlanan ilk yapı Ankara Etnografya Müzesi (1925-1930) olmuştur. Sonrasında ise yine Atatürk'ün emriyle İstanbul'da ilk sanat müzesi olan Resim ve Heykel Müzesi açılmıştır (Kervankıran ve Eryılmaz, 2015; Resmi Gazete, 1983).

2. Türkiye'deki Müzeler

Türkiye'deki müzeler ve anıtlar farklı isimlerle gruplandırılmıştır. Bu grupların başlıkları alanlarına göre, tarihine göre, sergilenen eserlere, müzenin yapısına ve müzenin içinde bulunan eser sergilerinin maddesine göre ayrılmaktadır. Bu ayrım müze türlerinin kataloglamasını kolaylaştırmaktadır. Başlıca müze türleri Tarih ve Sanat, Arkeoloji ve Etnografya, Anıt müzeler, Askeri müzeler ve Açık Hava müzeleri gibi müzelerdir (Kervankıran, 2014: 350). Bu müzelerin yoğunluğu ve bağlı bulunduğu kuruluşlar farklılık göstermektedir. Türkiye coğrafyasında doğudan batıya doğru müze türleri ve yoğunlukları farklılık arz etmektedir. Çoğu müze Kültür ve Turizm bakanlığına bağlı iken bazılarının işletimi özel kurumlara ait olabilmektedir. İşte bu noktada müze sayısını, eser sayısını, ziyaretçi oranlarını ve bağlı buldukları kurum açısından incelemelerini TÜİK verileri üzerinden yapmaktayız.

TÜİK'in verilerine göre Türkiye genelindeki müzelerin sayısı 2020 yılı itibarıyla %5,8 artarak 494 müzeye ulaşmıştır. Buradaki müzelerden 205 tanesi Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı iken 289 tanesi ise özel müzeler içerisinde yer almaktadır. 2021 yılına gelindiğinde ise yapılan son güncellemelerle TÜİK'in verilerine göre kültürel miras ve istatistikler bu oranın %5,1 artarak 519 müzeye ulaştığını belirtmektedir. Bu müzelerin 210 tanesi Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı olanlar içinde yer alırken 309 tanesi ise özel işletmeler bünyesinde

varlığını devam ettirmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu, 2022).

Kültür ve Turizm Bakanlığımıza bağlı müzelerdeki eser sayıları ise 2019 yılından 2020 yılına %0,5 artış göstererek 3 milyon 278 bin 114 esere ulaşmıştır. Bu rakam 2022 yılı itibariyle artış göstererek 3 milyon 719 bin 409 olmuştur. Bakanlığımıza bağlı müze ve ören yerlerin ziyaretçi sayısı ise yıllar içerisinde düşüş göstermektedir. 2020 yılı verilerine baktığımızda ziyaretçi sayısının %73,6 eksilerek 9 milyon 241 bin 912'ye düştüğü görülmektedir. Müzelerin sorumluluğunda yer alan taşınmaz kültür varlıklarının sayısı 2020 yılı itibariyle %2,6 artarak 116 bin 120 ye ulaşmıştır. Müzelerin sorumluluğunda bulunan bu taşınmaz kültür varlıkları 32 bin 638 ile en fazla İstanbul'da yer alırken 7 bin 651 ile onu İzmir takip etmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2022).

Bu taşınmaz varlıkların sergilendiği arkeolojik müzeler ise Türkiye'de toplamda 19 adet müze olarak belirlenmektedir. Arkeolojik müzeler, ülkemizin farklı bölgelerinde tarihi eserlerin sergilendiği önemli kültür varlıklarıdır. Dolayısıyla arkeoloji müzeleri Türkiye'nin farklı coğrafya ve şehirlerinde yer almaktadırlar. En bilenenleri İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Muğla gibi büyük şehirlerde bulunan arkeoloji müzeleridir. Arkeoloji müzeleri çoğunlukla tarihi ve turistik bölgelerde varlıklarını sürdürmektedirler. Bu açıdan ziyaretçilere hem tarihi bilgi vermekte hem de turistik açıdan farklı kültürleri tanıma imkânı sunmaktadır. Türkiye'de en yaygın bulunan müze türümüz arkeoloji müzeleridir. Türk arkeoloji müzelerini şöyle tanımlar: "Türk arkeoloji hazinesini kapsayan, buluntuların önemini ortaya koyan, Anadolu'da yazının bulunmadığı dönemlerden bu yana geçmiş uygarlıkları içine alan binlerce yıllık Anadolu tarihini toplumun hizmetine sunan müzelerdir. " Bazı illerimizdeki bu arkeolojik müzeler etnografya müzeleri ile birleştirilmiştir. Böylece hem daha geniş bir eser yelpazesi çeşitliliğiyle ziyaretçilerine farklı duygular yaşatmış hem de farklı alanlara ait eserlerin bir araya gelmesi sağlanmıştır (Buyurgan ve Mercin, 2005: 30).

Ülkemizdeki zengin mirasın varlığını korumak için eserlere restorasyon çalışmaları yapılmaktadır. Bu yenilemeler sadece taşınır kültür varlıkları için değil ören yerlerimizdeki kültürel mirasları korumak için de yapılmaktadır. Ülkemizde Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı restore edilmiş ören yeri sayısı 268'dir. Bu ören yerlerinin içerisinde turistik açıdan daha çok tercih edilen doğal oluşumlu yapılarda bulunmaktadır. Bunların başında Denizli Hierapolis (Pamukkale) Ören yeri gelerek 2.189.526 kişi ile ziyaret edilen yapı olmaktadır. Sonrasında ise bu sıralamayı Nevşehir Zelve-Paşabağlar Ören yeri ve Nevşehir Göreme Ören yeri takip etmektedir (Türkiye Turizm Ansiklopedisi, 2020). Bu kadar geniş bir yelpazede kültürel mirasa sahip olmak ülkemiz açısından fazlasıyla değerli olmakta ve bu durum ülkemizi daha prestijli bir konuma taşımaktadır.

2.1 İstanbul Arkeoloji Müzesi

Müze binasının eski mekânlarına bakıldığında aslında başka işlevle kullanılan yapıların müzeye dönüştürülmeye çalışıldığını görürüz. Müzenin şehrin içinde yer aldığı kısım ise önemli bir konumdadır. İlk başta Topkapı Sarayı'nın bahçesinde bulunan müze daha sonra Çinili Köşke taşınsa da çok uzaklaşmamıştır. Dolayısıyla o dönemin başkenti olan İstanbul da müzenin bulunduğu yer merkezi ve stratejik bir noktada bulunmaktadır (Sade, 2005: 36-37). Burada müzeye yapılan ziyaretler ise kısıtlı ve izin alınarak gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı çağdaşı Batıyı yakalamaya çalışırken böyle bir hamle yaparak Anadolu coğrafyasında müze hareketlerinin başlangıcını gerçekleştirmiştir (Yorgancıoğlu, 2010: 2). Osman Hamdi Bey'inde çalışmalarıyla bu yapı dünyadaki sayılı müze yapıları arasında bulunabilecek niteliklere sahip olmuştur (Tataroğlu, 2018: 177).

İstanbul arkeoloji müzesi üç ana bölümden oluşmaktadır. Arkeoloji Müzesi, Eski Şark Eserleri Müzesi ve son olarak en eski bölüm Çinili Köşk Müzesi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk ve en eski müzesi olan İstanbul Arkeoloji Müzesinde, Osmanlı İmparatorluğuna ve hâkimiyeti altında bulunan topraklardan getirilen kültürel ve tarihi öneme sahip 1 milyona yakın eser bulunmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024). Türkiye'deki müzelerin tarihi başlıklı kısımda da belirtildiği gibi eserlerin toplanıp korunması maksadı Fatih Sultan Mehmet dönemine ve hatta daha eskilere uzanmaktadır. Müdürlük haline getirilip devlet kuruluşu olması ise adının 1869 yılında Müzeyi Hümayun olarak değiştirilip müze binasının yenilenmesiyle gerçekleşir. 1872 yılında Maarif Nazırı Ahmed Vefik Paşa, Müze-i Hümayuna Alman Dr. Phillip Anton Dethier'i müdür olarak atayıp müzenin tekrar aktif olmasını sağlamıştır. Dr. Dethier yaptığı çalışmalar sonucunda Aya İrini kilisesindeki mekânın yetersiz kaldığını düşünerek yeni bir binanın yapılmasını gündeme getirmiştir (Saatçi Ata, 2021: 463). Maddi çıkmazlardan dolayı yeni bir bina yapılamamış bundan dolayı da Fatih Sultan Mehmet zamanında yaptırılmış olan 'Çinili Köşk' tadilat ettirilerek 1880 yılında müzeye dönüştürülmüş ve eserler buraya nakledilmiştir. Halen de müzenin bir parçası olan Çinili Köşk 1880 yılında müzenin yeni binası olarak restore edilip ziyarete açılır.

Müzenin kompleksi içerisinde yapı olarak en eski kısım Çinili Köşktür. İçerisinde çini ve seramik eserlerin sergilendiği bölüm İstanbul'daki Osmanlı dönemine ait sivil mimari yapının en eski örnekleridir.

Eski Şark Eserleri Müzesi olarak kullanılan bina, Osman Hamdi Bey tarafından 1883 yılında Sanayi-i Nefise Mektebi yani Güzel Sanatlar Akademisi olarak inşa ettirilmiştir. Binanın mimarı Alexander Vallaury'dir. 1917 yılında akademinin Çağaloğlu'na taşınması üzerine bu bina müzeler müdürlüğüne tahsis edilmiştir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024). Arkeoloji Müze binası, döneminde kullanılan ender yapılardan olma özelliğine sahiptir. Çünkü dünya üzerinde müze olarak inşa edilmiş ender yapılardan birisidir. Müzenin girişinde bulunan Osmanlıca yazıda eski eserler müzesi yazmaktadır. Buradaki tuğra ise bizzat Sultan II. Abdülhamid' e aittir. İstanbul Arkeoloji Müzesinin dünyanın en önemli müzelerinden biri olmasındaki etkenlerden birisi de Sidon Kazısıdır. Çünkü bu kazı Osman Hamdi Bey'in başarılı bir arkeolog olmasını sağlamıştır. Sidon'da yapılan bu kazılarda İskender Lahdinden başka, Ağlayan Kadınlar Lahdi, Satrap Lahdi, Likya Lahdi gibi eserler açığa çıkarılmış, Arkeolojik açıdan Sidon (Sayda) eserlerinin bulunuşu Müze-i Hümayun'un ve Türk müzeciliğinin müzeciler günü olarak kutlanmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2024).

3. Türkiye'de Müze Sosyolojisi

Belirli bir döneme kadar ne müzeler sosyologlara ihtiyaç duymuşlardır ne de sosyologlar müzelere ilgi göstermişlerdir. Bilim insanları müzenin sosyolojik açıdan incelenmesinin birçok ülkede araştırma alanı olduğuna dikkat çekmektedirler. Sosyolojinin müzelere yönelik ilk yaklaşımları ziyaretçilerin profilleri ile ilgilidir (Fyfe, 2006: 33). Fakat ülkemizde bu konu biraz daha önemsiz bulunup göz ardı edilmekte ve ciddi bir çalışma gerçekleştirilmemektedir. Sosyolojinin müzelere yönelik ilk yaklaşımları ziyaretçilerin profilleri ile ilgilidir. Ziyaretçilerin sosyolojik açıdan değerlendirilmeleri müze sosyolojisi alanında yapılan ilk çalışmalardandır (Şenel, 2013: 75; Greenhill, 2006: 362).

Ele alınması gereken bir diğer önemli noktanın ise diğer pek çok kurum gibi müzelerinde bir kurum olarak değerlendirilip bunların işleyiş süreçlerinin, yapısının ve topluma sağladığı sosyolojik ve demografik faydaların incelenmesidir. Müzelerin sosyolojik olarak incelenmesi pozitif çıkarımlar yapılmasını sağlamaktadır. Çünkü müzeler sadece ziyaretçiler için bir ziyaret merkezi değil aynı zamanda toplumsal etkileşimin sağlandığı sosyolojik bir faaliyet ortamı ve sosyal etkileşimler sonucu gerçekleşen sosyal eylemlerin bir ürünüdür (Fyfe, 2006: 38). Müzelerin varoluş sebepleri ve topluma kazandırdıkları incelenmesi gereken konular arasındadır. Müzelerde yürütülen faaliyetler sosyokültürel açıdan ziyaretçilerin profillerinin incelenip değerlendirilmesinde bir ölçüt aracı olarak kullanılabilir. Yeni ve yakın çağ araştırmalarında müzeler sosyoloji alanına ve bilimine daha fazla ilgi gösterirken aynı şekilde sosyologlarda müzelere ilgi gösterir hale gelip pek çok araştırmaya öncülük etmişlerdir (Okay, 2019: 206). Sosyoloji bilimsel verilerle hareket ederken müzeler büyük ölçüde görselliğe dayanmaktadır. Araştırmalar ve toplumun müzelerle olan karşılıklı ilişkisi son zamanlarda araştırma konusu olarak sosyolojiye dâhil edilmiştir. Bu durumdan müzelerde karşılıklı olarak yararlanmaktadır. Dolayısıyla müzeler de sosyoloji biliminin kendi yararlarına olabileceğini fark etmişlerdir (Kirchberg, 2012: 234). Burada gerçekleşen karşılıklı etkileşimin ürünleri sosyologlarca incelenen ve değerlendirilmek istenen etmenlerdir.

Toplumun müzeler üzerindeki etkisi ve tam tersi müzelerin toplum üzerindeki etkisi mutlaka sosyolojik bir bakış açısıyla ele alınmalıdır. Müzecilik müzeye dair pek çok kavramı içinde barındırır. Müze ne kadar bağımsız bir disiplin olsa da insanın anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Dolayısıyla amacı insanlık tarihidir. Müze ve sosyoloji arasındaki etkileşim yeni bir oluşumun yaşanmasına neden olmaktadır. Bundan dolayı ziyaretçi araştırmalarına önem verilmelidir. Müzeler modern çağdaki popüler kültür içinde varlığını devam ettirmektedirler. Bu da onların ziyaretçileri hakkındaki güncel gelişmeleri yakından takip etmeleri gerektiği anlamına gelir. Bu haliyle eylemlerinin sonuçlarını düşünmesi gereken kurumlardır. Veri toplamakla birlikte gelip ziyaret eden ve gelmesi muhtemel olan ziyaretçiler hakkında olabildiğince bilgi edinebilmek için gerçekleştirilmesi gereken çalışmalar müzeler için bir zorunluluk arz etmektedir (Fyfe, 2006: 38-43; Desvallées and Mairesse, 2010: 54-55).

3.1. Müze ve Eğitim

Müzelerin topluma bilimsel ve eğitsel anlamda katkı sağlaması kişilerin estetik ve yaratıcılık duygularını geliştirerek sanata ve kültüre değer vermelerini sağlar. Eski dönemlerde önemsenmeyen müzeler günümüzde yeniden olması gereken değerini kazanmaya başlamıştır. Böylece müzeler ile eğitim camiası arasında da kurulup pekiştirilmesi gereken bağlar için çalışmalar yapılabilir. Müzenin bildiğimiz koruma ve sergileme işlevlerinin yanı sıra buna eğitim de eklenmektedir (İrmak, 2013, 40; Novacek, 1991: 180). Yirminci yüzyıl

itibariyle müzeler topluma daha yaklaşmış ve eğitim kurumlarından biri haline dönüşmüştür. Bu yaklaşım müzelerin yapılandırılmasında büyük bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Çağdaşlaşma düşüncesiyle birlikte müzeler, bireylerin bilgi edindiği modern kurumlardan biri haline gelmiştir. Müzelerde görsellik ağırlıklı öğrenme gerçekleştirilir. Böylece insan öğrendiği bilgiyi kendi zihninde kurgulayıp, dolaylı olarak zihnine yerleştirmektedir. Dolayısıyla müzeler, her yaşta geniş kitlelere hitap eden eğitim kurumları olarak önem kazanmaktadır (Önder, Abacı ve Kamaraj, 2009: 104; Yenişehirlioğlu, 2008: 1). Eskiden müzeleri gezmek ve bilgi vermek bile eğitim sayılırdı. Günümüzde ise müzelere yönelik eğitim programları düzenlemek müzelerin işlevleri halinden birine gelmelidir. Günümüzde müzeler eski dönemlerdeki gibi ziyaretçilerini kendi haline bırakmamakta onları bilgilendirme ve eğitime işlevini de üstlenmektedirler. Eski dönemlerde sadece seçkin insanların her alanda eğitim alabileceği yaygın görüşken şu an herkes istediği zaman ve istediği her yaşta eğitim alabilmektedir. Müze ziyaretinde eğitim ve eğlenme etkileşim halindedirler. Müzelere yönelik eğlence arzusu bilinmeyenler hakkında yeni bir şeyler öğrenmekten doğar. Bu bir eğitim aracı olarak kullanılmalıdır. Müzelerde gerçekleştirilen eğitim sadece öğrencileri kapsamamakta genel olarak geniş bir faaliyet alanı oluşturmaktadır. Müzelerin bu işlevleri geleneksel eğitim anlayışını da değiştirmektedir. Okullardaki eğitimden farklı olarak birey kendi hür iradesiyle gelir ve kendi zevkine göre, ilgisini çeken alanlara yönelir ve bundan zevk alır. Görsel etkileşimle gerçekleştiği için akılda kalıcılığı ezbere dayalı yöntemlere göre daha fazladır. Müze eğitiminin belirlenmiş bir müfredatı yoktur. Her müzenin kendine ait öğretim yöntemi vardır. Müze eğitimi hayatın kendi içinden gelir (Onur, 2000: 18- 26-28).

3.2. Müze ve Toplum

Topluma yönelik müzecilik toplumun ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Toplum ve müze arasındaki etkileşimin ilerlemesi eğitimle de arasındaki etkileşimin ilerlemesini sağlamıştır. Fakat toplumun seçkin insanlarından oluşan bir kısmının müzelerle etkileşimi, müzenin asıl hitap ettiği tabaka olan topluma yönelik işlevlerini önemsemeyip göz ardı etmesine neden olmaktadır. Burada müzenin dikkat etmesi gereken en önemli nokta toplum talepleridir (Karadeniz, 2017: 21). Doksanlardan itibaren müzeler daha eşitlikçi bir yaklaşımı benimsemeye çalışmışlardır. Müzelerin bu yaklaşımı eski tabuları yani elit, seçici ve dışlayıcı gibi yaklaşımları yıkmaya yöneliktir. Bugün ki yaklaşımlar ise modernliği aşmış, postmodern bir yaklaşımdır (Güneröz, 2023: 170). Müzeler artık sadece belirli bir kesime hitap etmemektedir. Yeni müzecilik işlevleri kendini geliştirmiş ve daha kapsayıcı sıfatlarla anılmaya başlamıştır. Topluları, geçmişlerini ve tarihlerini bilmeye yönelik en iyi müzeler bilgilendirir. Yeni müzecilik yaklaşımları topluma nasıl daha fazla katkı sağlayabileceği ve bunu nasıl gerçekleştirebileceği konusunda çalışmalar yapmalıdır (Güneröz, 2023: 172). Artık müzeler halka yönelik çeşitli faaliyetler düzenlemeye başlamıştır. Bu durum da kişilerin müzelere yönelik ilgisi arttırmaya yöneliktir. Amaç müzelerin ziyaretçi sayısını arttırmasının yanında bireylerin müze ziyaretlerinden sonra zihinlerinde ve düşüncelerinde müzeye yönelik bir şeyler kalması. Bu ilişkiler sonucunda müzeler toplumla iç içe olmalı ve ziyaretçilerine yönelik etkinlikler düzenlemelidir (McClean, 1996: 10). Günümüzdeki müzecilik anlayışında müzeler, topluma hitap eden yeni hedefler edinmişlerdir. Müzeler eğitimdeki etkinliklerinin yanı sıra artıdan bireysel olarak bireylerle de iletişim halinde olup onları ortak faaliyetlerde bir araya getirerek kişisel gelişimlerine katkı sağlamaktadırlar (Erbay, 2017: 250).

Sonuç

Dünyanın genelinde müzelere olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır. Hatta bazı ülkelerdeki müzelerin ziyaretçi sayısı diğer başka ülkelerin toplam turist sayısından daha fazla olmaktadır. Özellikle son yıllarda müzecilik ve müzelerde gerçekleşen teknolojik değişimler artış göstermektedirler. Değişen ve gelişen müzelerde modern yaklaşımlar tercih edilmeye başlanmıştır. Günümüzde dünyadaki müzelerin çoğu eserlerin artık korunup sergilendiği alanlar olması dışında ziyaretçiler için eğlenen, öğrenilen ve bilgilendirilen kurumlar olma özelliğini de taşımaktadır. Dolayısıyla bu amaçlarının gereği eğitime destek olma ve turizmi canlandırma gibi olumlu katkılar sağlayan mekânlar olma özelliğini de kazanmış bulunmaktadır. Böylece hareketliliğin sağlandığı, sosyal etkileşimlerin arttığı alanların başında gelmektedirler. Bu yönde kendini geliştiren müzeler için hem ziyaretçi sayısı artmakta hem de bireylerin daha çok tercih ettiği yapılar arasına girmektedirler. Ancak ülkemizdeki çoğunluğu kapsayan müzeler dünyadaki bu bahsedilen müzelerin yaşadığı dönüşümü ve etkileşimi, birer kültür merkezi olma özelliğini kazanamamışlardır. Türkiye'deki müzelerde bazı niteliksel sorunlar ve yetersizlikler göze çarpmaktadır. Müzelerimizin bu durumu çağdaşları olan modern müzelerden onları geri kalmış gibi gösterse de son zamanlarda yaşanan değişimler ve müzelere yönelik yatırımların artmasıyla bu fark kısa sürede bir sorun olmaktan çıkacaktır. Müzelerimiz tarihi açıdan olsun barındırdığı eser bakımından olsun zengin bir hazineye sahiptir. Dünya genelinde yaşanan ekonomik krizler ya da salgın

hastalıklardan diğerk ülkelerdeki müzeler kadar kendi müzelerimizde etkilenmiştir. Bu süreçte ziyaretçi sayısında düşüş yaşansa da Kültür ve Turizm Bakanlığı gerçekleştirdiği faaliyet ve organizasyonlarla birlikte ziyaretçi istatistiklerindeki düzeni tekrar sağlamayı başaracaktır. Türkiye'deki açık hava müzeleri ve ören yerleri tarihi açıdan çok güçlü bir yapıya sahiptir. Bu da onları doğal olarak ziyaretçileri kendine çeken mekânlar haline getirmektedir. Türkiye'deki müzelerin ziyaret edilmesinin başlıca nedenleri arasında ilk sırada da kültürel faaliyetler gelmektedir. Bu faaliyetler ülkemize pek çok farklı coğrafyadan ziyaretçilerin gelmesini ve kültürler arası bir alışverişin gerçekleşmesini sağlamaktadır. Son zamanlarda gece müzeciliği kapsamında birlikte ören yerlerin sergilerinin ziyarete açılması kültürel aktiviteyi sağlasa da her zaman böyle olmamaktadır. Ülkemizdeki müzeler bazen işleyiş bakımından bazen de sergilenme yöntemlerinden dolayı bazı sorunlar yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra müzelerimizin yaşadığı mali yetersizlikler, yeterli destek bulamama ve teknolojik araçları kullanmada yaşadıkları problemler diğerk müzelerle rekabetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü Avrupa'daki pek çok müze artık teknolojik açıdan kendini o kadar geliştirmiştir ki ziyaretçilerine pek çok kolaylık sağlayıp onları kendine çekerken ülkemizdeki müzelerin ziyaretçi sayısı ve niteliği her geçen gün olumsuzluğa neden olacak sebepler yüzünden azalmaktadır. Müzelerimizin toplumsal etkileri, eğitime yönelik amaçları ve ülkemizde turizmi canlandırmadaki ekonomik faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda; ülkemizde modern müzeciliğe yönelik ve bunun neticesinde sürdürülebilir müzecilik konusunda planlar yapılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Buyurgan, S. ve Mercin, L. (2005). *Görsel Sanatlar Eğitiminde Müze Eğitimi ve Uygulamaları*. (1.Baskı). Görsel Sanatlar Eğitimi Derneği Yayınları
- Desvallées, A. and Mairesse, F. (Ed.). (2010). *Key Concepts of Museology*. Armand Colin.
- Erbay, F. (2009). *Müze Yönetimini Kurumsallaştırma Çabası*. İstanbul: Mimarlık Vakfı Enstitüsü.
- Erbay, F. (2017, 1 Mayıs). Müzelerin Eğitim ve Tasarım Atölyelerinde İnfomal Eğitim. *Milli Eğitim Dergisi*, 46(214), 239 - 253.
- Ertan, E. Ç. (2014). "Etkileşim Düzlemi ve Tüketim Mekânı Olarak Postmodern Müzeler İstanbul'daki Özel Müzeler Üzerine Bir İnceleme." *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, 2, ss. 105-132.
- Eyice, S. (1989). *Müzeciliğimizin başlangıcı ve Türk-İslam eserleri müzeleri*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Fyfe, G. (2006). Sociology and the Social Aspects of Museums. S. Macdonald (Ed.), *A Companion to Museum Studies* (1.Baskı, ss. 33-49) içinde. Blackwell Yayıncılık.
- Greenhill, E. H. (2006). Studying Visitors. S. Macdonald (Ed.), *A Companion to Museum Studies* (1. Baskı, ss. 362-376). Blackwell Yayıncılık.
- Güneröz, C. (2023, 27 Ocak). Müze ve Toplum İlişkilerinde Eğitim, Sosyal Hareket ve Katılımın Yeni Boyutları. *yedi Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, (29), ss. 169-180. <https://doi.org/10.17484/yedi.1076181>
- Irmak, E. (2013). *Müzelerin araştırma işlevi ve müzelerde araştırma faaliyetleri yönetimi üzerine bir değerlendirme* [Yüksek Lisans Tezi]. Yıldız Teknik Üniversitesi. <https://acikbilim.yok.gov.tr>
- Kervankıran, İ. (2014). Dünyada Değişen Müze Algısı Ekseninde Türkiye'deki Müze Turizmine Bakış. *Turkish Studies*. 9(11). 345-369. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7522>
- Kervankıran, İ. ve Eryılmaz A. G. (2015, 28-30 Mayıs). *Müzelerin Türkiye Turizmindeki Yeri Nedir? Türkiye'de Müze Turizminin Mekânsal dağılımına Genel Bir Bakış* [Sözlü Sunum]. I. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators (ETC-2015), Konya/Türkiye.
- Karadeniz, C. (2017, 27 Aralık). Müze ve Toplum: Müzeyle Topluma Ulaşmak. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(8), ss. 19-37.
- Kirchberg, V. (2015). Museum Sociology. L. Hanquinet, M. Savage (Ed.), *Routledge International Handbook of the Sociology of Art and Culture* (1st Editioni, ss. 232-246) içinde. Routledge Informa Ltd.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2023.10.18). *Türkiye'de Müzecilik*. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-69904/turkiye39de-muzecilik.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022). Müze istatistikleri [Basın bülteni]. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-43336/muze-istatistikleri.html>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023, 18 Kasım). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-69904/turkiye39de-muzecilik.html> adresinden 18 Kasım 2023 tarihinde alınmıştır.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2024, 9 Ocak). Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44095/istanbul-arkeoloji-muzeleri-mudurlugu.html> adresinden 9 Ocak 2024 tarihinde alınmıştır.
- McClean, F. (2012). *Marketing the Museum*. Taylor & Francis.
- Novacek, M. J. (1991, Şubat). Research and Education in Natural History Museums: the need for commitment. *Royal Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce*, (139/5415), ss. 180-184.
- Okay, Y. (2019). "Müze Sosyolojisi Perspektifinden Müze - Toplum Etkileşimi Yorumlarına Genel Bir Bakış." *Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(41), ss. 205-219.
- Onur, B. (2000, Haziran). Müze Ortamında Çocukla İletişim. *Kültür ve İletişim*. 3(1), ss. 17-28.
- Önder, A., O. Abacı ve Kamaraj I. (2009, 29 Eylül). "Müzelerin Eğitim Amaçlı Kullanımı Projesi: İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki Marmara Örneği." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(25), ss. 103-117.

- Özel, A. (2021). *Alexandre Vallaurry'nin yapmış olduğu İstanbul Arkeoloji Müzesi ve Osmanlı Bankası üzerine bir inceleme* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi-Hacettepe Üniversitesi.
- Özkasım H. ve Ögel S. (2005). "Türkiye'de müzeciliğin gelişimi." *İTÜ Dergisi*, 2(1), ss. 96-102.
- Resmî Gazete. (1983). Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu (Yayın sayısı: 18113). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2863.pdf>
- Saatçi Ata, M. B. (2021, 1 Ocak). Müze-i Humayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Belgi Dergisi*. Sayı: 21, ss. 459-482. <https://doi.org/10.33431/belgi.812826>
- Sade, F. Ö. (2005). *Türkiye'de Tasarlanmış Müze Yapıları*. [Yayınlanmış yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Şenel, A. N. (2013, 1, Ocak). City Museums and Globalization. *İdeal Kent*, (8), ss. 74-85.
- Tataroğlu, E. (2018, 17 Aralık). Osman Hamdi Bey: 19.Yüzyılın Türk Müzecisi-Devlet Adamı-Ressamı-Sanat Eğitimcisi-Arkeoloğu. *Milli Eğitim Dergisi*. 48(221), 175-185.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). Kültürel Miras İstatistikleri (Sayı no. 49749). data.tuik.gov.tr/Bulten/Index
- Türkiye Turizm Ansiklopedisi. (2020, 5 Mayıs). Müze İstatistikleri. <https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/muze-istatistikleri> adresinden 5 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Yenişehirlioğlu, F. (2008, 21-23 Mayıs). *Geçmişten geleceğe Türkiye'de müzecilik üzerine bazı gözlemler* [Sözlü Sunum]. Geçmişten Geleceğe Türkiye'de Müzecilik II Eğitim, işletmecilik ve Turizm Sempozyum, Ankara/Türkiye.
- Yücel, Ç. (2021). Tarih Öncesi ve Eskiçağ'da Anadolu'da Gerçekleştirilen Ritüellere Dair Örnekler. *Anadolu Coğrafyasında Görülen Arkeolojik, Sanatsal ve Kültürel Faaliyetler*, 9.

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -



Dünü ve Bugünüyle Erzurum Tarih Derneği

Erzurum History Association Past and Future

Haci Ömer ÖZDEN



Prof. Dr., Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İlahiyat
Fakültesi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Türkiye.
E-mail: oozden@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 3.3.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 30.6.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Haci Ömer ÖZDEN
oozden@atauni.edu.tr

Atf /Cite this article:
Özden, H, Ö. (2024). Dünü ve Bugünüyle
Erzurum Tarih Derneği. *ETÜT Dergisi*, 8, 69-
77.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Anadolu coğrafyasında son derece önemli bir yere sahip olan Erzurum, birçok noktada öncü olmayı başarmış bir şehirdir. Bu özelliğini yüzlerce yıldır sürdüren Erzurum'un bu öncü rolünün dikkat çekici örneklerinden biri de ülkemizdeki ilk tarih derneği olan Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin bu şehirde kurulmuş olmasıdır. Tarih Derneği, Erzurum'un tarihini aydınlatmak ve tarihte oynadığı önemli rolün tarihin tozlu sayfalarında kaybolmasını önlemek amacıyla kurulmuş ve 1955 yılından bu yana bu görevi yerine getirmek için çabalayan bir dernektir. Dernek bugüne kadar bu konuda birçok faaliyet gerçekleştirmiş ve Erzurum'un kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Bu derneğin diğer önemli özelliklerinden biri de çalışmalarını akademik çalışmalarla tanıtmayı ve geniş çevrelere ulaştırmayı bir kültür haline getirmiş olmasıdır. Derneğin kurucularından Prof. Dr. Zeki Başar'ın 1997 yılında yayınladığı "Erzurum Tarih Derneği Kırk Yaşında" adlı eserinde gördüğümüz bu kültürün bir devamı olarak, derneğin kuruluşunun 70. yılı yaklaşırken, derneğin dünü, bugünü ve yarınını hem hatırlatmak hem de yeni bir projeksiyon sağlamak amacıyla bir yayına dönüştürmek hedefiyle hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Tarih Derneği, Erzurum, Tarih

Abstract

Erzurum, which has an extremely important place in Anatolian geography, is a city that has managed to be a pioneer at many points. One of the remarkable examples of this pioneering role of Erzurum, which has maintained this characteristic for hundreds of years, is the Erzurum History Research and Promotion Association, the first historical association in our country was established in this city. The History Association was founded with the aim of enlightening Erzurum's history and preventing the important role it played in history from being lost in the dusty pages of history, and it is an association that has been striving to fulfill this task since 1955. The association has carried out many activities in this regard until today and has made significant contributions to Erzurum's cultural life. One of the other important features of this association is that it has made it a culture to promote its works through academic studies and to convey them to wide circles. As a continuation of this culture, which we saw in the work titled "Erzurum History Association is Forty Years Old" published in 1997 by Prof. Dr. Zeki Başar, one of the founders of the association, as the 70th anniversary of the establishment of the association approaches, it has been prepared with the aim of transforming the past, present and future of the association into a publication in order to both remind and provide a new projection.

Keywords: Erzurum History Association, Erzurum, History

Giriş

Makalenin başlığından da anlaşılacağı üzere asıl mevzu, Erzurum Tarih Derneği'nin nasıl kurulduğu, neler yaptığı ve bugüne nasıl ulaştığıyla alakalıdır. Ancak takdir edilmelidir ki hiçbir kurum durduk yere kurulmaz, kurulamaz. Bir takım sebepler olmalıdır ki bir kuruluş gerçekleştirilsin. Erzurum'un tarihi konumu ve misyonu dikkate alındığında böyle bir derneğe niçin ihtiyaç duyulduğu ancak tarihî bir altyapı veya giriş ile temellendirilebilir. Bu nedenle doğrudan doğruya Erzurum Tarih Derneği'nin kuruluşunu anlatmak yerine, önce kısa da olsa Erzurum'un tarihte üstlendiği misyonundan söz ederek sonra da derneğin kurulduğu yılların Erzurum'unu bahis konusu ederek asıl konuya geçmeyi planladık.

Anadolu; Asya, Avrupa ve Ortadoğu'nun en kritik ve stratejik bölümünü oluşturan çok önemli bir coğrafyadır. Bu coğrafyanın kültürel, ekonomik, askeri ve siyasi anlamda çok önemli olan konumu geçmişte ne kadar önemliyse bugün ondan daha ileri düzeyde bir öneme ve hassasiyete sahiptir. Geçmiş zamanda ticaret ve ekonominin merkezi olan Anadolu, bu özelliğinin gereği olarak bir bilim, felsefe ve kültür yuvası, üç kıtayı birbirine bağlayan bir geçiş yolu, bir boğaz olmasından dolayı da askeri ve siyasi cazibe alanı olmuştur. Nasıl ki Anadolu'nun batıdaki kilidi ve anahtarı Çanakkale ise doğudaki kilidi ve anahtarı da Erzurum'dur. Erzurum'u elinde tutan, Anadolu'ya egemen olmuş demektir. Bundan dolayı tarihin her devrinde önemini koruyan Erzurum, birçok devletin, imparatorluğun eline geçmiş, sık sık el değiştirmiş, birçok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. Son olarak on birinci asırda Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun idaresi altında bulunan Erzurum, 18 Eylül 1048 tarihinde Pasinler Ovası'nda elli bin kişilik Rum, Ermeni, Gürcü ve Abazalardan oluşan Doğu Roma ordusuyla Selçuklu Ordusunun karşılaşması sonrasında el değiştirmiştir. Bizans Ordusuna göre daha az sayıda olan İbrahim Yınal Bey ve Kutalmış Bey'in komutasındaki Selçuklu Ordusu, gece boyunca devam eden muharebe sonrasında birçok ganimet ve önemli kişileri esir ederek Bizans'a karşı büyük bir zafer kazanmıştır. Böylece Erzurum, Pasinler Zaferi ile Türk hâkimiyeti altına girmiş bu zaferin sonucu olan 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi ile Sultan Alparslan Anadolu'ya Türklük mührünü vurmuş ve Anadolu'nun tüm kapılarını Türk milletine açmıştır. Böylece Erzurum'da da yeni bir dönem başlamış ve bir ara Araplar da Bizanslılar arasında sürekli el değiştiren Erzurum ve çevresi, tam anlamıyla bir Türk yurdu olmuş ve bundan sonrasında Erzurum, Türk hanedanları ve devletleri arasında el değiştirmiştir.

1936 yılında Erzurum'a gelen ve bir süre burada kalan İsmail Habip Sevük, bu konuyu şu cümlelerle değerlendirmiştir: "Alp Aslan, Erzurum'dan bir çarşaf ucu tutar gibi Anadolu'yu silkeleyerek bütün Bizans'ı bir çarşaftan silker gibi silip süpürüyor. Erzurum'dan bir yıl sonra Türk süvarileri Üsküdar'da görüldü." (Sevük, 2002: 362.) Erzurum'a hâkim olan Türk milleti, Anadolu'yu bir yılda Türk memleketi haline getirmiştir. Çünkü zaten Sultan Alparslan'ın Anadolu'ya Türk mührünü vurmasından çok önceleri Türkler Anadolu'ya yerleşmişlerdi. Bu, Türklerin Anadolu'daki ilk birlik kurmasıydı ve Erzurum, bu ilk birlikte yoktu.¹ "Selçuk Devleti Türk'ün Anadolu'daki ikinci birliği; Batı'nın meddini eriten, Doğu'nun meddiyle eriyen; fakat erittiği Hristiyanlığı az zamanda Hristiyanlığın beşiğinden kovdurup eridiği putperest Moğol'u da çok geçmeden Müslümanlaştırarak Anadolu'daki Türklüğü hem yenişiyle hem yenilişiyle kurtaran devlet. Selçuk Devleti hem gazi hem şehittir." (Sevük, 2002: 362)

Selçuk Devleti'nin çöküşüyle Anadolu, aynı kumaşın farklı renklerine sahip bir bohça gibi oldu. Erzurum da aynı şekilde farklı Türk devletlerinin yönetimlerince yönetildi. Anadolu'daki ikinci Türk birliği, Alparslan tarafından Erzurum'da başlatılmıştı. Üçüncü Türk birliği olan Osmanlı'nın tohumu da Erzurum'da ekildi. Nasıl mı? "13. asrın ilk çeyreğinde Kaya Alp'in oğlu Süleyman Şah, Erzurum'daki Selçuk Meliki Tuğrul Şah'ın himayesine girmiş... Pasinler Ovası'na yerleşmiştir... Osmanlı tarihi, toprakta buğday gibi o ovaya ekilmiş ve taneden başak gibi o ovadan türemiştir." (Sevük, 2002: 362)

Bu ovada obasının geçimini sağlayan Süleyman Şah, istila sırasında Moğollara karşı savaşırken güneyde Fırat nehrinde atıyla birlikte boğulup şehit düşmüştür. Kabri, şehit düştüğü Suriye sınırları içerisinde. Burası bir Türk toprağı olarak kabul edilerek kabrinin başında da Türk bayrağı dalgalanmaktadır. Süleyman Şah şehit olunca Kayı aşiretinin başına oğlu Ertuğrul Gazi geçmiş ve obasını Pasin'den alıp Bilecik taraflarına yerleşmiş, onun oğlu Osman Gazi, burada Cihan devleti olan Osmanlı İmparatorluğunu kurmuş ve Osmanlı da Mondros mütarekesiyle maalesef tarihe mal olmuştur. Çünkü Mondros bir mütareke değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun

¹ İsmail Habip Sevük, Anadolu'daki Hitit, Sümer gibi eski medeniyetleri Türk olarak kabul ettiği için ilk Anadolu Türk birliğinin bunlar tarafından oluşturulduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla biz burada onun ikinci, üçüncü ve dördüncü birliğin nasıl oluştuğuna ilişkin bilgileri aktarmakla yetineceğiz.

gövdesine vurulmuş bir baltaydı. Bu, Avrupalıların Türk milletini yok etmek için uyguladıkları bir süreçti. Osmanlı Devleti öldü, fakat Türk milleti onunla birlikte ölmedi, küllerinden yeniden doğdu.

İşte dördüncü birlik, bu yeniden dirilişin adıdır ve başlangıç noktası da yine Erzurum'dur. Kurtarıcı olan Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiştir. Sonradan açılan Cumhuriyet caddesinde yol üzerinde bulunan Cimcime Sultan kümbetinin tam karşısında bulunan evde 8 Temmuz 1919 gecesi, yakasındaki Paşalık rütbesini çıkarmış, ordu müfettişliği görevini ve üniformasını bırakmış ve "milletimin bir ferdiyim" diyerek yeni Türkiye'yi bu fertliğin üzerine kurmuştur. Devlet ölmüştü ama Türk milletinin fertleri ayaktaydı. Ve o millet, devlet oldu. (Sevük, 2002: 363-367)²

"O evin karşısındaki kümbet Selçuklular dediğimiz ikinci Türk birliğinin tahaccür etmiş bir şahadeti gibi duruyor. Onun karşısındaki ev dahi bir kaynak gibi dördüncü birliği doğurdu. Dokuz asrın iki kıyısında karşılıklı konuşan iki yapı. İkisi Anadolu Türklüğünün dört büyük birliğiyle üç büyük bölünüşten yapıma yedi levhalı engin destanını konuşuyor. Ev, kümbette Türk'ün ezelinesi ve kümbet, evde Türk'ün ebedini selamlayarak." (Sevük, 2002: 363-364)

Farklı Türk devletlerine ev sahipliği yapan Erzurum, 1534 yılında Osmanlı yönetimine geçmiştir. Doğudan gelen tüm saldırılara göğsünü siper eden Erzurum ve Erzurumlu, Osmanlı'nın son demlerinde de kilit görevini üstlenerek Doksan üç harbinde Aziziye Zaferi ile Osmanlı Devleti'ne nefes aldırılmıştır. Osmanlı Türk ordusu, 1915 yılında Allahuekber Dağlarında on binlerce şehit vererek mağlup olunca Erzurum tamamen savunmasız kalmış ve 1916 yılında Rus-Ermeni işgaline uğramış ve nice evladı Ermeni çeteleri tarafından şehit edilmiş ve nihayet 12 Mart 1918 tarihinde Türk ordusu, bu işgale son verip Erzurum ve çevre illeri Ermeni zulmünden kurtarmıştır.

Bu işgalin üzerinden bir yıl geçtiğinde Erzurum halkı, batı tarafımızdaki İngiliz-Yunan, güneyimizdeki Fransız-İtalyan işgallerine son vermeyi amaçlayan ve vatanımızı yeniden hür ve bağımsız bir ülke durumuna getirmek için bir kongre hazırlığı yapmış ve 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Ordu Müfettişi olarak gelen Mustafa Kemal Paşa'yı 23 Temmuz 1919 tarihinde yapılan kongrenin başkanı olarak ilan etmiştir. Bu kongrede alınan kararlarla yeni devletimizin temelleri atılmıştır. Bu kongre sonrasında Mustafa Kemal Paşa, Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti üyesi Mazhar Müfit Kansu'ya ilk defa yeni kurulan devletin adını da "Şek-i hükümet, zamanı gelince Cumhuriyet olacaktır." (Kansu, 1986: 74) Bugünkü Türkçemizle ifade edecek olursak. "Zamanı gelince kuracağımız devletin yönetim biçimi Cumhuriyet olacaktır" sözleriyle Erzurum'da dile getirmiştir. Nihayetinde Milli Mücadele'miz başlamış ve 30 Ağustos 1922'deki kesin zaferle yurdumuz işgallerden kurtarılmış ve ertesi yıl da 29 Ekim 1923'te cumhuriyetimiz ilan edilmiştir.

Ancak yirminci asırla birlikte imparatorlukların yıkılması ve yeni stratejilerin devreye girmesiyle birlikte Erzurum da stratejik önemini kaybetmiştir. 1937 yılında Erzurum'a gelen İsmail Habip Sevük, önemini kaybeden Erzurum için şunları söylemiştir: "Şark tarafından ne zaman bir harp patlarsa devlet hemen bağırdı: 'Aman Kahraman Erzurum!' Aman zamana lüzum yok; mademki kahramandır, balını yapan arı gibi o da kahramanlığını yapacak. Kahraman, her harpte yapacağını yaptı ve devlet, her harp bittiğinde kahramanı unuttu. Kan akıtmak, Erzurum en önde; imar etmek, Erzurum çok uzakta. Vatana olan borcun hiçbir zaman sonu olmaz; fakat bu serhad beldesi, vatana borcundan ziyade vatandan alacaktır." (Sevük, 2002: 343).

Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği'nin Kuruluşu

Elbette vatandan alacaklı olunamaz. Vatan, üzerinde yaşayanlardan fedakârlık bekler, fedakârlık da karşılık beklemeden yapılır. Fakat çok eski bir tarihe sahip olan Erzurum, nasıl ki Osmanlı yönetiminde sadece savaş zamanlarında hatırlanmışsa ve bu yüzden de Erzurumlular arasında "sahipsiz memleket" olarak tasvir edilmişse, Cumhuriyetimizin kuruluşu ve sonraki yıllarında da kendi kaderiyle baş başa kalmıştır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, daha önce biri 1913'te babasının görev yeri değişikliği dolayısıyla çocukluğunda iki günlüğüne, diğeri de 1923'te Edebiyat öğretmeni olarak iki kere Erzurum'a gelmiştir. İlk gelişinde iyi durumda gördüğü Erzurum, ikinci gelişinde Rus-Ermeni işgalinin izlerini taşımaktadır ve nüfus olarak da oldukça azalmıştır. 1946 yılında parti müfettişi olarak üçüncü kez geldiğinde Erzurum, ilk iki gelişinde gördüğü şehre

² Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişinde İlica'daki karşılama ve orada Mezararkalı Mevlüt Ağa'nın muhacirlikten Erzurum'a dönüşü sırasında Paşa ile karşılaşmaları ve aralarındaki konuşma, İsmail Habip Sevük tarafından Cevat Dursunoğlu'nun *Millî Mücadele'de Erzurum* isimli kitabından *Yurttan Yazılar* kitabına ek okuma olarak konulmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Dergâh Yayınları Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1998, s. 71-73. Ayrıca bkz. H. Ömer Özden, "Cevat Dursunoğlu'nun Millî Mücadele Anılarında Erzurum", Erzurum Teknik Üniversitesi 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2019- Erzurum), Bildiriler Kitabı, Editörler: Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu- Doç. Dr. Naim Ürkmez-Doç. Dr. Uğur Akbulut, Erzurum, 2019, s. 452-453.

göre biraz daha toparlanmış görünmektedir. Bu konuda Tanpınar şunları söylemektedir: “Bu üçüncü gidişimde Erzurum’u bir öncekine nisbetle daha çok toparlanmış, gelişmiş buldum. Yaralar dinmişti. Araya zaman dediğimiz büyük yapıcı girmişti. İnsan ömrü, unutmanın şerbetine yiyecek kadar muhtaç. Yeni hayatın eşliğinde Erzurum eskiyi, bir başka âlemi hatırlar gibi hatırlıyordu: Yakıcı yaz güneşinin altında parça parça dökülen, toz hâline gelen eski şehirle yeni yapılan beton binalar arasındaki farklar büyüktü. Fakat asıl beni sevindiren, düşündürdüren şey, istihsalin zaferini gördüğüm noktalar oldu. Şehir, iktisadî hayatının yeni baştan düzenleneceği günleri bekleyedursun; verimli, zengin toprak, köyleri yeniden kurmuştu.” (Tanpınar, 2017: 58).

Türkiye Cumhuriyeti, 1950’li yıllara kadar Erzurum’un gelişmesi için gereken bazı yatırımları başlatmış olsa bile iftihar edilen geçmişini anlatacak ve tanıtacak, kendisine sahip çıkacak sivil bir kuruma/derneğe sahip değildir. Cumhuriyet’e giden yolda ilk sesin yükseltildiği, yeni devlet yönetiminin adının ilk defa telaffuz edildiği Erzurum, yine kendi kaderini kendisi belirleme noktasında kalmış ve sesini duyuracağı kimseyi bulamamıştır. Bu durum şehirde herkes tarafından hissedilmeye başladığı için Erzurum Kongresi’nin ellinci yılına yaklaşıldığında şehri kendine dert edenlerden Dr. Zeki Başar, 1950 yılında bir dernek kurulması gereğinden arkadaşlarına bahsetmiştir. Ancak o tarihte Verem Hastanesi’nde başladığı kuruluş çalışmalarından dolayı düşüncesini geliştirememiştir. Hastanedeki işleri yoluna koyduktan sonra 1955 yılında beş yıl önce düşündüğü Erzurum’u tanıtmaya yönelik bir dernek kurma fikrini önce yakın arkadaşlarına açmış, bunun olabileceğine dair bir kanaate ulaşınca şehrin o dönemdeki Valisi Niyazi Akı ile görüşüp bu düşüncesini ona da açmış ve ondan da olumlu izlenimler alınca kuruluş çalışmalarına başlamıştır.

Verem Hastanesi Başhekimisi Dr. Zeki Başar, Erzurum Valisinden destek sözü alınca şehrimizi yöneten diğer üst düzey yöneticiler, Erzurum milletvekilleri, tüccarlar, eczacılar ve okul müdürlerinden oluşan bir kurucular listesi hazırlayıp derneğin kuruluşu için gereken resmi işlemlere başlamış ve dernek, *Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği* adıyla Mayıs 1955’te resmen kurulmuştur. İlerleyen zamanlarda derneğin adı, bir tüzük değişikliğiyle kısaltılarak *Erzurum Tarih Derneği* şeklinde değiştirilmiştir.

Kurucular listesi şu kişilerden oluşmuştur: Erzurum Valisi Niyazi Akı; Erzurum Milletvekilleri Bahadır Dülger, Abdulkadir Eryurt, Cemil Önder, Erzurum Müftüsü Sadık Solakbay; Emekli Öğretmen Sıtkı Dursunoğlu, Erzurum İlim Ocağı’ndan Necati Çelebi, un fabrikası sahibi Hamza Polat, Belediye Başkanı Samih Korukçu, Maarif Müdürü, Kemal Tunçoku, Verem Hastanesi Başhekimisi Dr. Zeki Başar, Maarif Memuru İbrahim Ünal, Eczacılar Mehmet Yazıcı, Abdurrahman Sürmen, Belediye Reisi Muavini Nevres Ankavioğlu, Avukat Veli İbrahimhakkıoğlu, Dişçi Lütfi Yalım, Tüccarlar Sebahattin Solakoğlu, Osman Çilingir, Öğretmenler Melahat Akmut, Cazim Gemalmaz, Zeki Ersoy, Kız Enstitüsü Müdürü İsmet Babalı, Lise Müdürü M. Ali Ertekin, İmam-Hatip Müdürü Tahsin Akgün, Anadolu Ajansı Memuru Veysel Salman.

Heyecanla gerçekleştirilen kuruluş çalışmalarından sonra tüzük gereği kısa zamanda seçime gidilmiş, ancak derneğin İdare Kurulu (Yönetim Kurulu) oluşturulurken kimse başkanlığa talip olmamıştır. Başta Vali Niyazi Akı olmak üzere herkes işlerinin yoğunluğunu öne sürerek başkanlık için dernek fikrini de ortaya atan Dr. Zeki Başar’ı işaret etmişler ve neticede Dr. Zeki Başar derneğin başkanlığına seçilmiştir (Başar, 1997: 5-12.)

Derneğin Yöneticileri

Erzurum Tarih Derneği’nin ilk başkanı olarak seçilen Dr. Zeki Başar’ın ilk İdare Kurulu’nda şu isimler yer almıştır. Kemal Tunçoku, Tahsin Akgün (Aşıroğlu), Cazim Gemalmaz, Hamza Polat, Niyazi Akı, Necati Çelebi ve Veli İbrahimhakkıoğlu. O zamandan bugüne kadar dernekte birçok kişi başkanlık ve yönetim kurulu üyeliklerinde görev almışlardır. Derneğin ilk başkanı olan Dr. Zeki Başar’dan sonra başkanlık yapanlar şunlardır: Tahsin Akgün (Aşıroğlu), Reşat Budak, Fahrettin Kırzioğlu, Orhan Ketecioğlu, Haşim Karpuz, Kemal Alyanak ve Ali Kurt. Bunlar arasında en uzun süre başkanlık yapanlar Dr. Zeki Başar, Tahsin Akgün (Aşıroğlu), Kemal Alyanak ve Dr. Ali Kurt’tur. (Başar, 1997: 13-21.)

Erzurum Tarih Derneği’nin son başkanı, 2000 yılında gazeteci Kemal Alyanak’ın vefatı üzerine başkanlığa seçilen ve uzun yıllar bu görevi deruhte eden Prof. Dr. Ali Kurt’tur. Dernek başkanlığını 22 yıl yerine getiren Prof. Dr. Ali Kurt’un, Covid-19 salgınının son demlerinde hastalığa yakalanıp on gün boyunca yoğun bakımda kalmasına rağmen iyileşemeyerek 26 Ocak 2022 tarihinde vefat etmesi üzerine yönetim kurulunun kararıyla H. Ömer Özden derneğin başkanlığına getirilmiştir. Yönetim Kurulu da TRT program yapımcısı şair-yazar İsmail Bingöl, emekli öğretmen araştırmacı-yazar Abdurrahman Zeynal, emekli memur İsmail Arslan ve gazeteci Mahir İnaç’tan oluşmuştur.

Erzurum Tarih Derneği’nin Faaliyetleri (Önceki Yöneticilerin ve Prof. Dr. Ali Kurt’un Derneğe Katkıları)

- *Erzurum Tarih Derneği*, kuruluşundan itibaren önemli çalışmalar yapmıştır. İlk icraat olarak Dernek Tüzüğü’nün

2. ve 3. maddesinde yer alan ve iki ayda bir yayınlanması planlanan dergi çıkarma işine girilmiş ve 1 Ocak 1959 tarihinde *Tarih Yolunda Erzurum* adıyla bir dergi çıkarılmıştır. Derginin gayesi ilk sayıda Dr. Zeki Başar tarafından şu cümlelerle ifade edilmiştir. “Derneğin ilk eseri olarak içerisinde coğrafya tarihi, kültür tarihi, sanat tarihi, folkloru, her çeşitten değerleri ve daha birçok kollarıyla Erzurum'a dair 200'den fazla konuyu toplamış olan bir program hazırlanmıştır. Bu konularla ilgili eserler hazırlanması ve münferit konuların ya da seri makalelerin bulunduğu *Tarih Yolunda Erzurum* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır.” .../

/...“*Erzurum Tarih Derneği*'nin yayın organı olan *Tarih Yolunda Erzurum* dergisi, vesika gerçeği ile ilim süzgecini elinden bırakmamakla sadece asırların nisyanından ve daha yakın yılların arkasından ilim değerlerini, kültür değerlerini, folklor değerlerini ve diğerlerini bulup belli etmekle kalmayacak, aynı zamanda tefekkür hayatımızın zindeliğine ve fikir adamlarımızın cemiyetimiz üzerindeki müessirliğine de elbette ki hizmet etmiş olacaktır.” (Başar, 1959: 1-2) Bu önemli dergi, maddi imkânsızlıklardan dolayı süreli bir yayın olamamış, imkânlar uygun oldukça ara sıra yayınlanabilen bir dergi haline gelmiş ve uzun ömürlü olmamış, bir zaman sonra da yayın hayatına son verilmiştir.

- Derneğin bu ilk yayınından sonra araştırmacı-yazar İbrahim Hakkı Konyalı Erzurum'a davet edilerek şehrimizle ilgili bir kitap yazması istenmiş, uzun araştırma ve incelemelerden sonra 1960 yılında *Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi* başlıklı kitap, *Erzurum Tarih Derneği* yayınları arasında çıkmıştır. Bu kitap, Erzurum tarihi ve kültürü açısından son derece önemlidir. Erzurum merkezi ve köyleri gezilerek tüm tarihi eserler, fotoğrafçı Fuat Seval'in çektiği fotoğraflarla da zenginleştirilmiş, kitabeler okunmuş ve Erzurum hakkında yapılmış en kapsamlı kitap ortaya çıkmıştır. Bu kitabın tüm klişeleri halen derneğimizin arşivinde muhafaza edilmektedir.

- *Erzurum Tarih Derneği*'nin üçüncü kitabı da 1961 yılında yayınlanan Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun yazdığı *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*'dir. Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun iki cilt olarak tasarladığı fakat sadece birinci cildi yayınlanabilen bu kitabın da tüm klişeleri ve Revnakoğlu'nun Erzurum'la ilgili arşivinin en azından önemli bir bölümü yine derneğimizin arşivinde yer almaktadır.

- Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu tarafından yazılan *Tümüyle Erzurum Kongresi* adlı kitap. Bu kitap, Erzurum Kongresi'nin öncesindeki hazırlıklar, yazışmalar, kongrenin yapılış, kongre sonrasındaki etkileri ve sonuçlarıyla ilgili tüm bilgi ve belgelerin toplandığı önemli bir eserdir.

Derneğin yaptığı diğer faaliyetler de şunlardır:

- Kurtuluş yıllarında Erzurum merkezli olarak çıkarılan Albayrak Gazetesi'nin koleksiyonunun tamamlanmasına yardımcı olunması

- Cumhuriyet'in 50. Yıl Armağanı birinci cildinin hazırlanması

- Cumhuriyetimizin kuruluşundan önce Erzurum'da bulunan eski bilim kurumları olan tarihi medreselerin tanıtılması ve korunması; mezarlıkların, şehitliklerin, türbelerin korunması

- Cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün anıt heykeli ve rölyeflerin yapımına öncülük etmesi ve daha birçok somut ve soyut çalışmalar. Bunlar arasında Aziziye Anıtı'nın yapılması, tarihi günlerde basın bildirimleri yayınlanması, Erzurum Kongresi'nin yapıldığı 23 Temmuz tarihlerinde ve Erzurum'un Rus-Ermeni işgalinden kurtuluş tarihi olan 12 Mart günlerinde Atatürk Anıtı'na çelenk konulması ve yapılan törenlerde derneğin temsil edilmesi vb. etkinlikler gösterilebilir. (Başar, 1997: 29-112)

Kısıtlı imkânlarla rağmen bunları bizzat yapan veya yapılmasına öncülük eden *Erzurum Tarih Derneği*'nin uzun yıllar başkanlık görevini deruhte eden Prof. Dr. Ali Kurt'un da dernekte önemli bir misyonu vardı. Öncelikle derneğin dağılmasını önlemiştir. Gelişen Erzurum'da dernek sayısı aşırı derecede arttığı ve hepsi de Erzurum adına iş yapmak için kurulduğu için Ali Kurt, geliri olmayan *Erzurum Tarih Derneği*'nin ayakta kalabilmesi için çoğu Erzurum'dan göç edip başka şehirlere yerleşen üyelerin cüz'î aidatlarını kendi cebinden ödeyerek ve resmi işlemlerini yerine getirerek bu ilk Erzurum derneğinin ayakta kalmasını sağlamış, önceki dönemlerden itibaren başlatılan ve Erzurum için çok önemli olan belgelerden oluşan arşivi geliştirmiştir. Bu belgeleri artık hasta bakmadığı ve sırf hatıraları yaşatmak için kapatmadığı muayenehanesinde biriktirmiştir.

Türk tarihinde önemli bir yeri olan 18 Eylül 1048 yılında kazandığı Pasinler Zaferi'nin kutlanması. Dernek başkanı Prof. Dr. Ali Kurt, her yıl bu tarihte dernek üyelerinden bazılarıyla Pasin Ovası'na giderek bu zaferin kazanılmasını sağlayan Selçuklu ordusunun kahramanlarına dua edip Fatihalar gönderirlerdi. Bu uygulama, Ali Bey'in vefatından sonra da devam ettirilmektedir.

Derneğin tüzüğünde hangi gelirlerin elde edilebileceği belirtilmiştir. Bunlar arasında biri aidatlar diğeri de bağışlar olmak üzere iki önemli gelir grubu vardır. Başlangıçta aidatlar düzenli ödenmesine ve bazı bağışlar

alınmasına rağmen, sonraki zamanlarda aidatlar ödenmemiş ve bağışlar da maalesef kesilmiştir. Derneklerin yaşamasında bu iki gelir kaynağı çok önemlidir. Sözelimi bahsi geçen yayınlar, bazı hemşehrilerimizin bağışlarıyla yapılmıştır. Yine bu bağışlarla Erzurum Kongresi'nin 50. yılı kutlamalarında kullanılmak ve ileride gerektiğinde dernek giderleri için harcanmak üzere darphanede beş adet altın, bir miktar da gümüş madalyon bastırılmış ve altın madalyonlardan biri dönemin Cumhurbaşkanı olan Cevdet Sunay'a Kongre'nin 50. yılı kutlamaları için 1969 yılında Erzurum'a geldiğinde armağan edilmiştir. Gümüş madalyonlardan bir kısmı da derneğin giderleri için kullanılmıştır. Yinelemek gerekirse bağışların kesilmesi ve derneğin tek geliri olan aidatların da ödenmemesiyle *Erzurum Tarih Derneği*, yıllar içerisinde âtl duruma düşmüş ve hiçbir etkinlik yapamaz hale gelmiştir. *Erzurum Tarih Derneği*, gelirinin olduğu iyi zamanlarında 12 Mart Erzurum'un Kurtuluşu törenlerinde özel geceler tertip ederken, uzun yıllardır bu geceleri de tertip edememiştir.³

Erzurum Tarih Derneği'nin Yeni Döneminde Yapılanlar ve Yapılması Planlananlar

- 1955'ten bu yana derneğimizde görev alan başkan ve yönetim kurullarınca gazetelerden dergilere, kitaplardan makalelere, İbrahim Hakkı Konyalı'nın belgelerinden Cemaleddin Server Revnakoğlu'nun belgelerine, mektuplardan bayram kartlarına kadar geniş bir Erzurum arşivi oluşturulmuştur. Ancak derneğimizin bu arşivi koruyabileceği, dernek işlerini ve kurumsal faaliyetlerini yapabileceği bir ofisi bulunmadığı için Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu'nun teklifi ve ETÜ Rektörü Prof. Dr. Bülent Çakmak, *Erzurum Tarih Derneği* Başkanı Prof. Dr. H. Ömer Özden ile ERŞA yönetim kurulu başkanı Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu arasında protokol imzalanarak 27 Ocak 2024 tarihinde bu önemli arşiv, Erzurum Teknik Üniversitesi (ETÜ) bünyesinde kurulan Erzurum Şehir Arşivi'ne (ERŞA) bağışlandı. Bu bağış sonrasında ERŞA'da *Erzurum Tarih Derneği*'ne küçük de olsa bir oda tahsis edildi. Bu önemli arşiv, belge ve bilgiler tasnif edilip dijital ortama aktarıldıktan sonra ERŞA'da Prof. Dr. Ali Kurt adıyla açılacak olan bu odada fotoğraflarla sergilenecek. Ayrıca ETÜ kütüphanesinde de yine Prof. Dr. Ali Kurt adına açılacak bölümde araştırmacıların hizmetine sunulmuş olacaktır. Bu bakımdan ETÜ Rektörü Sayın Prof. Dr. Bülent Çakmak ve ERŞA yönetim kurulu başkanı sayın Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu'ya *Erzurum Tarih Derneği* yönetim kurulu olarak teşekkür ediyoruz.

- Derneğimizin idarecileri, yeni dönemde öncelikle derneğe ait bir büro bulunması mecburiyetinde olduğunun farkındadır. Yine dernek yönetim kurulumuz, daha önce yapılmış olan dergi ve kitap çıkarma faaliyetlerini yeniden hayata geçirmenin gayreti içindedir. Bütün bunların gerçekleştirilebilmesi için de elbette ki maddi imkânlar ihtiyacı bulunmaktadır. Bu bakımdan ilk iş olarak üyelerimizden düzenle olarak aidatlarını ödemeleri talep edilmiştir.

- Derneğimiz, merhum Ali Kurt başkanımızın başlattığı Pasinler Zaferi'ni kutlama etkinliğini devam ettirecek ve bu zaferin ülke gündemine taşınmasını sağlamaya çalışacaktır. Nitekim 2023 yılının Eylül ayında TRT Erzurum Haber Müdürlüğü tarafından bu zafer, savaşın yapıldığı meydana yapılan konuşma ve çekimlerle bir hafta boyunca TRT Haber kanalında sunulmuştur.

- Erzurum, geçmişte bir esnaf teşkilatı olan ahiliğin yaygın olduğu bir şehridir ve şehrimizde halen birçok ahi mezarı bulunmaktadır. Önümüzdeki dönemde ahiliğin şehrimizde yeniden canlandırılabilmesi için Erzurum İl Ticaret Müdürlüğü ve ESOB ile ortak çalışmalar yapılması planlanmaktadır. Ahilik Haftası etkinliklerinde derneğimizin de temsil edilmesi sağlanacak, özellikle Erzurum'daki ilk ahi şeyhi olan Ahi Toman Baba'nın kabrinin görünür vaziyete getirilebilmesi ve üzerine bir türbe yapılması için gayret edilecektir.

- Erzurum, birçok evliyanın kabirlerinin bulunduğu ve kabirleri Erzurum'da olmasa bile Erzurumlu olan ve başta İstanbul olmak üzere başka şehirlerde şöhrete kavuşan şairlerin memleketidir. Bunlar arasında Erzurumlu olmamakla birlikte kabri/makamı Erzurum'da bulunan Yunus Emre gibi önemli bir şairimiz, Erzurumlu olmasına rağmen İstanbul'da padişahın musahibi olacak kadar şöhreti olan ve bugün mezarı bile bulunmayan Nef'i, kabri Niksar'da olan Erzurumlu Emrah, kabri Tillo'da bulunan İbrahim Hakkı Erzurumî, önemli devlet adamları vs. bulunmaktadır. Bunların Erzurum'la ilgilerinin tüm ülkemiz nezdinde bilinip tanınmasını sağlayacak ulusal ya da uluslararası bilgi şölenleri yapılması düşünüldüğü gibi en azından Nef'i için Erzurum'da temsili bir mezar yapılması için gerekli girişimlerde bulunulacaktır.

- Önümüzdeki 2025 yılının turizm başkenti olarak Erzurum seçilmiştir. Erzurum'un halen turizme kazandırılmamış birçok değeri bulunmaktadır. Bunlar arasında tabyalar ve cirit sporu önemli bir yere sahiptir.

³ Erzurum Tarih Derneği'nde en uzun süre başkanlık eden üç kişi vardır. Bunlar, derneğin kurucu başkanı Dr. Zeki Başar, gazeteci Kemal Alyanak ve Dr. Ali Kurt'tur. Bunların üçü de önemli çalışmalar yapmışlar, derneği yaşatmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Prof. Dr. Ali Kurt'tan biraz daha fazla bahsetmemizin sebebi, kendisini bizzat tanıma ve yönetim kurulunda birlikte çalışma imkânımız olmasından dolayıdır.

Bunların tarih ve spor turizmine kazandırılması için paydaşlarımızla birlikte hareket edilmesi ve bu amaca ulaşılması planlanmaktadır. Şehrimiz, tabya sayısı bakımından ülkemizin en başta gelen illeri arasında ilk sıradadır. Tabyaların mutlaka turizme kazandırılması gerekmektedir. Ata sporumuz olan cirit de halen turizme açık değildir. Cirit sporumuzun da turizme açılması turizm başkentinin gereklerindedir.

- Erzurum, aslında bir müzeler şehri olmaya çok müsait olmasına rağmen müzecilikle ilgili alanlar yeteri kadar değerlendirilmiş değildir. Konunun, ilgili devlet kurumlarıyla görüşülerek gündeme alınması ve Erzurum'un müzeler şehri olması için gerekli girişimler yapılması düşünülmektedir.

Aslında yapılması düşünülen birçok önemli konu bulunmakla birlikte takdir edilir ki bütün bunlar, maddi imkânların yeterli olmasına bağlıdır. Umarız bu imkânlara ulaşır, ilgili kurumlardan yeterince destek alır ve hem şehrimize az da olsa katkılarda bulunur ve aynı zamanda da derneğimizin yaşamasını sağlayabiliriz.

Sonuç

Erzurum Tarih Derneği, Erzurum'un tarihi ve sosyal misyonunu devam ettirmek amacıyla kurulmuş olan ilk Erzurum derneğidir. Kurulduğu tarih olan 1955'ten bu yana, önemli faaliyetlerde bulunan Dernek, uzun süre atıl durumda kalmış olmasına rağmen Ali Kurt tarafından yaşatılması için her türlü fedakârlık yapılmıştır. Bundan sonraki yönetim kurulu da devraldığı vizyon ve misyonu devam ettirme kararı almıştır. Bunun bir yansıması olması bakımından Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı, Palandöken Belediyesi, ERŞA, Er-Vak, TYB Erzurum Şubesi, Türk Ocakları Erzurum Şubesiyle yapılan programlar, söyleşiler, saha dersleri ve basın bildirimleri örnek olarak verilebilir. En son yapılan faaliyet, Yahya Kemal Panel ve Konser programıdır. Bu programda Yahya Kemal konusunda beş ayrı konu anlatılmış ve her konuşmanın ardından da EBB Kültür Daire Başkanlığı nezdinde kurulan ve Bestekâr Sıtkı Sahil tarafından çalıştırılan Türk Sanat Musikisi topluluğu Yahya Kemal'in şiirleri üzerine yapılan besteleri seslendirdiler. Yaz dönemi sonrasında çalışmalar hızlandırılacak ve Dernek, özellikle 2025 Turizm Başkenti olarak ilan edilen Erzurum'un bu süreci en başarılı şekilde tamamlaması ve sonraki yıllarda da tarih turizminin aranan şehirlerinden biri olması için elden gelen her hazırlık ve çalışma yapılacaktır.

Kaynaklar

Başar, Z. (1959). Çıkarken. *Erzurum Dergisi*, 1(1), 1-12.

Başar, Z. (1997). *Erzurum Tarih Derneği Kırk Yaşında*. İstanbul: Kırkambar.

Dursunoğlu, C. (1998). *Milli Mücadelede Erzurum*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Sevük, İ. H. (2002). *Yurttan Yazılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özden, H. Ö. (2019) “*Cevat Dursunoğlu’nun Milli Mücadele Anılarında Erzurum*”, Erzurum Teknik Üniversitesi 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2019-Erzurum) Bildiriler Kitabı, Editörler: Prof. Dr. Murat Küçükkuşurlu- Doç. Dr. Naim Ürkmez-Doç. Dr. Uğur Akbulut, Erzurum, ss. 446-461.

Tanpınar, A. H. (2017). *Beş Şehir*, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Kansu, M. M. (2019). *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, c. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yazar Katkıları: Fikir%100; Tasarım%100; Denetleme%100; Kaynaklar%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum%100; Literatür Taraması%100 ; Yazıyı Yazan%100; Eleştirel İnceleme%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept %100 ; Design%100 ; Supervision%100 ; Resources%100 ; Data Collection and/or Processing%100 ; Analysis and/or Interpretation%100 ; Literature Search%100 ; Writing Manuscript%100; Critical Review%100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval:-



Kitap Tanıtımı- Leadbetter, B. (2009). Galerius and The Will of Diocletian. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. XIV+282 pp. ISBN: 0-203-86928-1

Book Review- Leadbetter, B. (2009). Galerius and The Will of Diocletian. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. XIV+282 pp. ISBN: 0-203-86928-1

Ezgigül

DOĞAN

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Kahramanmaraş-

Türkiye

E-mail: ezgidogan_2009@hotmail.com



Geliş Tarihi/Received: 18.3.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 11.6.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:

Ezgigül DOĞAN

ezgidogan_2009@hotmail.com

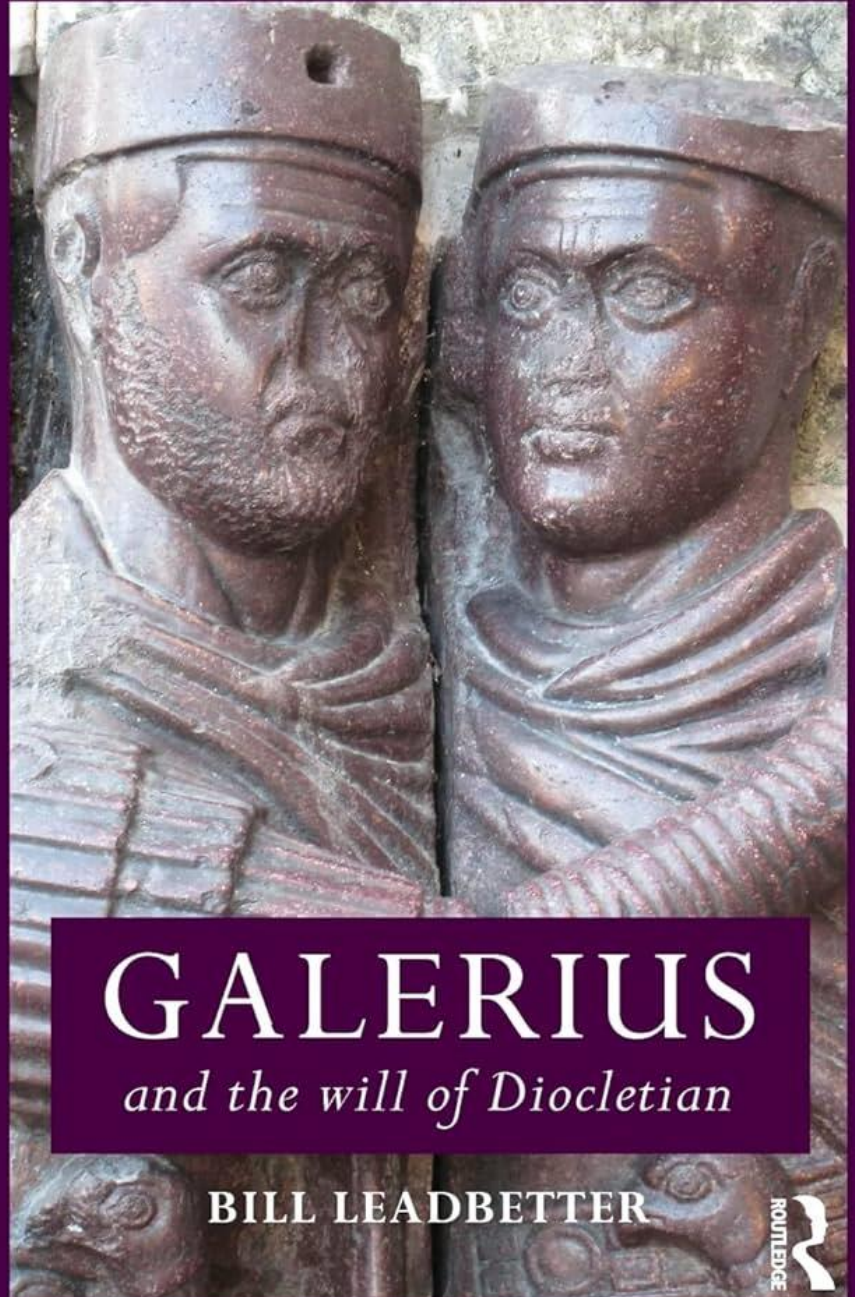
Atf /Cite this article:

Doğan, E. (2024). Kitap Tanıtımı- Leadbetter, B. (2009). Galerius and The Will of Diocletian. Routledge. Taylor & Francis Group. London and New York. XIV+282 pp. ISBN: 0-203-86928-1. *ETÜT Dergisi*, 8, 78-81.

This article checked by



Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.



Giriş

Bill Leadbetter tarafından yazılan ve 2009 yılında Taylor & Francis Group tarafından yayınlanan “Galerius and The Will of Diocletian” isimli eser bu çalışmanın inceleme konusudur. Eser, Tetrarchia Dönemi’ni, dönemin önemli siyasi figürü olan *Caesar* Galerius perspektifinden ele almakta ve Galerius’un *augustusluk*¹ dönemini de tartışmaktadır. Tetrarchia Dönemi’ne dair yazılan eserler arasında odak noktası bir *caesar* olan ilk kitap olması, akademik bir üslupla yazılması ve yeni yaklaşımlar sunması eseri kıymetli kılmaktadır.

Roma tarihinde 284 yılında iktidara gelen Diocletianus ile imparatorlukta 286 yılında ikili yönetim (*Diarchia*), 293 yılında ise dördü yönetim modeline (*Tetrarchia*) geçilerek yeni bir idare sistemi oluşturulmuştur. Bu yönetim sisteminde lider yönetici konumunda olan Diocletianus, eş *augustusu* Maximianus ile *caesarlar* Constantius Chlorus ve Galerius bulunmaktaydı. Diocletianus’un hakimiyetinde 305 yılına kadar Doğu’da meydana gelen pek çok olayla mücadelede Galerius ön plana çıkmaktadır. 305 tarihinde Diocletianus ve Maximianus’un tahttan feragatlerinin ardından Doğu’nun *augustusu* olan Galerius, politik ve dini anlamda Roma’nın siyasi tarihi için önem arz etmektedir. Bu anlamda *caesarlık* ve *augustusluk* dönemlerinde kişiliği ve faaliyetleri ile tartışmalara konu olan Galerius’u *Galerius and The Will of Diocletian* isimli eserine konu edinen Bill Leadbetter, Diocletianus’un tartışmasız lideri olduğu Tetrarchia yönetim modelini bir devlet adamı olarak ele aldığı Galerius’la ilgisi bağlamında değerlendirir.

Kitap, önsöz, giriş, yedi ana bölüm ve bibliyografyadan oluşmaktadır. Önsözde yazar, 1978 yılında henüz lisans eğitiminde iken danışman hocasının tavsiyesi üzerine *Caesar* Galerius ile ilgilenmeye başladığını, doktora tezini ilgili konu üzerine hazırladığını ve nihayetinde bu çalışmasını literatüre kazandırdığını açıklamaktadır. Verdiği bilgiden de anlaşılacağı üzere, yazar çalıştığı alanda uzun yıllara dayanan bir bilgi birikimine sahiptir. Desteğini gördüğü tüm akademisyenlere, dostlarına ve ailesine samimi duygularla teşekkür ederek sözlerini bitiren yazar önsözünü tamamlamaktadır.

Giriş bölümünde kitabının ana konusunun Galerius’un biyografisi olmaktan ziyade kariyerinin ve devlet adamlığının Roma imparatorluk siyasetine olan katkısını ve dönemindeki olayların gidişatına yaptığı etkiyi ortaya koymak olduğunu açıklamaktadır. Yazar, özellikle Büyük Zulüm Dönemi olarak tarihe geçen Hristiyanlık karşıtı olaylarda ve Diocletianus’un tahttan çekilmesinde Galerius’un etkili bir devlet adamı olarak önem arz ettiğini ifade etmektedir. Söz konusu her iki olay da Roma’nın siyasi tarihinde değişim yaratan noktalardır. Leadbetter, dönemin olaylarını siyasi olarak ele aldığını, sosyal ve ekonomik değerlendirmelerden mümkün olduğunca uzak durduğunu belirtmektedir. Ancak siyasi olayların sosyal ve ekonomik olaylardan bağımsız olmaması nedeniyle de gerekli bölümlerde bu konu ele alınmış ve siyasi olaylar üzerindeki etkisine değinilmiştir. Ancak eser, Galerius perspektifinden Diocletianus’un kurmuş olduğu Tetrarchia sistemini sorgulayan ve sonuçlara ulaşan bir siyasi tarih kitabı olarak görülebilir. Yazar, kitabını yazmasındaki bir diğer amacının ise ana dili veya yabancı dili İngilizce olan araştırmacılar için dönemin siyasi ve diplomatik tarihinin bilimsel analizini ortaya koymak olduğunu açıklamaktadır. Döneme dair bilimsel kaynakların İngilizce dışındaki diller olmasının ve uzun yıllar öncesine dayanmasının bu amacın altında yatan bir diğer neden olduğunu ifade etmektedir. Leadbetter, kapsamlı giriş metnine Tetrarchia kavramını ve dönemin kaynaklarını sorgulayarak devam etmektedir. Tetrarchia’dan söz eden, Diocletianus ve Galerius’u anlatan kaynaklardan söz ettikten sonra döneme dair en faydalı bilgileri veren Lactantius ile Eusebius’un eserlerini ve Gallialı hatiplerin övgü metinlerini irdelemektedir. Yazarın giriş metni Galerius’un doğum tarihiyle ilgili tartışmaları öne süren ve neticelendiren bir alt başlık ile son bulmaktadır.

Yedi ana bölümü olan eserin başlıklarında ve birbirini takip eden olayların aktarımında diyakronik sıralama kullanılmıştır. *Dynasts and Oligarchs* (s. 26-47) isimli birinci başlığı Ronald Syme’in *The Roman Revolution* isimli kitabından alıntılanan bir cümle (s. 26) ile başlamaktadır.² Ardından Tetrarchia Dönemi öncesi III. yüzyıl krizinden, imparatorların başarısız olduklarında devrildiklerinden veya öldürüldüklerinden, imparatorluğun sınırlarında meydana gelen istilalardan söz ettikten sonra Diocletianus’un ve Galerius’un kariyerine değinmektedir. Bu bölümde Leadbetter, imparatorların iktidar için doğmuş kişiler olmadığını, iktidara ulaşmış generaller olduklarını söyleyerek imparatorluğun askeri bir diktatörlük olduğunu özellikle ifade etmektedir.

¹ *Augustus* terimi Latince “kutsal, saygıdeğer” anlamına gelmektedir. Erdal Alova, Latince Türkçe Sözlük, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2017, s. 52. İlk imparator Octavianus’un (MÖ 27-MS 14) *augustus* ünvanını almasıyla birlikte tüm Roma imparatorlarının üstlendikleri bir imparatorluk ünvanı olmuştur.

² “Demokrasi bir imparatorluğu yönetemez. Her ne kadar imparatorluk monarşiyi gerektirse de tek bir adam da bunu yapamaz. Bir yerlerde açık ya da gizli bir oligarşi her zaman vardır.” Ronald Syme, *The Roman Revolution*, At the Clarendon Press, Oxford 1939, s. 346.

Bölüm Diocletianus'un imparator ilan edilmesiyle son bulmaktadır. *Iovius and Hercules* (s. 48-80) isimli ikinci başlık Roma'da ortak yönetim örneklerinin sunulmasıyla başlamaktadır. Ardından Diocletianus'un askeri kariyeri, Roma tahtına geçiş süreci, Maximianus'u eş *augustus* ilan etmesiyle başlayan ikili yönetim sistemi sebep ve sonuçlarıyla anlatılmaktadır. Burada yazar, Diocletianus'un askeri kariyerinden söz ederken onun aslında 268 yılında Gallienus'u deviren üst düzey subaylardan oluşan oligarşinin içinden geldiğini vurgulamaktadır. Bu askeri oligarşiyi ise devam ettirdiğini hatta *caesar*ların da evlilik yoluyla aileye katılması sayesinde hanedan bağlarının sağlandığını söylemektedir (s. 49, 67). Hatta Diocletianus'un Tetrarchia yönetim modeliyle bir hanedan kurduğunu ve 363'te imparator Iulianus'un ölümüne kadar hanedanın devam ettiğini savunmaktadır (s. 48). Çünkü kitap boyunca yazarın savunduğu iddia Diocletianus'un bir hanedan oluşturduğu ve Galerius'un ise devam ettirdiği yönündedir. Söz konusu bölümde açıklanan tüm konular siyasi olaylar üzerinden ele alınmakta, *augustus*ların üstlendikleri tanrısal sıfatlarla siyasi olaylar arasında bağ kurulmakta ve dolayısıyla Geç Roma tarihinin politik yapısı ortaya konulmaktadır. Ardından dörtlü yönetim modelinde yer alan *Caesar* Galerius ve Constantius'un kariyerleri ve yönetimdeki yetki sınırları tartışılmaktadır. *Augustus and Caesar* (s. 81-113) isimli üçüncü bölümde Galerius'un *caesar*lık yıllarındaki askeri faaliyetleri ele alınmaktadır. Tetrarchia Dönemi'nde Doğu'nun *caesar*ı olan Galerius Sasani seferi gibi askeri başarılarla imza atmış ve Roma tarihinde ön plana çıkmıştır. Elbette *Augustus* Diocletianus'un da Doğu'da yer alması bir birleriyle bağlantılı olan siyasi olayların bütünlük içinde açıklanmasını gerektirmiştir. *Galerius and Diocletianus* (s. 114-155) isimli dördüncü bölümde Diocletianus'un tasarladığı yönetim modeli, hanedan kurma çabası gibi Roma tarihinde iz bırakan önemli meseleler tartışılmıştır. Bölümde Diocletianus ve Galerius arasındaki ilişkiye odaklanılarak büyük zulüm dönemi, Diocletianus ve Roma dini, III. yüzyıl sonlarında Hristiyanlık, ordu içindeki tasfiye, zulmün başlangıcı, Nicomedia'daki konferans ve *augustus*ların tahttan feragati konuları alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

Constantius Augustus (s. 156-169) isimli beşinci bölümde *augustus*ların tahttan feragat etmelerinin ardından yaşanan olaylar incelenmiştir. Özellikle Constantius Chlorus'un Britannia seferinden, kısa *augustus*luk döneminden ve yönetici ortaklarıyla olan ilişkisinden söz etmektedir. Ayrıca imparatorluktaki ilk gerçek ve resmi bölünmenin bu dönemde yani yeni *augustus*lar Constantius Chlorus ve Galerius döneminde gerçekleştiğini, çünkü Constantius'un Galerius'a güvenmeyerek siyasi üstünlüğünü kabul etmediğini iddia etmektedir.

The Iovii and Herculi (s. 170-215) isimli altıncı başlık 306-312 tarihleri arasında meydana gelen gelişmeleri, iktidar ortaklığında Galerius'un baskın güç olarak öne çıkmasını ve Constantinus'a üstün gelmesini değerlendirmektedir. Bölümün ana teması 11 Kasım 308 tarihinde yapılan Carnuntum konferansıdır. Konferansta emekli imparator Diocletianus'a, imparatorluğun tehlikede olmasından dolayı tekrar Roma tahtına çıkması teklif edilmiştir. Toplantının düzenlenmesinde etkili olan Galerius'un amacı ise yönetim ortaklığında oluşan boşluğun kendi çıkarları doğrultusunda doldurulmasını sağlamaktır. Ancak Leadbetter bu çabaları, Galerius'un Tetrarchia rejimine olan sadakati ve sarsılmaz inancı olarak yorumlamaktadır. Galerius'un çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasını da hırslı ve inatçı karakteri nedeniyle kötü bir politika yürütmesine bağlamaktadır. Kitabın son bölümü olan *Galerius Augustus* (s. 216-251) başlığı altında ise Galerius ve Hristiyanlar ve Galerius Augustus isimli alt başlıklar bulunmaktadır. Galerius'un saltanatı Hristiyanlara karşı düşmanlığına odaklanılması nedeniyle pek çok yazar tarafından ihmal edilmiştir. Leadbetter, bu bölümde 305 tarihinde tahttan feragat eden imparatorların yerine Doğu'nun *augustus*u olan Galerius'un ölümüne kadar ki siyasi ve askeri faaliyetlerini ele almaktadır.

Bill Leadbetter'in önce *caesar*, daha sonra *augustus* olarak öne çıkan Galerius açısından değerlendirdiği ve literatüre kazandırdığı bu kitap, dönemle ilgilenen tarihçiler için alana önemli bir katkı sunmaktadır. Çünkü kitabın bölümleri boyunca Tetrarchia Dönemi'nde imparator Diocletianus'un bir hanedan kurmayı amaçladığı ve Galerius'un da aslında bu amacın peşinden gittiği fikrini savunmaktadır. Tetrarchia Dönemi'ne dair daha önce yazılan eserlerde bir hanedanlık oluşturma çabasının olabileceğine dair ihtimaller göz önünde bulundurulmaktadır. Ancak Leadbetter bu çabayı ihtimalden öteye taşımaktadır. Ayrıca yazar, aslında beşinci bölümden itibaren Galerius'un Diocletianus'un politikasının doğrudan takipçisi olduğunu savunmaktadır. Antik ve modern eserlerde Galerius, her ne kadar iktidar hırsına kapılan biri olarak anlatılsa da Leadbetter onun aslında Diocletianus'un yönetim modelini sürdürmeyi amaçladığını vurgulamaktadır. Tetrarchia Dönemi olaylarıyla yöneticilerine değinmesi hasebiyle yazar eserinin bir biyografi olmadığını iddia etse bile Galerius'u odak noktası olarak seçmesinden dolayı bir biyografi olarak da değerlendirilebilir.

Leadbetter, kitabında diyakronik bir sıralama uyguladığını belirtse de bölüm başlıklarının belirlenmesinde nasıl bir yöntem uyguladığını açıklamamaktadır. Ancak ele aldığı konulara uygun bir şekilde belki de kendi fikrini yansıtan çarpıcı başlıklar tercih etmiştir. *Dynasts and Oligarchs* (s. 26-47) isimli birinci bölüm ve *The Iovii and Herculi* (s. 170-215) isimli altıncı bölüm başlıklarında yazarın tüm metin boyunca savunduğu hanedanlık, oligarşi

fikri ve Tetrarchia'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan kargaşada ikiden fazla *augustus* ve *caesarın* bulunduğu dönemin yansıtıldığı görülmektedir.

Yazar, döneme dair çalışma yapan diğer akademisyenlerle de sürekli irtibat halinde olduğunu önsözünde belirterek ve bu durumu bibliyografyada ortaya koyarak çalıştığı döneme dair hâkimiyetini göstermektedir. Akıcı bir İngilizceyle yazmış olduğu eserinde birincil kaynakların yanı sıra diğer modern dillerdeki eserleri de kullanmıştır. Leadbetter, birinci bölümde yaptığı tüm atıfların bilgisini bölüm sonunda notlar kısmında vermiştir ve bu yöntemi eserin tüm bölümlerinde uygulamıştır. Ayrıca bölümlerde sikke, yazıt ve imparator portreleri gibi görseller kullanarak metnini zenginleştirmiştir. Eserin en sonunda yer alan ekler listesinde ise *Stemma of The Iovii and Herculi* (s. 252) başlığı ile imparatorların soyağacı şemasını vermiştir.

Sonuç olarak Leadbetter'in Galerius'u odak noktası olarak alıp farklı bir bakış açısıyla ve tüm kaynakları sentezleyerek döneme yaklaştığı *Galerius and The Will of Diocletian* isimli eseri, okuyucunun da döneme farklı bir açıdan bakmasına olanak sağlamaktadır. Ancak dönemi Galerius perspektifinden, siyasi olaylar üzerinden ele alması ve önceki yazarlardan farklı iddialarda bulunması nedeniyle döneme hâkim olmayan okuyucular için karmaşık bir kurgu olabilir. Bu nedenle daha çok akademik çalışmalar yürüten okuyucuların tercih edeceği bir eser niteliğindedir.

Kaynaklar

Syme, R. (1939). *The Roman Revolution*, At the Clarendon Press, Oxford.

Alova, E. (2017). *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul.

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -